

स्वायत्त शासन

भित्र

- स्थानीय निकाय र सहकारीको अन्तरसम्बन्ध
- स्थानीय निकायहरूको द्रुततर आयवृद्धि गर्न नगदे वनस्पतिहरू र स्थानीय शासन तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रमबाट प्राप्त समुदायस्तरका सफल कथाहरूका साथै विविध विषयहरू

समय सगै सुदृढ!

बदलिंदो समय र परिस्थितीलाई अँगाल्दै,
हरेक परिवर्तनसँग केहि नयाँ अनुभव सँगाल्दै,
आफ्नो सोच र लक्ष्यलाई कनै बलियो बनाउँदै,
मेरो बैंक, हामी सबैको बैंक

- malvika

नेपाल बङ्गलादेश बैंक लि.
THE BANK FOR EVERYONE

Head Office:
Kamaladi, Kathmandu
P.O. Box: 9062, Kathmandu, Nepal
Contact: 01-4233780-81-82-83-84-85
Fax: 977-1-4784326
SWIFT: NPBBNPKA

स्वायत्त शासन

Local-Self Governance (Quarterly)

वैशाख १, २०७२, वर्ष २, अंक ५, (April 14, 2015)

प्रधान सम्पादक
खेमराज नेपाल

सम्पादक
रञ्जित तामाङ

प्रबन्धक
विनोद प्रसाद ढकाल

सहयोगी
नरविर देवान

प्रकाशक
स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठान
Institute of Local Governance
Studies (Inlogos)

नयाँ बानेश्वर, काठमाडौं
जि.पि.ओ. बक्स २८०८८
टेलिफोन : ४४६५८४२
इमेल: inlogos.org@gmail.com
वेबसाइट: www.inlogos.org

विषय सूची

विषय

पृष्ठ

१. स्थानीय स्वायत्त शासन दिवस कहिले मनाउने ?
– खेमराज नेपाल
२. स्थानीय निकाय र सहकारीको अन्तरसम्बन्ध
– सीताराम उप्रेती
३. नेपालमा लेखापरीक्षण व्यवस्था र अवस्था
– बाबुराम गौतम
४. स्थानीय निकायहरूको द्रुततर आयवृद्धि गर्न
नगदे वनस्पतिहरू
– वासुदेव ढकाल
५. ग्रामीण खानेपानी आयोजनाहरूको अध्ययन,
डिजाइन, निर्माण तथा सञ्चालन
– ई. गणेशराज बस्ती
६. लैङ्गिक उत्तरदायित्व बजेट – स्थानीयस्तर
बजेट सन्दर्भ
– पद्मा मोहिनी माथेमा
७. अन्तर्वार्ता – डा. सोमलाल सुवेदी, सचिव,
सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास
मन्त्रालयसँग
८. विविध – पुराना कुरा
(क) कर्मचारी सुरुवा गर्ने आधार
(ख) नेपाल सरकारको पाहुना भई आउनेलाई
खानाको दर (मुलुकी सवालबाट)
९. समुदायस्तरको विकासको सफलताको कथाहरू....
क) लोसेको महिला जागेपछि
ख) गोवरले व्युँभेका प्रेम सर
– मधुसुदन श्रेष्ठ
- ग) महिला र दलित वर्गको अधिकार सुनिश्चित गर्ने मञ्च: नागरिक
सचेतना केन्द्र
घ) नागरिक सचेतना केन्द्र मार्फत् विपन्नहरूको स्रोत र साधनमा
पहुँच
ड) आफ्नो योजना आफैं बनाउँछन् बालबालिकाहरू
१०. स्थानीय शासन तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रम (एलजीसिडिपी)
दोस्रो चरण
११. Local Governance and Community Development Programme (LGCDP)
An Introduction
१२. स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठान : एक चिनारी

नववर्ष २०७२ सालको

पुनीत अवसरमा सम्पूर्ण महानुभावहरूमा सुख, शान्ति एवं समृद्धिको निम्ति
हार्दिक मंगलमय शुभकामना प्रकट गर्दछौं ।

स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठान

प्रकाशकीय

स्थानीय शासन पद्धतिको संस्थागत विकास हुन सकेमा मात्र मुलुकमा लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्था जीवन्त रहन सक्दछ। कस्तो शासकीय व्यवस्था अपनाउनेछौं र अभ्यास गर्दैछौं भन्ने विषय हामीले अवलम्बन गरेको विकेन्द्रित शासन पद्धतिको मोडेलबाट थाहा पाउन सकिन्छ। सहभागिता, पारदर्शिता र जवाफदेहिता विकेन्द्रित शासन व्यवस्थाका मूल खम्बाहरु हुन्। यी खम्बाहरु मजबुत हुँदा मात्र हामीले निर्माण गरेको लोकतान्त्रिक पद्धति दिगो हुन्छ। यसै अवधारणालाई मूर्तरुप दिने अभियानमा गैरसरकारी क्षेत्रबाट यस प्रतिष्ठानले विगत एक दशकदेखि स्थानीय, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूसँग सहकार्य गर्दै स्थानीय निकायलाई सुदृढ र स्वायत्त बनाउने दिशामा कार्य गर्दै आएको छ। यस प्रतिष्ठानले मुख्यतः अध्ययन अनुसन्धान गरेर स्थानीय निकायलाई गलत बाटोबाट सच्चिने, कार्यनीति सुधार गरेर अग्रगमन तर्फ उन्मुख हुने र नयाँ ज्ञान, शीप र प्रविधिको प्रयोग गर्ने तर्फ सहयोग पुर्याएको छ। साथै, स्थानीय निकायको संगठनात्मक व्यवस्थापनको सुधार तथा समसामयिक विषयमा थोरै भए पनि तालिम सञ्चालन गरेर सुशासन स्थापित गराउन तर्फ पनि यस प्रतिष्ठानले सक्दो प्रयत्न गर्दै आएको छ। हाम्रा क्रियाकलाप, स्थानीय स्तरमा सफलता हासिल गरेका कार्यक्रम र विकेन्द्रीकरण सम्बद्ध केन्द्रीय नीति कार्यक्रमलाई जनसमक्ष पुर्याउन “स्वायत्त शासन” बुलेटिन पनि प्रकाशन गर्ने गरेको छ। प्रकाशित अंकहरुको यथेष्ट प्रभावकारिता रहँदोरहँदै पनि त्यसलाई संस्थागत गर्ने तर्फ हामीले यथेष्ट ध्यान दिन नसकेका कारण उक्त प्रकाशन केही समय रोकिन गएको थियो। हाल उक्त बुलेटिनलाई थप परिमार्जन र स्तरवृद्धि गरी पत्रिकाको रुपमा पाठक समक्ष ल्याउन सफल भएका छौं। यस प्रतिष्ठान र हाम्रा प्रकाशनप्रति सदा भैं आमपाठक तथा शुभचिन्तकहरुको माया, ममता र सदासयता कायम रहनेछ भन्ने हाम्रो विश्वास रहेको छ।

नेपालमा अहिले स्थानीय निकायहरुको अवधारणा, संगठन स्वरुप र सञ्चालनमा अन्योल छाएको छ। मुलुक संघीय स्वरुपमा जाँदा प्रान्तीय र स्थानीय सरकारको स्वरुप र सम्बन्धमा स्पष्ट खाका नबनिसकेको अवस्था छ। सञ्चालन भइरहेका स्थानीय निकायहरुमा गाउँ विकास समितिहरु नगरपालिका बन्ने, नगरपालिकाहरु उपमहानगरपालिका बन्ने र उपमहानगरपालिकाहरु महानगरपालिका बन्ने होडबाजी भइरहेको छ। भक्तपुर, काठमाण्डु दुई जिल्ला गाउँ विकास समितिबिहिन भइसके। अब ती जिल्लाका जिल्ला विकास समितिहरुको विगतको भूमिकालाई पुनरावलोकन गरी नयाँ सोच बनाउनु पर्ने भएको छ। नयाँ नगरपालिकाहरु नामाकरण मात्र गरिएका हुन्। ती नगरपालिकाहरुमा न्यूनतम पूर्वाधार सिर्जना गरेर नगरस्तर कायम गराउन धेरै प्रयासको खाँचो छ। गाउँ विकास समितिमा पनि अब विगतमा गरिल्याएको कामभन्दा फरक ढंगका कामहरु गर्नुपर्ने अवस्था छ। स्थानीय स्रोत अधिकाधिक परिचालन गरी स्थानीय निकायहरु आत्मनिर्भर बन्नुपर्ने हुन्छ। केन्द्रीय सरकारले क्षेत्रगत अधिकारको निक्षेपण अधिक गर्नुपर्ने, केन्द्रीय बजेटको बाँडफाँडलाई स्थानीय निकायमैत्री बनाउनु पर्ने, स्थानीय निकायहरुले भद्दा निजामती प्रशासनको स्वरुप भन्दा जनउत्तरदायी व्यवस्थापन लागू गरेर सुशासन कायम गर्नुपर्ने जस्ता धेरै कार्यहरु हुन बाँकी नै छन्। यस्ता कुराहरु निरन्तर रुपमा खोजपूर्ण र व्यावहारिक ज्ञान दिलाउन तर्फ “स्वायत्त शासन” पत्रिकाको योगदान रहनेछ, भन्नेमा पाठकवर्गलाई आश्वस्त पार्न चाहन्छौं।

स्थानीय निकायहरु र समुदायहरु मिलेर धेरै राम्रा काम नेपालमा भएका छन्। त्यस्ता सफल कार्यक्रमहरु यसै मुलुकका अर्का ठाउँमा बस्ने जनताले थाहा पाए उनीहरुले पनि अनुकरण वा अनुशरण गर्ने मौका पाउँथे, सिक्थे र त्यस्तै काम गर्न सक्थे। त्यसैले, त्यस्ता सफल कार्यक्रमहरुलाई यस पत्रिकामार्फत जनसमक्ष पुर्याइनेछ। साथै, स्थानीय विकास भनेको बाटो, कुलो, पूल, खानेपानी, विजुली आदिका निर्माण काम मात्र हुन् भन्ने परेको छ। युवा जनशक्तिलाई शीप सम्बन्धी तालिम दिने, नगदेवाली तर्फ जोड दिने, सहकारी मार्फत काम गराउने, सानातिना उद्योग व्यवसाय सञ्चालन गराउन प्रोत्साहन गर्ने, वातावरण संरक्षण गर्ने जस्ता कार्यमा स्थानीय निकायहरुका प्राथमिक कार्य हुन् भन्ने अबै परेको छैन। यस प्रकाशनले त्यसतर्फ पनि नयाँ सन्देश ल्याई स्थानीय विकासको सोचमा परिवर्तन ल्याउन जमर्को गर्नेछ।

अन्त्यमा: यो प्रकाशन व्यक्ति र संस्था सबैका लागि उपयोगी हुने अपेक्षा राखेको छु। यस प्रकाशनमा परेका सामग्रीका सम्बन्धमा लागेका विचार, सुझाव तथा सल्लाहहरु उपलब्ध गराई सहयोग गरिदिनुहुन हामी सबै पाठकहरुमा अनुरोध गर्दछौं। यहाँहरुका अमूल्य विचार हाम्रो प्रकाशनलाई निरन्तरता दिन, यसको गुणस्तरमा सुधार गर्न र प्रभावकारिता वृद्धि गर्न समेत सहयोगी हुनेछ भन्ने विश्वास हामीले लिएका छौं। पत्रिकालाई यस रुपमा प्रकाशन गर्न सहयोग पुर्याउनु हुने सम्पूर्ण महानुभाव, संघ/संस्था, निकायहरुलाई हार्दिक धन्यवाद दिँदै भविष्यमा पनि निरन्तर सहयोग प्राप्त हुने अपेक्षा गरेका छौं। हाम्रो आगामी अंक २०७२ सालको वडादशैंको अवसरमा पाठक माझ ल्याउने प्रतिवद्धताका साथ नयाँ वर्ष वि.सं. २०७२ को यस पावन अवसरमा हार्दिक मंगलमय शुभकामना व्यक्त गर्न चाहन्छौं।

धन्यवाद।

वीरेन्द्र बहादुर देउजा

कार्यकारी अध्यक्ष, स्वशासनअध्ययन प्रतिष्ठान, काठमाडौं

सम्पादकीय

राजनीतिक दल र सरकारको पहिलो प्राथमिकता स्थानीय निकायको निर्वाचन गराउनु हो

समुन्नत समाजमा लोकतन्त्रको अभ्यास घर, परिवार, समुदाय र सामुदायिक संगठनहरुबाट सुरु हुन्छ। लोकतन्त्रमा सबै नागरिक सचेत भएर आफ्नो अधिकारको भरपूर प्रयोग गर्छन्, अर्काको अधिकारको हनन् गर्दैनन्। मूल्य मान्यतामा टेकेर कर्तव्य निर्वाह गर्छन्। नैतिक ह्रास हुने मूल्य मान्यता हुनुहुँदैन। लोकतन्त्रमा साना-ठूला, धनी-गरीब, नारी-पुरुष सबैले समान राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक अवसरहरु पाउनुपर्ने हुन्छ। कसैमाथि थिचोमिचो, पीरमर्का, होच्याई अर्घेल्याई, अन्याय अत्याचार भएमा उसले विधिसम्मत् छिटो न्याय पाउने अवसर पाउने पर्छ। विभेद कोही माथि हुनुहुँदैन। साम्प्रदायिक वा जातीय गुटभन्दा समन्वयात्मक समाज हुनुपर्छ। सबै आस्था र विचारका व्यक्तिहरुले प्रतिस्पर्धात्मक नेतृत्व विकास गर्ने अवसर पाउनुपर्छ। घरदैलोमा सरकारको उपस्थिति हुनुपर्छ। जनआकांक्षा अनुसारको सामाजिक आर्थिक विकासको गति अगाडि बढाएको हुनुपर्छ। स्थानीयस्तरमा यी सबै अवसर दिने र व्यक्ति तथा समुदाय माथिको थिचोमिचो हेरेर न्याय निसाफ दिने संस्था भनेकै स्थानीय सरकार हो।

हाम्रो मुलुकमा घरपरिवार, टोल, छिमेक समुदायको पहुँचको सरकार भनेको गाउँ विकास समिति, नगरपालिका र यी दुवैलाई समन्वय गर्ने जिल्ला विकास समिति नै हुन्। यी स्थानीय निकायहरुले जनतामा असरदार प्रभाव पार्दै स्वायत्त सरकारको स्वरूप तर्फ उन्मुख हुन लाग्दा नै राजनीतिक दलहरुबाटै उत्पन्न दुर्घटनामा परे। स्थानीय निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरुको वि.सं. २०५९ मा कार्यकाल समाप्त भएपछि पुनः स्थानीय निर्वाचन गर्न न त राजनीतिक दलहरु तत्पर भए, न त त्यसपछिका सरकारहरुले आँट र प्रयास नै गरे। राष्ट्रिय राजनीतिले लक्ष्यविहिन मोड लियो। अनन्तसम्म गइरहने संक्रमणकाल देखा पर्‍यो। आज ती स्थानीय निकायहरु जनतालाई नभई पनि नहुने संस्था छन् तर सधैं तदर्थवादमा चलिरहेको अवस्था छ। राजनीतिक संस्थाहरु कर्मचारीहरुले चलाएर कतिञ्जेल कसरी चल्ने हो, सबैले बुझेकै हुनुपर्छ।

समय, परिस्थिति र बदलिँदो आकांक्षा र आवश्यकताले गर्दा १२ वर्ष अघि जुन तरिकाले स्थानीय निकायहरु सञ्चालन भएका थिए, अब त्यही रुपमा सञ्चालन हुनसक्ने अवस्था छैन। स्थानीय निकायहरुका जिम्मेवारी बढे, कार्यक्षेत्र विस्तार भए, कर्मचारीहरु बढे, कर्मचारीका संगठन (ट्रेड यूनियन) बढे, सरकारले दिने बजेट र कार्यक्रम बढ्यो, शिक्षित जनशक्ति बढ्यो, वर्गीय र जातीय संगठनहरु बढे, प्राथमिकताहरु बढे, उद्यमशिलता बढ्यो, मिडिया बढ्यो, शिक्षित जनशक्ति बढ्यो, ग्रामीण पूर्वाधारहरु बढे, प्रविधिजन्य संयन्त्र बढ्यो। तर यी सबै पक्षलाई समेटेर स्थानीय निकाय सञ्चालन गर्ने क्षमता बढेन, स्थानीय कर राजश्वका स्रोत बढेनन्, गुणात्मक सेवा बढेन, आर्थिक अनुशासन फितलो भयो। युवा जनशक्तिलाई गाउँ, टोल, क्षेत्रमा रोजगारी दिन सकिएन, सबै विदेशिए। सरकारलाई हेर्ने जनताको दृष्टिकोण नकरात्मक हुन थाल्यो।

जनाधार दुर्बल हुन लाग्यो भने राजनीतिक दलहरुले जनाधार सवल बनाउन प्रयत्न गर्नुपर्छ। सरकारले राजनीतिक संस्था त्यो पनि घरदैलोको सरकार जीवन्त र गतिशील राख्न आवधिक निर्वाचन गराई राख्नुपर्छ। जनताले आफ्नो प्रतिनिधि छान्न पाउनु उसको मौलिक हक हो। आस्थाका आँखाले विकास प्रकृतिलाई हेर्दा पूर्वाग्राही हुने हुन्छ। विकासलाई जनता, समाज र राष्ट्रको आवश्यकताको आँखाले देख्न सक्नुपर्छ। स्थानीय स्वायत्तताका निकायहरुलाई लोकतान्त्रिक पद्धतिबाट दिगो बनाएर केन्द्रीय सरकारले स्थानीयस्तरका सम्पूर्ण विकासका क्षेत्रहरुलाई स्थानीय निकायमा हस्तान्तरण गर्नुपर्छ। तब मात्र केन्द्रीय सरकारले राष्ट्रिय नीति निर्माण र ठूला आयोजना सञ्चालन गर्ने कार्यमा आफूलाई केन्द्रित गर्ने अवसर पाउँछ। अबको आउँदो हिउँदसम्ममा स्थानीय निकायको निर्वाचन हरहालतमा गराउनु पर्छ।

नयाँ वर्ष वि.सं. २०७२ सालको हार्दिक मंगलमय शुभकामना

खेमराज नेपाल

स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठान

Institute of Local Governance Studies (Inlogos)

कार्यसमिति

वीरेन्द्र बहादुर देउजा
अध्यक्ष

खेमराज नेपाल
निवर्तमान अध्यक्ष

बंशीधर घिमिरे
उपाध्यक्ष

सूर्यशरण रेग्मी
कोषाध्यक्ष

पद्मा मोहिनी माथेमा
सदस्य

रवीन्द्रनाथ अधिकारी
सदस्य

बाल प्रसाद श्रेष्ठ
सदस्य

कृष्णा कार्की
सदस्य

बिनोद प्र. ढकाल
सचिव/निर्देशक

स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानका साधारणसभा सदस्यहरू, टेलिफोन र इमेल

1	Bal Prasad Shrestha	4770041 / 9841572261	balprasad@hotmail.com
2	Banshidhar Ghimire	4359758 / 9741010920	bansidharghimire@yahoo.com
3	Bidur Mainali	4490452 / 9851046494	muan@ntc.net.np
4	Binod Prasad Dhakal	4357268 / 9841264841	binodpdhakal@hotmail.com
5	Birendra Bahadur Deoja	4477539 / 9841271317/4476789	bbdeoja47@yahoo.com
6	Chandra Mani Adhikari	4483186 / 9851065662	adhikaricm@hotmail.com
7	Damodar Adhikari	5572204 / 9851100347	damodar.adhikari@gmail.com
8	Dilli Prakash Ghimire	5015125 / 9841283904	ghimiredp@yahoo.com
9	Dinesh K. Thapaliya	6635831 / 9851122366	dkthapaliya@gmail.com
10	Diwakar Neupane	5541076 / 9841286644	neupanedu@hotmail.com
11	Gyani Singh K.C.	4270447 / 9843412674	
12	Hom Nath Adhikari	9852680117	hornnathadhikari@gmail.com
13	Indra Prasad Karki	4249384 / 9841756854	karkiindra@hotmail.com
14	Khaga Prasad Nepal	4430047 / 9841738452	khaga.nepal@gmail.com
15	Khem Raj Nepal	4430049 / 9841 463062	bnepal5@gmail.com
16	Khom Dutta Baral	4770742 / 984141171	kdbaral@hotmail.com
17	Krishna Karkee	2035104 / 9851017926	kkarkee@hotmail.com
18	Krishna Prasad Jaisi	9851137130 / 9741021708	kjaishi@yahoo.com
19	Krishna Prasad Sapkota	9851027698	kpkavre@gmail.com
20	Mahesh Dahal	4479834 / 9841930044	mpdahal@hotmail.com
21	Manoj Kumar Khadka	9841273960	manojkhadka419@yahoo.com
22	Padma Mohini Mathema	4272597 / 9851083225	padma.mathema@gmail.com
23	Purushottam Nepal	6635827 / 9851123402	nepalpur@yahoo.com
24	Rabindra Adhikari	4412088 / 9841524775	rabindraadhikari34@gmail.com
25	Rajendra Man Shrestha	5260309 / 9803158047	rajendra47000@yahoo.com
26	Ram Babu Panta	4415858 / 9851032484	rambabu@icfc.subisu.net.np
27	Ram Krishna Bhurtel	4359997 / 9851071668	bhurtelrk@hotmail.com
28	Ramesh Chandra Poudel	4785564 / 9842030398	paudelrc@gmail.com
29	Shanta Kumar Pradhan	4247007 / 9841537200	skp_bhojpur@hotmail.com
30	Siddha Raj Panta	9851114876	siddharaj.pant@gmail.com
31	Surendra Nath Aryal	4270178 / 9818305349	
32	Surya Saran Regmi	4107553 / 9841444614	regmisurya@hotmail.com
33	Uddab Prasad Timalsena	4620907 / 9851132950	me_uddab@hotmail.com
Institutional Members			
1	Mahila Ko Haat, Kathmandu	4414891 / 9841463062	bnepal5@gmail.com
2	NCDC Ilam	027 520792 / 520792	nccdilam@ntc.net.np
3	NACOF	9841 505424 / 9851067772	kpokri@yahoo.com

प्रतिष्ठानको अनुरोध:

यस पत्रिकामा छापिएका सामग्रीहरूका विषयमा पाठक प्रतिक्रिया पठाउन,
यस पत्रिका आ-आफ्नो ठाउँका सफल कार्यक्रमहरू छपाउनका लागि लेख र फोटो समेत पठाउन, र
यस पत्रिका मार्फत सूचना-सन्देश र सन्देशमूलक विज्ञापन पठाउनका लागि सम्पर्क:

१. बिनोद प्रसाद ढकाल

२. नरवीर देवान

निर्देशक

फोन: ४४६५९४२

फोन: ४४६५९४२

फ्याक्स: ४४६५९४२

मोबाइल: ९८४९२६४८४९

मोबाइल: ९८४९३४४७५०

इमेल: binodpdhakal@inlogos.org

इमेल: inlogos.org@gmail.com

स्थानीय स्वायत्त शासन दिवस कहिले मनाउने ?

- खेमराज नेपाल

इतिहासमा कोशेदुङ्गा सावित भएका राजनैतिक घटनाको निर्णायक दिनलाई हामी राष्ट्रिय गौरव प्रदर्शन गर्ने गरी दिवस मनाउँछौं। पेशाकर्महरूले आफ्नो स्थापना दिनलाई दिवसको रूपमा मनाउँछन्। राजनेता, मुलुकलाई उल्लेखनीय योगदान पुर्याउने अति विशिष्ट व्यक्तिहरू, नयाँ सिद्धान्तका प्रवर्तकहरू, मानवीय सेवाका सर्जक वा संस्थापकहरूको जन्म दिनलाई दिवसको रूपमा मनाउने गरेको पनि पाइन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय संस्था तथा समुदायसँग नेपाल पनि साभेदारी बनेर प्रतिपादन गरेको विषय लागु गरेको दिन पनि दिवसका रूपमा मनाउने गरेको छ। यस बाहेक, धार्मिक पर्वहरूका तोकिएका दिनहरू पनि दिवसका रूपमा मनाइन्छ।

नेपालमा स्थानीय स्वायत्त शासन दिवस कुन दिनलाई मान्ने हो, निक्कै होइन हुन सकेको छैन। यस पंक्तिहरूले ०६२।०६।०४ का दिन ४३ जना महानुभावहरूलाई वहाँहरूको तर्क र पुष्ट्याइँ समेतको विचार र सुझाव

दिन पत्र लेखेको थियो। ती ४३ जनामा इतिहासकार, कानूनविद्, प्रशासन तथा विकेन्द्रीकरणविद्, राजनैतिक दलका नेताहरू, राजनीतिशास्त्री, स्थानीय विकास हेर्ने पूर्वमन्त्रीहरू, प्राज्ञ तथा पत्रकारहरू, अनुसन्धानकर्ताहरू, स्थानीय निकायका संघ/महासंघ प्रमुखहरू हुनुहुन्थ्यो। ती मध्ये ३ जनाले मात्र आफ्नो विचार र सुझाव दिनुभयो। वहाँहरू हुनुहुन्थ्यो- वरिष्ठ इतिहासकार प्रा.डा. त्रिरत्न नारायण मानन्धर, प्रशासन तथा विकासविद्द्वय डा. द्वारिकानाथ दुङ्गेल र श्री विहारीकृष्ण श्रेष्ठ। त्रिरत्ननारायणले पहिलो सनद् सवाल 'काठमाडौं (भोटाहिटी) म्यूनिसिपल्टी' को गठन सम्बन्धी सवाल सनद् जारी भएको वर्ष १९७६ को पुष २ गते खड्ग निशाना लागेको हो र पुष २ गतेलाई स्थानीय स्वायत्त दिवस मान्नुपर्ने धारणा राख्नु भएको हो। डा. द्वारिकानाथ दुङ्गेलको विचार र सुझाव पनि त्यसैलाई आधार मानेर तोकनुपर्ने उल्लेख छ। तर विहारीकृष्ण श्रेष्ठले भने गाउँ पञ्चायत ऐन, २०१८ लागु भएको

माघ ११ गते मनाउँदा ठीक हुन्छ भनेर आफ्नो बलियो तर्क राख्नु भएको छ। यस सम्बन्धमा अरु कोहिबाट राय आएन।

कुनै दिन तोकेर दिवस मनाउने निर्णय भएमा स्थानीय स्वायत्त सरकार (निकाय) मा काम गर्ने, दलीय प्रतिनिधित्व गर्ने, पेशागत र व्यवसायगत हकहितमा काम गर्ने, अध्ययन अनुसन्धान गर्ने सबैका आवाजहरू प्रवाह गर्न र नयाँ नयाँ खोज तथा प्रकाशनहरू गर्ने अवसर प्राप्त हुन्छ। स्थानीय स्वायत्त सरकार राजनीतिक विषय (एजेन्डा) भएकाले राजनीतिक दलहरूका लागि पनि दलीय नीतिहरू प्रवाह गर्ने एउटा मञ्च तयार हुन्छ। स्थानीय निकायहरूलाई प्रतिस्पर्धात्मक विकासमा अग्रसर गराउन सकिन्छ।

यी माथि भनिएका कुराहरूलाई मूर्तरूप दिन पुनः विद्वानहरूको राय संकलनका लागि नेपालमा भएका स्थानीय निकाय सम्बन्धी उल्लेखनीय कार्यहरूको तालिका तल दिएको छु:-

मुख्य कार्य	प्रारम्भ मिति	विशेषताहरू	कैफियत
१. काठमाडौं (भोटाहिटी) म्यूनिसिपल्टीको गठन सम्बन्धी सवाल सनद् वि.सं. १९७६	१९७६।०९।०२	रैती दुनियाँबाट ७ जना भलादमी मेम्बर मुर्करर गरेर सरकारका तर्फबाट चेयरम्यान, भाइस चेयरम्यान, इन्जिनियर र म्यूनिसिपल्टीका हाकिम गरी ११ जनाको समितिले शहर सफा गर्ने कार्य गर्न थालेको।	रैती दुनियाँका तर्फबाट सहभागिता हुन थालेको
२. काठमाडौं म्यूनिसिपल्टीलाई सवाल सनद् बमोजिम काम गराउने बारेको सवाल सनद् वि.सं. १९७९	प्राप्त भएन	भोटाहिटी दुनियाँले छानी मुर्करर गरेका ४ जना र भोटाहिटी बाहेक अरु टोलका रैतिले छानेका ५ जना गरी ९ जना र सरकारले राखेका चेयरम्यान र भाइस चेयरम्यान समेत ११ जनाको समितिले शहर सफा राख्ने सम्बन्धी कार्य गरेको।	रैती दुनियाँले छान्न पाउने अधिकारको शुरुवात
३. दाङ्ग, देउखुरीका रैतीले छानेका पञ्चले आफ्नो क्षेत्रमा मुद्दा मिलाई दिने वा अमालीले फैसला गर्न पाउने गरी वि.सं. १९८३ मा जारी सनद्	१९८३।०१।२७	प्रयोगका लागि नेपालमा पहिलोपल्ट पञ्चायत गठन गरी रैतीले छानेका मान्यजन् पञ्चले रेखदेख गर्ने व्यवस्था गरेको। सुरक्षा, बाँध, पैनी, नहर सम्बन्धी विकास र थारुहरूको सांस्कृतिक कुराहरू समेत हेर्ने अधिकार पाएको।	काठमाण्डु बाहिर गाउँस्तरमा संस्थागत स्वरूप दिएर अधिकार प्रत्यायोजन भएको।

मुख्य कार्य	प्रारम्भ मिति	विशेषताहरू	कैफियत
४. रैती दुनियाँले छानेका पञ्चहरु राखी ऐनले मिलाउन हुने मुद्दा सम्झाई बुझाई मिलाइदिने अख्तियारी दिई पञ्चायत खडा गरिदिने बारेमा वि.सं. १९९३ मा जारी सनद् नियमावली	प्राप्त भएन	काठमाडौं उपत्यकाभित्र धेरै ठाउँमा र मधेश पहाडका केही जिल्लाका केही भागमा पञ्चायत गठन र माथि उल्लेख गरिएको कार्य गर्न तोकेको	पञ्चायतको विस्तार र जनताहरुको अधिकाधिक सहभागितामा बृद्धि
५. गाउँ पञ्चायत ऐन, २००६ र नेपाल राज्य नगर पञ्चायत ऐन, २००६	गा.पं. ऐन २००६।०६।१९।४ न.पं. ऐन २००६।१२।२७।१	क) गाउँ सभाको सभापति र उपसभापति गाउँ सभाले चुन्ने, प्रधानपञ्च र उपप्रधान पञ्च कार्यकारिणीले आफूभित्रबाट चुन्ने । ख) नगर पञ्चायतमा घटीमा १५ र बढीमा ५१ जना सदस्य रहने, ३ खण्डको २ खण्ड सरकारबाट नियुक्ति र १ खण्ड निर्वाचित हुने । सभापति सदर तालुक अड्डाबाट मुकर्रर हुने, उपसभापति निर्वाचित सदस्यहरुले आफू मध्येबाट छान्ने ।	पञ्चायतको विस्तार र जनताहरुको अधिकाधिक सहभागितामा बृद्धि
६. नेपाल अन्तरिम शासन विधान, २००७	२००७।१२।२९	राज्यले ग्राम पञ्चायतहरु खडा गरी तिनीहरुलाई स्वायत्त शासन संस्थाको रुपमा काम गर्न आवश्यक अधिकार दिने भनेर विधानको निर्देशक सिद्धान्तमा राखिएको ।	ग्राम पञ्चायत खडा गर्ने र शासनको विकेन्द्रित गर्ने सिद्धान्त बनेको
७. नेपाल राज्य नगरपालिका ऐन, २००९	२०१०।०२।०५।०२	वडाहरु पहिलोपल्ट विभाजन, सदस्य संख्या सरकारले तोक्ने, सभापति, उपसभापति, निर्वाचित सदस्यहरुले आफैंभित्रबाट चुन्ने ।	प्रजातान्त्रिक परिपाटीको शुरुआत
८. क) गाउँ पञ्चायत ऐन, २०१८ ख) नगर पञ्चायत ऐन, २०१९ ग) जिल्ला पञ्चायत ऐन, २०१९	क) २०१८।१०।११ ख) २०१९।०५।०५ ग) २०१९।०८।१४	वडाहरुको विभाजनको निश्चित आधार, मुलुकको एकल राजनीतिक व्यवस्थाको सबभन्दा तलको आधारशिला, गाउँ नगरमा चुनिनेले मात्र जिल्लामा जानेलाई चुन्ने व्यवस्था, पहिलेभन्दा अधिकार प्रत्यायोजनमा बृद्धि, जिल्ला तहको पञ्चायतले गाउँ र नगरलाई समन्वय र निर्देशन गर्ने व्यवस्था । सबै पदमा एकल पञ्चायत आस्थाका आधारमा निर्वाचित हुने व्यवस्था ।	गाउँ पञ्चायत र नगर पञ्चायतको नामले नागरिकको पहिचान, जनसंख्या संकलनदेखि भूमि तथा सम्पूर्ण तथ्यांकको आधार, वडा, गा.पं. र न.पं. लाई बनाएको ।
९. स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५	२०५६।०१।१६।०५	निश्चित नीति र सिद्धान्तको आधारमा स्थानीय निकायहरुको गठन, बहुदलीय प्रतिस्पर्धाबाट निर्वाचित हुने व्यवस्था । कानुनद्वारा अधिकारको निक्षेपण /पेशागत संगठन बनाउन सक्ने /वित्तीय विकेन्द्रीकरणको प्रारम्भ/जनताप्रति उत्तरदायी निकायहरु/ प्रधानमन्त्रिदेखि संसदीय समिति, विपक्षी दलका नेताहरु समेत भएको उच्चस्तरीय संयन्त्रको व्यवस्था । गाउँ विकास समिति र नगरपालिकाहरु जनस्तरका प्रत्यक्ष निर्वाचनबाट गठन हुने संस्था र जिल्ला विकास समिति जनस्तरका निर्वाचितहरुले चुन्ने समन्वयकारी संस्था ।	स्वायत्त शासनको सुरुआत, जनउत्तरदायी सरकारको व्यवस्था, समावेशी प्रजातन्त्रको प्रारम्भ

मुख्य कार्य	प्रारम्भ मिति	विशेषताहरू	कैफियत
१०. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३	२०६३/१०/०१/०२	संविधानमा पहिलोपल्ट स्थानीय स्वायत्त शासन भनेर प्रस्ताव भएको । सरकार र स्थानीय स्वायत्त शासन सम्बन्धी निकाय बीच जिम्मेवारी र राजश्व परिचालन तथा बाँडफाँड गरिने प्रावधान संविधानमा पहिलोपल्ट राखिएको ।	संविधान अनुसारका प्रावधानहरू सक्रिय गराउन निर्वाचित स्थानीय स्वायत्त सरकार गठन भैनसकेको अवस्था

नीतिगत रूपमा हेर्ने हो भने वि.सं. २००७ सालपछि १८ फरवरी १९५१ मा बनेको मोहन शम्सेरको मन्त्रिमण्डलमा यज्ञ बहादुर बस्नेत 'स्वायत्त शासन' मन्त्र र मातृका प्रसाद कोइरालाको २००८ मंसिर १ गते बनेको मन्त्रिमण्डलमा नारदुमि थुलुङ 'स्थानीय स्वायत्त शासन' मन्त्र भएका थिए । नीतिगत रूपमा स्थानीय स्वायत्त शासनको जग यसरी बसेको देखिन्छ । वि.सं. २०१२ माघ ४ मा राजाले

वडाहाकिमको अध्यक्षतामा स्थानीय व्यक्तिहरू ७ जनाको सल्लाहकार समिति गठन गरेका थिए । साथै त्यस समितिलाई स्थानीय मालपोतको ५ प्रतिशत विकासका लागि खर्च गर्ने अधिकार पनि दिएको थियो । स्थानीय स्वायत्त शासनको अवधारणालाई कार्यान्वयन गर्न २०१५ सालमा निर्वाचित नेपाली काँग्रेसको सरकारले ब्लक अवधारणाबाट शुरु गरेको थियो ।

माथिको तालिकामा उल्लेख गर्न छुट भएको कुनै घटना वा निर्णय वा ऐन नियमलाई आधार मान्नुपर्ने भए सो समेत यो पत्रिकाको प्रकाशकको ठेगानामा सरोकारवाला वा जानकारी व्यक्तिले कुन दिन स्थानीय स्वायत्त शासन दिवस मनाउन उपयुक्त हुन्छ, आफ्नो अमूल्य सुझाव पठाई सहयोग गरिदिन अनुरोध गर्दछु ।

विभिन्न क्षेत्रमा लामो अनुभव सँगालेका बैँकर, डाक्टर, प्राध्यापक, इन्जिनियर, पर्यटन व्यवसायी तथा उद्यमीहरूको सक्रिय संलग्नतामा प्रवर्तित यस संस्थामा यहाँको गौरवमय सहभागिताको हार्दिक स्वागत गर्दछौं ।

इन्फिनिटी वचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड
प्यूखा-२४, न्युरोड, काठमाडौं
फोन: ०१-४२४२३३६

स्थानीय निकाय र सहकारीको अन्तरसम्बन्ध

- सीताराम उप्रेती*

१. पृष्ठभूमि

नेपालमा सहकारिताको विकासमा धेरै तत्त्वहरूले काम गरेको छ। पञ्चायतकालमा मिश्रित तथा समाजवादी अर्थतन्त्रको अवलम्बन गरिएको थियो। यस नीतिले विकासको जिम्मा सरकारलाई दियो। यस दृष्टिबाट खोलिएका सहकारीहरूको निर्माता, संचालक र प्रयोगकर्ता सरकार नै बन्यो। सरकारले स्थापना गरी चलाएका संस्थानहरू भन्दा सहकारी संस्थाहरू पनि दक्षता र व्यवसायरहित भएर संचालन भएकाले लगभग सबै सहकारी संस्थाहरू असफल भए। संस्थानहरू असफल हुने कारणहरू खोजिएका छन् तर सहकारी असफल हुने कारणहरू खोजिएनन्, कारणहरू एकै थिए।

सन् १९९० पछि सरकारले व्यवसाय नगर्ने नीति आयो। संस्थानहरू निजीकरण गर्ने प्रयास गरियो। सहकारी ऐन २०४८ जारी गरेर सरकारले सहकारीहरू संचालक समितिलाई छोडिदियो। पच्चीस जना व्यक्तिहरू मिलेर विना अवरोध सहकारीहरू खोल्न सकिने कानूनी व्यवस्था गरियो। यो व्यवस्था आएपछि २३ वर्षमा ३३ हजार सहकारी संस्थाहरू गठन भए। स्पष्ट सैद्धान्तिक र व्यावहारिक नीतिको अभावमा सहकारी क्षेत्रमा ठूला विकृतिहरू र विसंगतिहरू जन्मिए। बौद्धिक क्षेत्रले सहकारीलाई विकासको साधन र माध्यम मान्न चाहिन। सहकारी मार्फत हुनसक्ने आर्थिक उन्नतिको सम्भावना बुझ्नै चाहिन। सरकारी प्रणालीले बजार अर्थनीतिले सबै रोगहरू ठीक गर्ने विश्वास गर्‍यो। सहकारीको मर्म बुझ्न सकेन, प्राथमिकता पनि दिएन। नीतिगत शून्यतामा शहरी क्षेत्रहरू र राजधानीमा नै अबौंका घोटाला भए। सरकार अबै अन्यमनस्क अवस्थामा नै छ। सहकारी क्षेत्र किन अलमलिएको छ? अब के गर्नुपर्दछ? सहकारिताको दृष्टि के हो,

अरु संसारमा के भयो भन्ने यस रचनाको क्षेत्र होइन। गाउँपालिका र नगरपालिका (धेरै नगरपालिका गाउँ नै हुन्) तथा जिविसहरू र सहकारीहरू कसरी यथार्थ र वास्तविक रूपमा सदस्यहरूको विकास गर्न सक्दछन्, कसरी ग्रामीण क्षेत्रको जनताको विकासमा सहयोग पुर्याउन सक्दछन् भन्ने विषय यस रचनाको कार्यक्षेत्र रहेको छ। तसर्थ, सहकारीमा भएका विकृतिहरू भन्दा बाहिर रहेर स्थानीय निकाय र सहकारीहरूको सहयोगका क्षेत्र के हुन् र कसरी परस्पर सहयोगी हुन सक्दछन् भन्ने पक्षमा केही सहकारी सिद्धान्तका आधारसहित चर्चा गरिएको छ।

२. सहकारीको परिभाषा र स्वरूप

स्थानीय निकायसित सहकारीको अन्तर्सम्बन्ध वा परस्पर सहयोग कस्तो हुनुपर्दछ भन्ने विचार गर्नु पूर्व सहकारी कस्तो संस्था हो, यसको स्वरूप कस्तो हुन्छ र यस्तो स्वरूपको संस्थाको स्थानीय निकायसित कसरी पारस्परिकता कायम हुन्छ भन्ने बुझ्नु जरुरी हुन्छ। सहकारीलाई बुझ्न यसको परिभाषालाई हेरौं:-

"A cooperative is an autonomous association of persons united voluntarily to meet their common economic, social and cultural needs and aspirations through a jointly – owned and democratically-controlled enterprise."

यस परिभाषाका निम्न विशेषताहरू छन्

- क) व्यक्तिहरूको स्वायत्त संगठन - नीतिगत बाहेक नियन्त्रण नहुने
- ख) स्वेच्छाले संगठित - अरु कसैले करले सदस्य बनाउन नसक्ने,
- ग) साझा आवश्यकता पूरा गर्ने - आवश्यकता छैन भने सदस्य नहुने
- घ) आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक

आवश्यकता - जातजाति, धर्म, लिंग, राजनीति आदि साझा आवश्यकता नहुने,

ड) संयुक्त स्वामित्व र प्रजातान्त्रिक नियन्त्रण - एक व्यक्ति एक मत हुने, एक शेयर एक मत नहुने

च) व्यवसायिक हुने।

सहकारीको परिभाषाले यसलाई मूलतः आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक आवश्यकताका कारण गठित हुने व्यवसाय मानेको छ। यसको मूलभूत स्वरूप व्यवसाय हो र व्यवसाय गर्न चाहिने कार्यहरू सहकारीको मान्यता प्राप्त प्रजातान्त्रिक विधिबाट गरिने प्रकृया हो।

व्यवसायका लागि दर्तादेखि परिपक्व अवस्थामम्म पुग्न वा विघटन गर्नका लागि कम्पनीहरूका भन्दा सहकारीका केही भिन्न प्रकृयाहरू छन्। यी प्रकृयाहरूले सहकारीका सदस्यहरूलाई कम्पनीमा भन्दा फरक तरिकाले सहकारीमा स्वामित्व दिन्छन्। कम्पनीहरूको उद्देश्य सदस्यहरूलाई अत्याधिक लाभांश दिनु हो भने सहकारीको उद्देश्य लाभांशसहित आर्थिक उन्नतिको आधार सदस्यलाई उपलब्ध गराउनु हो। उदाहरणार्थ, दुग्ध सहकारीले दूधको कारोबारबाट प्राप्त लाभांश मात्र दिने होइन, उन्नत जातका पशु, घाँस, दाना, ढुवानी, ऋण, औषधोपचार, बीमा आदिको बन्दोबस्त गरी सदस्यलाई आर्थिक आधार पनि दिने हो। एउटा कम्पनी ठूलो लाभांश बाँडेर कर्पोरेट रूपमा सफल भए पछि तर सहकारीले लाभांश दिएर कर्पोरेट रूपमा पनि सफल हुनुपर्दछ र सदस्यलाई आर्थिक, सामाजिक आधार दिएर सदस्य सफलताका रूपमा पनि सफल हुनुपर्दछ। स्पष्ट छ, सहकारीको काम कुनै खास एक वा एक भन्दा बढी स्थानीय निकायको क्षेत्रमा रहेका सदस्यहरूको सामाजिक, आर्थिक उन्नति गर्नु हो।

* श्रम तथा सहकारी विज्ञ, बचत तथा ऋण कारोबार गर्ने समस्याग्रस्त सहकारी संस्थाहरूको छानबिन गर्न गठित जाँचबुझ आयोगको सदस्य
१ हेर्नुहोस्, बचत तथा ऋण कारोबार गर्ने समस्याग्रस्त सहकारी संस्थाहरूको छानबिन गर्न गठित जाँचबुझ आयोगको प्रतिवेदन, २०७१, काठमाडौं

सहकारीको स्वरूप भनेको समष्टिमा काम गर्नु हो ।

३. सहकारीको कार्य क्षेत्र

नेपालमा एउटा प्राथमिक संस्था वा एउटा सहकारी संघको भौगोलिक कार्यक्षेत्र बारेमा ठूलो अन्योल रहेको छ । कार्यक्षेत्रका (भौगोलिक) कारण संचालकहरूले हिनामिना तथा सम्पत्ति अपचलन गर्ने गरेका धेरै उदाहरणहरू छन् । यहाँ कार्य क्षेत्रको चर्चा गर्दा भौगोलिक विस्तारको चर्चा गरिएको छैन । सहकारी संस्था/संघहरूको कामको कार्य क्षेत्र (Scope of Work) का बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

माथि उल्लेख गरे भैं सहकारीको परिभाषाले सदस्यहरूको सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक उन्नति गर्न संस्थाको काम हो भनेर निर्देश गरेको छ । सदस्यहरूको जीवनमा आर्थिक सामाजिक उन्नतिको आधार तयार गर्ने र उन्नति गर्ने सबै काम सहकारी संस्थाले गर्न सक्दछ । हवाईजहाज, पानी जहाज, रेल, खानी बाहेक अन्य सबै आर्थिक क्रियाकलापमा सहकारी कुनै न कुनै रूपमा विभिन्न देशहरूमा सक्रिय छन् । शिक्षा, स्वास्थ्य, कृषि, यातायात, उपभोक्ता भण्डार, विद्युत, दुग्ध आदि विभिन्न काममा सहकारी संलग्न हुन सक्दछन् ।

तर सहकारीहरूले आफ्ना प्रारम्भिक रचनाका दिनहरूमा के गर्नुहुन्छ र हुँदैन भन्ने मानकहरू छन् । उदाहरणका लागि कुनै राजमार्गका वरिपरि रहेको कृषि सहकारी संस्थाले नाफा हुन्छ भनेर राजमार्गमा होटल खोल्न वा पेट्रोल पम्प स्थापना गर्न सक्दैन । आफ्ना सदस्यको कृषि उत्पादन र व्यवसायमा सहयोग पुऱ्याउनु नै कृषि संस्थाको प्राथमिक काम हो । तर सिँचाई सुविधा नभएको स्थानमा सदस्यहरूले पम्पबाट सिँचाई गर्छन् भने संस्थाले डिजेल मोबिलको कारोबार सदस्यसित गर्न सक्दछ । व्यवसाय सम्भाव्य छ भन्दैमा सहकारीले तोरी पेल्ले मिल चलाउन हुँदैन । तर सदस्य कृषक तेलहन बाली उत्पादन गर्छन् भने त्यस्तो सहकारीले तेलहनका सबै व्यवसाय गर्न सक्दछ । अर्को शब्दमा सहकारीहरू व्यवसायी त

हुन् तर सदस्यसित प्रत्यक्ष आर्थिक सामाजिक सरोकार राख्ने व्यवसाय हुन् । कृषि सहकारीसित पैसा छ, व्यवसाय सम्भाव्य छ भन्दैमा काँचो छाला संकलन गर्ने, प्रसोधन गर्ने काम गर्नुहुँदैन । छालाका काम गर्ने सदस्यहरूले यही उद्देश्यले संस्था खोलेमा त्यो सहकारी व्यवसाय हुन्छ, नत्र हुँदैन । सहकारीको यो विधि सहकारीको विकासमा अत्यन्त महत्वपूर्ण हुन्छ ।

सदस्यहरूको आर्थिक जीवनसित जोडिएको कुनै पनि व्यवसाय सहकारीको कार्यक्षेत्र हो । सहकारीका सदस्यहरूको जीवनसित जोडिएका सामाजिक र सामुदायिक कार्यहरू पनि सहकारीका कार्यक्षेत्रभित्रका कामहरू हुन् ।

सहकारीको परिभाषालाई व्यवहारिक रूप दिन सहकारीका सातवटा सिद्धान्तहरू व्यवहारमा उपयोग गरिन्छ । सातौँ सिद्धान्त 'सामुदायिक चासो' सहकारीको एउटा मूलभूत सिद्धान्त हो । सहकारी सदस्यहरू एउटा निर्दिष्ट समुदायमा बस्दछन् । सुन्दर, सुविधायुक्त, मेलमिलापयुक्त, सुखी र उन्नतशील समुदायको विकासबिना भएको आर्थिक उन्नति पूर्ण मानिँदैन । कुनै कम्पनीले भैं ठूलो लाभान्ना बाँड्नु मात्र सहकारीको काम होइन । यस्तो सहकारीलाई सफल मान्न सकिँदैन । सामाजिक र सांस्कृतिक उन्नतिको विचारलाई परिभाषाले यही कारण समेटेको हो । शिक्षा, स्वास्थ्य, परिवार कल्याण, वातावरण, प्राकृतिक स्रोत संरक्षण, सरसफाई, ढल निकास आदि सामाजिक क्षेत्रका कामहरू सहकारीका कार्यक्षेत्रभित्र पर्दछन् ।

विभिन्न देशका सहकारीहरूले आवास, जग्गा विकास, विद्यार्थीहरूलाई यातायात उपलब्ध गराएका छन् । यी कामहरूमा सहकारीहरू कसरी संलग्न हुन्छन् कसो गरेमा कुनै काम व्यवसाय सहकारी हुन्छ भन्ने छुट्याउने विधिहरू छन् । उदाहरणार्थ, २५ जना मिलेर अँग्रेजी स्कूल खोल्दैमा सहकारी हुँदैन । सम्पूर्ण अभिभावकहरू सदस्य हुने, आफैं शुल्क निर्धारण गर्ने, भौतिक सुविधामा लगानी गर्ने, आफ्नो छोराछोरी विद्यार्थी नभए सदस्य हुन नपाइने आदि व्यवस्था गरेर गुणस्तरयुक्त र सस्तो शिक्षा दिन खोलिएको विद्यालय मात्र सहकारी

विद्यालय हुन्छन् । माथि उल्लेख गरिएका कामहरू प्रत्येकका विधि छन्, जसमा सुविधा, स्तरियता, कम लागत र सुन्दरतालाई ध्यान दिइन्छ (यस विषयलाई तल बुँदा नं. ६ मा थोरै विस्तृतीकरण गरिएको छ) ।

४. नेपालमा सहकारिताको अपरिहार्यता

नेपालको पहाडी भूभागले धेरै पहिलेदेखि नै त्यहाँको जनसंख्यालाई जीविका दिन सकेन । अहिले ठूलो जनसंख्या त्यस क्षेत्रबाट वैदेशिक रोजगारीमा जानेहरूको आर्जनबाट जीविका आर्जन हुन्छ । आत्मनिर्भर मानिएको तराई पनि समस्याग्रस्त बन्दैछ, ठूलो जनसंख्या यस क्षेत्रबाट पनि वैदेशिक रोजगारीमा जाँदैछ ।

नेपालको भूभागमध्ये तराई १७ प्रतिशत र हिमाली क्षेत्र १५ प्रतिशत घटाउँदा पहाडी क्षेत्रमा ६८ प्रतिशत भूभाग रहन्छ । हाल जनसंख्याको लगभग ५० प्रतिशत तराई र १५ प्रतिशत काठमाडौँ उपत्यकामा रहेको छ । पहाडी क्षेत्रको ६८ प्रतिशत क्षेत्रले लगभग ३५ प्रतिशत जनसंख्यालाई धानेको छैन ।

पहाडी क्षेत्रमा केही नगदेवाली जस्तै अलैंची, चिया, कफी, सुन्तला, स्याउ, अदुवा जस्ता केही बाली र सडक पुगेका क्षेत्रमा सागसब्जी, फलफूल, उखु, दुग्ध उत्पादन बाहेक कृषि प्रणाली मध्यकालीन अवस्थामा नै रहेको छ । कृषकलाई कृषि उद्यमी, व्यवसायी बनाउन नसकेसम्म कृषिमा जीविका खोज्ने जनता आर्थिक सामाजिक रूपमा उठ्ने सम्भावना छैन । नागरिकहरू अर्थतन्त्रमा एकीकृत हुने सम्भावना छैन । विदेश जानेको आर्जन घटाउने हो भने देशमा कहालीलाग्दो अर्थ व्यवस्था छ ।

नेपालको उच्च पहाडीदेखि चुरेसम्मका पहाडी भूभाग राजधानी सित आर्थिक रूपले कहिल्यै जोडिएन । पहाडसित उपत्यकालाई जोड्ने व्यापार अत्यन्त न्यून रहेको इतिहास छ । पहाडले उपत्यकासित किन्ने केही थिएन । पहाडले काठमाडौँ उपत्यकासित बेच्ने वस्तु पनि थिएन । यो अवस्था

अझै विद्यमान छ। वरिपरिका पहाडबाट जडिबुटी, घिउ, मह आदि वस्तु राजधानीले किन्ने र केही उपभोग्य सामान पहाडले किन्ने भए पनि यो जीविकाको नितान्त सानो अंश मात्र रहेको छ। उपत्यकाका लागि पहाड र तराईका वासिन्दाहरु पाखेहरु/पछौटेहरुका बस्ती थिए र अझै पनि छन्। पहाडसित उपत्यकाको सम्बन्ध भनेको जागिर खान जानेहरुले फर्केर आएपछि सुनाउने कुरा र चर्चा मात्र रहेको थियो। उपत्यकाको स्वास्थ्य, शिक्षा, सुविधा, तीर्थ सबै विदेशमा नै हुन्थ्यो। पहाडसित सम्बन्ध जोड्न आवश्यक नै परेन। पहाडमा कृषि, स्वास्थ्य, शिक्षा, उद्योग व्यापारका केन्द्र स्थापना गर्ने सोच नै बनेन, अहिले पनि छैन। पहाडी जिल्लामा पूँजी प्रवाह गर्ने अवस्था अहिले पनि छैन। बरु त्यताबाट नै पूँजी राजधानी र शहरहरुमा प्रवाहित भइरहेको छ।

तराई पनि लगभग यही अवस्था रहेको छ। तराईमा विर्ता वा बक्सिसको रुपमा जग्गा पाउनेहरु उपत्यकाबाट हिउँदमा जाने गर्दथे। खाद्यान्नमा भने राजधानी ५०/६० वर्षदेखि तराईमा निर्भर रहँदै आयो। धान, चामल र काठ निकासी अर्थतन्त्रको आधार थियो। तराईले अब चामल आपूर्ति गर्ने अवस्था पनि पहिले जस्तो रहेन। विदेशबाट आयात गर्नुपर्ने अवस्था रहेको छ। राजनैतिक र प्रशासनिक कुरामा बाहेक पहाड, काठमाण्डु उपत्यका र तराई अझै जोडिन सकेका छैनन्। शक्ति राजनीति वा अपराधमा सजाय गर्न परे उपत्यका निकाला गरे पुग्ने अवस्था २००७ सालसम्म रह्यो।

वर्तमान समयमा पनि तराईमा खुलेका उद्योगले युवा जनशक्तिलाई रोजगारी दिन सकेका छैनन्। खाद्यान्न उत्पादन अब नोक्सानीको व्यवसाय बन्दै गएको छ। शिक्षा र स्वास्थ्यको बजारीकरणले ज्याला बृद्धि अकासिएको छ। यसले आमजनताको आर्थिक जीवन भित्रिभित्रै ध्वंश हुँदै गएको छ। नियमनहीन बजार अर्थतन्त्र कहालीलाग्दो भीरको छेउमा उभिएको छ।

तसर्थ, पहाड र तराईका गाउँहरुमा जोखिमयुक्त आर्थिक जीवन बाँचिरहेका जनतालाई उनीहरुकै प्रयासबाट उत्पादन

गर्ने साना तथा मझौला उद्योग तथा व्यवसायमा लगाउनु नितान्त आवश्यक भएको छ। बजार अर्थतन्त्रको विचार अनुरूपको लगानी यी जनतामा अझै पचासौं वर्ष पुग्ने देखिँदैन। तसर्थ उनीहरु स्वयंलाई बजार प्रणालीमा चल्न सघाउनु आवश्यक छ। यो कार्य सहकारी प्रणालीको संरचनाबाट सम्भव छ र यो काम गर्नु अपरिहार्य छ। संसारभर यो काम भएको छ।

हाम्रो सन्दर्भमा बजारका खेलाडीहरु पूँजी लिएर ग्रामीण क्षेत्रमा वा शहरोन्मुख क्षेत्रमा प्रवेश गर्ने सम्भावना निकट भविष्यमा नभएको चर्चा गरिसकिएको छ। उनीहरु प्रवेश गरे पनि न्यून आय, न्यून साधन र न्यून प्रविधि भएका जनताको क्षमता दोहन गर्ने मात्र हो भन्ने देखिएको छ। अलैंची व्यवसायका व्यापारीले अलैंची प्रसोधन गरी मूल्य अभिवृद्धि गर्ने र कृषकलाई समेत लाभ पुऱ्याउने कहिल्यै सोचेनन्। दुग्ध पदार्थ उत्पादन गर्ने संस्थान, कम्पनीहरुले दूध कृषकलाई लाभ पुग्ने गरी फार्म व्यवस्थापन गर्न कृषकलाई सघाउनु पर्ने कहिल्यै ठानेनन्। यद्यपि यस्तो काम संसारभर कै व्यापारी उद्योगीले गरेनन्। यस कुरालाई प्रकाश पार्दै विश्वविख्यात सहकारीकर्मी तथा अमूल दुग्ध सहकारी प्रणालीका प्रणेता भि.आई.कुरिन लेख्छन्, 'यदि कुनै व्यापारी वा कम्पनी कृषकको उत्पादनको व्यवसायमा प्रवेश गर्छन् भने उनीहरु कृषकको मूल्यमा धनी हुन्छन्। कृषकहरु गरीबीमा नै रहन्छन् र उनीहरु जीविकाको लागि उत्पादन गर्न बाध्य हुन्छन्। यो कुरा जताततै देख्न सकिन्छ।'

हामी अहिले उद्योगी व्यापारीले कृषकको अन्ततोगत्वा भलो गर्दछन् भन्ने विचारमा आधारित भएर काम गर्दैछौं। तर कृषक होस् वा अरु कुनै प्राथमिक वस्तु उत्पादनकर्ता स्वयं व्यवसायी भएन भने उनीहरुको उत्थान संसारभर नै भएन। विकसित उदार अर्थतन्त्रका प्रणालीहरुले पनि यस्ता उत्पादनकर्तालाई संगठित गरे र व्यवसायी बनाए। भि.आई. कुरिन भन्छन्, 'सुरुदेखि नै कृषकलाई व्यावसायिक रुपमा संगठित गरिनुपर्दछ र यसलाई व्यवसाय जसरी नै संचालन

गरिनुपर्दछ। यदि उनीहरुले यो कुरा विसिए भने यो संस्था असफल हुन्छ र मर्छ। यो व्यवसाय उत्पादन बृद्धि गर्नका लागि हुनुपर्दछ। हामीले यो काम मूल्य अभिवृद्धि गरेर गर्न सक्यौं, जसले गर्दा प्रत्येक वर्ष दूधको मूल्य बढाउन समर्थ भयौं।'

गाउँ र ग्रामीण नगरपालिकाका क्षेत्रहरुमा आर्थिक सामाजिक साँस्कृतिक जोखिममा रहेका जनतालाई सहकारी मार्फत उत्थान गर्न उनीहरु स्वयंलाई संगठित गर्न नसकेमा अरु बाहिरका संघ/संस्था निजी क्षेत्र र सरकारले सहयोग पुऱ्याउन नसक्ने निश्चित छ। यो काम विकसित देशहरुले पहिले गरी सकेका छन्।

५. स्थानीय निकायको कार्य क्षेत्र (Scope of Work)

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन २०५५ ले स्थानीय निकायलाई सामाजिक तथा आर्थिक सबै क्षेत्रहरुमा काम गर्नसक्ने अधिकार प्रदान गरेको छ। गाविस, नगरपालिकाहरु र जिविसलाई प्रकारान्तरबाट आफ्ना क्षेत्रमा भौतिक विकास, जलस्रोत संरक्षण, वातावरण संरक्षण, सरसफाई, कृषि, स्वास्थ्य, शिक्षा, खेलकुद, निर्माण, यातायात, सिँचाई, उद्योग, व्यवसाय, पर्यटन, वन विकास, खानेपानी, आवास तथा बस्ती विकास, नदी नियन्त्रण, ढल निकास आदि विकास सम्बन्धी सबै क्षेत्र र उपक्षेत्रहरुमा काम गर्न सक्ने अधिकार प्रदान गरेको छ।

स्थानीय निकायलाई यति धेरै क्षेत्रमा काम गर्ने अधिकार दिइए पनि यी निकायहरु आधारभूत पूर्वाधारका सानासाना काममा मात्र सिमित रहेको पाइन्छ। स्रोत साधनको कमी, समष्टीगत योजना निर्माणमा दक्षताको कमी र नयाँ दृष्टि (Innovation) निर्माण गर्न नसक्नु र गरेपछि नीतिगत समर्थन प्राप्त नहुने अवस्था रहेकाले स्थानीय निकायहरु नवीन सोच लिएर अधि बढ्न सकेका छैनन्।

आफूले प्राप्त गरेको कार्यक्षेत्रमा प्रभावकारी काम गर्न स्थानीय निकायले आफूले प्राप्त गर्ने अनुदान बाहेक

करयोग्य व्यवसायहरु विस्तार गर्न र आयआर्जन गर्ने निजी क्षेत्र र सहकारी क्षेत्रसहित साभेदारीका व्यवसाय गर्ने वा व्यवसायहरुलाई आधार स्थापना गरी आयआर्जन गर्नु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ। यी काम गर्न भौगोलिक कार्यक्षेत्रका कुन कुन कामहरु आफ्नो स्थान विशेषमा लाभदायी हुन सक्दछन् भन्ने निर्धारण गर्न र त्यस्ता काम गर्ने विधिहरु विकास गरिनु जरुरी हुन्छ। यस लेखले स्थानीय निकाय र सहकारी क्षेत्रले कसरी सहलक्ष्य निर्धारण गरी सहकार्य/सहव्यवसाय गर्न सक्दछन् भन्ने खोज गर्ने र चर्चा गर्ने उद्देश्य राखेकाले उदाहरणको लागि केही सम्भाव्य क्षेत्रहरुको तल चर्चा गरिएको छ।

६. स्थानीय निकाय र सहकारीका सहकार्यका केही क्षेत्रहरु :

माथि उल्लेख गरिसकिएको छ, सहकारी संघ/संस्थाहरुले सम्भाव्य देखिएमा सहकारी सिद्धान्तका आधारमा सदस्यहरुमा जीवनका हरेक क्षेत्रमा सेवा कार्य तथा उद्यम व्यवसाय गर्न सक्दछन्। यो सेवा पनि हो, व्यवसाय पनि हो। स्थानीय निकायका सबै अधिकार क्षेत्रका कार्यमा सहकारीले काम गर्न सक्दछन्। उदाहरणार्थ, केही कार्य प्रस्तुत छ।

क) कृषि र उपभोक्ता भण्डार सहकारी

स्थानीय निकायले कृषि विकासका लागि सहकारीसित मिलेर मल, विउ, औषधि, कृषि, औजार, यन्त्र, उपकरण (ट्याक्टर, थ्रेसर, प्लान्टर) मेशिन खरिद गरी सदस्यहरुमा उपलब्ध गराउन सक्दछ। कृषि उपज खरिद, प्रसोधन र भण्डारण गर्ने कार्य गर्न सक्दछ। शीत भण्डार निर्माण गर्न सक्दछ। यो काम गर्दा निश्चित क्षेत्रका निश्चित सहकारीका कृषक सदस्यका लागि मात्र गरिनुपर्दछ। एउटा व्यक्तिले खरिद गरेको ट्याक्टर आफ्नो हितमा प्रयोग गरे भैं सहकारीले पनि सदस्यका लागि मात्र गर्नुपर्दछ।

यस काममा सहकारी संस्थाको कार्यालय जिम्मेवार हुन्छ। स्थानीय निकायको बोर्डमा प्रतिनिधित्व हुन्छ र

नियन्त्रण प्रणालीमा सहभागिता हुनेहुन्छ। यो व्यवसाय सफल हुँदै गएमा प्रसोधन गर्न पर्नेहुन्छ। यो नहुने कुरा भैं लाग्दछ। विश्व प्रसिद्ध अमूल यही प्रणालीमा चल्छ। तर अमूलमा सरकारको संलग्नता छ। यस अवस्थामा स्थानीय निकायले कर पाउँछ, लाभांश पाउँछ, कृषकहरुलाई बजार प्रकृत्यामा संलग्न गराउँछ, प्रतिष्पर्धी उत्पादन गर्न सिकाउँछ। कृषकहरुको सोचाईमा परिवर्तन, आर्थिक क्रियाकलापमा परिवर्तन र समाजमा परिवर्तन आउँछ।

कृषि मल विउका साथै उपभोक्ता भण्डार खोल्ने कार्यमा गाविस नगरपालिकाहरु संलग्न हुन सक्दछन्। सहकारी संस्था र गाविस र नगरपालिकाका लगानीमा यस्ता भण्डार सुपथ मूल्यका सहकारी हुन सक्दछन्। उपभोक्ता भण्डारले नाफा भएको रकम साल भुक्तानी पछि हिसाब गरेर केही अंश सदस्यलाई फिर्ता पनि दिन्छन्। कास्कीको मर्दिखोला सहकारी, विर्तामोड, भापाको उपभोक्ता सहकारी यसका उदाहरण हुन्। स्थानीय निकायले यस्ता भण्डारबाट कर र लाभांश प्राप्त गर्न सक्दछन्।

ख) सहकारी स्वास्थ्य

साना स्वास्थ्य केन्द्रहरु सरकारले मात्रै संचालन गर्ने मानसिकतामा परिवर्तन गर्नुपर्ने अवस्था छ। कास्कीको मर्दिखोला सहकारी संस्थाले एउटा अ.हे.व. राखेर स्वास्थ्य संस्था चलाएको थियो। आफ्नै औषधि पसल र रु. १० परीक्षण शुल्क लिएर अ.हे.व. र नर्सको तलब भुक्तानी दिन्थ्यो। सस्तो र गुणस्तरयुक्त औषधि व्यवसाय संचालन गरेको थियो। स्वास्थ्य सहकारी, स्थानीय निकाय र पछि सरकार पनि यो काममा संलग्न हुन सक्दछन्।

ग) विद्युतीकरण

नेपालमा विद्युत प्राधिकरणसित थोकमा खरिद गरेर खुद्रा विजुली बेच्ने सहकारी र कम्पनी रहेका छन्। अमेरिकामा ५० हजार मेगावाट विजुली सहकारीले उत्पादन गरेका छन्। पहाडी जिल्लाहरुमा नगरपालिका, गाविस र सहकारी मिलेर लघु जलविद्युत

आयोजनामा काम गर्न सक्ने धेरै सम्भावना छ। स्थानीय निकायलाई लाभांश र कर तथा शुल्क प्राप्त हुन सक्दछ। उद्योग व्यवसाय विस्तारबाट थप आय हुन जान्छ।

घ) सहकारी शिक्षा

सहकारी शिक्षा, सहकारी स्वास्थ्यका नाममा नेपालमा धेरै निजी अस्पताल र विद्यालयहरु खुलेका छन्। यथार्थमा सदस्यबाट संचालित शिक्षा तथा स्वास्थ्य संस्था बनाउन सके यी सेवाहरुको चर्को मूल्यको मारमा परेका जनतालाई ठूलो राहत मिल्न सम्भावना छ।

हाल निजी मोडेलमा संचालित विद्यालयहरु विद्यार्थीका अभिभावकहरुको संलग्नतामा सहकारी मार्फत संचालन गर्न सकेमा ठूलो अंशमा शुल्क तल भर्न सकिन्छ र शिक्षकको तलब बढाउन पनि सकिन्छ। यस्ता विद्यालयहरुमा ५/७ प्रतिशत मात्र लाभांश पाउने गरी स्थानीय निकायहरु लगानी गर्न र संचालनमा संलग्न हुन सक्दछन्। वर्षौंपछि सरकारको केही अंश अनुदान पनि प्राप्त हुन सक्दछ।

७. अन्य क्षेत्रहरु

पर्यटन, मनोरञ्जन, पहाडी क्षेत्रमा फलफूल प्रसोधन, मसला वाली प्रशोधन, अलैची, अदुवा प्रसोधन कार्यमा सदस्य कृषक संलग्न सहकारीहरु र गाविस, नगरपालिका र जिविसहरु संलग्न हुन सक्छन्। जिविसहरु जिल्ला संघहरु मार्फत संघहरुको थोक खरिद विक्रिमा संलग्न हुन सक्दछन्। आयको हिस्सेदार हुन सक्दछन्। प्राथमिक सहकारी संस्था, जिविस, नगरपालिका, गाविस र सहकारी संघहरु मिलेर साना तथा मझौला उद्योग व्यवसायमा संलग्न हुन सक्दछन्।

८. अन्तरसम्बन्ध विकास कार्यान्वयनको न्यवस्था

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा २८ र ९६ ले क्रमशः गाउँ विकास समिति र नगरपालिकाहरुलाई सहकारिताको विकासमा सहयोग पुऱ्याउने अधिकार दिएको छ।

जिविसलाई दफा १८९ ले सरकारी, गैरसरकारी संस्था वा व्यक्तिसँग सम्झौता गरी विकास निर्माणका काम गर्ने बाटो खोली दिएको छ ।

सहकारी संस्था र संघहरू व्यवसायिक संस्थाहरू हुन् । कुनै व्यक्ति, संस्था, निकाय वा व्यवसायिक फर्म कम्पनीहरू सित सम्झौता गरी संस्था/संघहरूले व्यवसाय गर्नु यसको अन्तरनिहित गुण हो । संस्था/संघहरूले स्थानीय निकायसित सम्झौता गरी सम्झौतामा व्यवस्था भए अनुसारको काम गर्न सक्दछन् ।

तर स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनले स्पष्टतः व्यवसायमा प्रवेश गर्न सक्ने गरी गाविस र नगरपालिकाहरूलाई निर्देश गरेको छैन । सहकारीहरूलाई सहयोग पुऱ्याउने भन्दा यी निकाय आफैं व्यवसायमा संलग्न हुनसक्ने भन्ने अर्थ गर्न पनि सकिन्छ । संकुचित व्यवस्था गर्नेले कुनै सरकारी निकायले सहयोग गरे भैं आर्थिक तथा अन्य सहायता मात्र गर्न सक्ने अर्थ गर्ने हुन्छ । तसर्थ, स्थानीय निकायलाई सहकारीमा संलग्न भई काम गर्न सक्षम बनाउन निम्न कामहरू पूर्वशर्तका रूपमा गर्नु जरुरी हुन्छ :

- (क) स्थानीय निकायले व्यवसायमा संलग्न हुन सक्ने नीतिगत व्यवस्था गर्ने, स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनका दफाहरूलाई सोही अनुरूप व्याख्या गर्ने,
- (ख) संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय र सहकारी तथा गरीबी निवारण मन्त्रालयले मिलेर नीतिगत व्यवस्था गर्ने,
- (ग) स्थानीय निकाय र सहकारीहरूले संयुक्त रूपमा गर्न सक्ने कामहरूको निर्धारण गर्ने,
- (घ) सम्झौताको मोडालिटी तयार गर्ने, व्यवसायको प्रकृति अनुसार सम्झौताहरू विकास गर्दै लैजाने,
- (ङ) स्थानीय निकायको लगानी पश्चात् सहकारी संस्था/संघमा प्रतिनिधित्वविधिको निर्देशात्मक व्यवस्था मिलाउने,
- (च) सहकारी संस्था/संघहरूलाई स्थानीय निकायको प्रतिनिधित्वका कारण

सार्वजनिक संस्थान हुनसक्ने जोखिम हुन नदिने,

- (छ) संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय र सहकारी तथा गरीबी निवारण मन्त्रालयको संयुक्त निर्देशक समिति बनाउने । यो समितिलाई देशैभर नीतिगत एकरूपताका लागि गर्नपर्ने कामहरू गर्न अधिकार दिने व्यवस्था गर्ने,
- (ज) विशेषज्ञहरूबाट विधि विकास गर्ने काम अनवरत रूपमा गराउने व्यवस्था गर्ने, र
- (झ) संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय र मातहतका अधिकारीहरूलाई सहकारिता विषयमा तालिम दिने व्यवस्था गर्ने ।

८. विभिन्न कोषहरू परिचालन गर्ने

ग्रामीण क्षेत्रमा उद्यम व्यवसाय गरीबी निवारण तथा ग्रामीण तथा सहरी क्षेत्रका गरीब तथा विभिन्न सामाजिक सेवाबाट बञ्चित जनतालाई मद्दत पुऱ्याउन सहकारी/स्थानीय निकायको संयुक्त तथा साभेदारी प्रणाली सिधै सेवाग्राहीसम्म पुग्न सक्दछ । प्रणाली व्यवस्थित गर्न धेरै मेहनत जरुरी हुन्छ । नेपाल राष्ट्र बैंक, युवा स्वरोजगार कोष, गरीबी निवारण कोष, ग्रामीण स्वात्मबल कोषहरूबाट तल्लो तहका जनता लक्षित कार्यक्रमहरू पनि सहकारी र स्थानीय निकायका संयुक्त कार्यक्रम संचालन गर्न सकिने सम्भावना रहेको छ । दाता संस्थाहरू र निकायहरूलाई पनि संलग्न गराउँदै लैजाने उपयुक्त देखिन्छ ।

१०. उपसंहार

यी उदाहरणहरू सर्सर्ती हेर्दा अविश्वासनीय कल्पना लाग्न सक्दछन् । यी काम विभिन्न देशहरूमा भएका छन् । युरोपका धेरै देशमा यो मोडेलमा स्वास्थ्य सहकारीहरू छन्, अमेरिकामा विद्युत सहकारी छन् । स्केन्डिनेभिएन देशमा पर्यटन सहकारी छन् । न्यूजील्याण्ड, अष्ट्रेलिया, डेनमार्कमा दुग्ध सहकारीहरू छन् । भारतको गुजरात, महाराष्ट्रमा क्रमशः दुग्ध र उखु सहकारी, दक्षिण कोरियाको कृषि सहकारी र

सहकारीको संयुक्त सहकारी मोडेलहरू हुन् ।

हामी यी र यस्ता व्यवहारमा विश्वास गर्दैनौं किनभने हाम्रो राजनीति र सार्वजनिक प्रशासनमा विजनेसको दृष्टिकोणको अभाव छ र समाजको प्रत्येक हिस्सामा आमरूपमा भ्रष्टाचार छ ।

सतर्क हुनैपर्ने र ख्याल गर्नुपर्ने कुरा के हो भने विस्तृत रूपमा विधि बनाई, अनुगमन र नियन्त्रणको सशक्त संयन्त्र र विधि नभई यी काम सफल हुने छैनन् । सहकारिता धेरै इमान्दारी र व्यवसाय उन्मुख विचार हुनुपर्ने क्षेत्र हो । सहकारिताको अपव्याख्या सहकारी व्यवसायको शत्रु हो । यो अपव्याख्या देशभर भइरहेको छ । कुन व्यवहार सहकारी व्यवहार हो र होइन भनेर छुट्याउने कानूनद्वारा निर्मित एक स्थायी संयन्त्र आवश्यक छ ।

यसो गरे कसो होला ?

विचारलाई	+	गरौं ।
मतभेदलाई	-	गरौं ।
प्रविधिलाई	X	गरौं ।
जिम्मेवारीलाई	÷	गरौं ।
अवसरलाई	=	गरौं ।

नेपालमा लेखापरीक्षण व्यवस्था र अवस्था

- बाबुराम गौतम*

१. पृष्ठभूमि:

पूर्वनिर्धारित उद्देश्य हासिल गर्न मुलुकका संघसंस्था तथा सबै निकायलाई स्रोत साधनको आवश्यक रहन्छ। प्राप्त स्रोत साधनको उपयोग र व्यवस्थापन गरी त्यसप्रतिको जवाफदेही पूरा गर्नु सबै जिम्मेवार व्यक्तिको कर्तव्य समेत हो। स्रोत साधनको लागि अनुमान गर्ने, योजनाबद्धरूपमा संकलन गर्ने, कुशलतापूर्वक खर्च गर्ने, खर्चको व्यवस्थित अभिलेखाङ्कन गर्ने, व्यवस्थितरूपमा प्रतिवेदन गर्ने र उपलब्धिप्रति जवाफदेही रहने कार्यलाई समग्र रूपमा वित्तीय व्यवस्थापनको रूपमा बुझ्न सकिन्छ।

कुनैपनि संस्था तथा निकायले राखेको आम्दानी खर्चको अभिलेख परीक्षण, सोबाट प्राप्त उपलब्धिको मूल्याङ्कनबाट विधिको पालना, जवाफदेही, पारदर्शी बढाउन सघाउ पुऱ्याउने कार्य लेखापरीक्षणले गर्दछ। आर्थिक कारोबारमा स्वच्छता, स्रोत साधनको उपयोग तथा व्यवस्थापनमा दक्षता, उपलब्धि हासिलमा प्रभावकारिताको आधारमा समेत जाँच गरी लेखापरीक्षणले वित्तीय व्यवस्थापनमा अनुशासन कायम गर्न र सुशासन प्रबर्द्धनमा योगदान पुऱ्याउने गर्दछ।

२. लेखापरीक्षणको अर्थ र परिभाषा:

सामान्य अर्थमा लेखापरीक्षणलाई आर्थिक कारोबारको आधारमा राखिएको लेखाको स्वतन्त्र रूपमा गरिने परीक्षण

र सोको आधारमा गरिने प्रतिवेदनलाई बुझिन्छ। प्रस्तुत भएको कुनै पनि निकाय तथा संस्थाको वित्तीय विवरणले उक्त संस्था तथा निकायको यथार्थ वित्तीय अवस्थाको चित्रण गरे नगरेको यकिन गरी मन्तव्य दिने कामलाई लेखापरीक्षण भनिन्छ। यस्तो लेखापरीक्षण विभिन्न नीति, विधि, प्रक्रिया, मानदण्ड र मार्गदर्शनहरूको आधारमा गरिन्छ। कानूनीरूपमा लेखापरीक्षण ऐन, २०४८ र आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ ले लेखा र लेखापरीक्षणलाई यसरी परिभाषा गरेको देखिन्छ। 'लेखा' भन्नाले कारोबार भएको व्यहोरा देखिने गरी प्रचलित कानून बमोजिम राखिने अभिलेख, खाता, किताब आदि र सो कारोबारलाई प्रमाणित गर्ने अन्य कागजात समेतलाई जनाउँछ। यसैगरी 'परीक्षण' भन्नाले लेखाको जाँच र त्यसको आधारमा गरिने मूल्याङ्कन तथा विश्लेषण समेतलाई जनाउँछ।

कुनैपनि व्यवसायिक तथा अन्य संस्थाको लेखा तथा अभिलेख व्यवस्थित रूपमा जाँच गरी आर्थिक कारोबारको सञ्चालन र सोको नतिजाको यथार्थता यकिन गरी प्रतिवेदन दिने कार्य नै लेखापरीक्षण हो।

उपरोक्तानुसार कुनैपनि संस्था वा निकायको हिसाब किताबहरू ठीक छन् वा छैनन्, गरेका कारोबारहरू नियम बमोजिम अधिकार प्राप्त अधिकारीले अधिकार क्षेत्रभित्र रही गरेको छ वा छैन, लेखाविधिका सिद्धान्तहरू अनुरूप लेखा तयार गरेको छ वा छैन, लेखाबाट तयार पारिएका प्रतिवेदनहरू यथार्थ छन्

छैनन् भनी आलोचनात्मक ढङ्गले स्वतन्त्र रूपमा क्रमबद्ध जाँच गरी प्रतिवेदन दिने प्रक्रियालाई समग्ररूपमा लेखापरीक्षण भनिन्छ।

३. लेखापरीक्षणको उद्देश्य:

आर्थिक कारोबारको लेखापरीक्षणमा देहायका उद्देश्यहरू निहित रहेका हुन्छन्:

- आर्थिक कारोबारको आधारमा तयार पारिएको वित्तीय विवरणको गणितीय शुद्धता र यथार्थता यकिन गर्ने,
- आर्थिक कारोबारमा हुने भूल, त्रुटी तथा छलकपट पत्ता लगाई सुधारका लागि जानकारी गराउने,
- उपलब्ध स्रोत साधनको कुशलतापूर्वक उपयोग र व्यवस्थापनगरी उपलब्धि हासिल भए नभएको यकिन गर्ने,
- संस्था तथा निकायमा लागू रहेको आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली प्रभावकारी रहे नरहेको मूल्याङ्कन गर्ने,
- अपनाइएका लेखा नीति, मान्यता र कानूनी व्यवस्थाको पालना गरी लेखा तोकिएको ढाँचामा तयार भएको सुनिश्चित गर्ने,
- वित्तीय व्यवहारमा पारदर्शी, जवाफदेही र विधिको पालनालाई प्रबर्द्धन गरी वित्तीय सुशासनमा सघाउने,
- आर्थिक कारोबारको यथार्थता सुनिश्चित गरी सरोकारवालाहरूलाई आस्वस्त पार्ने,

* सहायक महालेखापरीक्षक, महालेखा परीक्षकको कार्यालय

- देखिएका कमी कमजोरी सुधार गर्न भविष्यका लागि सुझाव प्रदान गर्ने,
- दिइएका सुझावहरू कार्यान्वयन भए नभएको अनुगमन समेत गरी प्रतिवेदनमा दर्शाउने ।

४. लेखापरीक्षणका सिद्धान्त तथा मान्यताहरू:

जुनसुकै प्रकारको लेखापरीक्षण गरिए पनि यसका केही निश्चित मान्यता र सिद्धान्तहरू हुन्छन् । लेखापरीक्षण गर्दा अवलम्बन गरिने सर्वमान्य सिद्धान्तहरू देहायका हुन्छन् :

- लेखापरीक्षकहरू वा लेखापरीक्षण गर्ने निकाय स्वतन्त्र र निष्पक्ष हुनुपर्दछ ।
- वस्तुपरक रूपमा तथ्य र प्रमाणका आधारमा लेखापरीक्षकले आफ्नो मन्तव्य राख्नुपर्दछ ।
- लेखापरीक्षण नीति, मार्गदर्शन, मानदण्ड र आचारसंहिताको पालना गरी लेखापरीक्षण गरिनुपर्दछ ।
- लेखापरीक्षणको क्रममा जानकारी भएका विषयहरू कानूनी व्यवस्था र पेशागत आचरणको सीमाभित्र रही गोपनीयता कायम राख्नुपर्दछ ।
- लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोराहरू समावेश गरी स्पष्ट, वैयक्तिक आक्षेप रहित रूपमा मानदण्ड र मार्गदर्शनले तोकेको ढाँचामा भविष्यमा गर्नुपर्ने सुधार सहितको प्रतिवेदन प्रस्तुत गरिनुपर्दछ ।
- लेखापरीक्षणमा उचित सतर्कता र पेशागत सक्षमताको आवश्यक पर्ने हुँदा यसलाई अवलम्बन गरी लेखापरीक्षण गर्नुपर्दछ ।

५. लेखापरीक्षणका प्रकारहरू:

लेखापरीक्षणलाई लेखापरीक्षण विधि, निकाय, उद्देश्य आदिका आधारमा विभिन्न प्रकारमा विभाजन गरेको देखिन्छ । समग्रमा लेखापरीक्षणका प्रकारहरू देहाय अनुसार छन् :

- आन्तरिक लेखापरीक्षण: लेखापरीक्षण गरिने निकायको आफ्नो संरचना, मातहत संरचना वा कार्यकारीले

नियुक्त गरेको लेखापरीक्षकबाट हुने लेखापरीक्षणलाई आन्तरिक लेखापरीक्षण भनिन्छ । व्यवस्थापनको सहयोगीको रूपमा रहने यो लेखापरीक्षणले वित्तीय कारोबारमा हुने गल्ती, कमजोरी सुधार गराई अन्तिम लेखापरीक्षणलाई सहयोग पुर्याउने उद्देश्य र जिम्मेवारी रहेको हुन्छ । नेपाल सरकार मातहत रहेको महालेखा नियन्त्रक कार्यालय अन्तर्गतको कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयहरूले सरकारी कारोबारको आन्तरिक लेखापरीक्षण गर्दछन् । त्यसैगरी विभिन्न सार्वजनिक संस्थान, विश्वविद्यालय, बोर्ड, परिषद्, जिल्ला विकास समिति मातहत आन्तरिक लेखापरीक्षण विभाग तथा शाखा रहेका हुन्छन् । यिनीहरूबाट आफ्ना निकायको आन्तरिक लेखापरीक्षण गरी व्यवस्थापनलाई प्रतिवेदन दिने गर्दछन् ।

- अन्तिम लेखापरीक्षण: यसलाई बाह्य लेखापरीक्षण पनि भनिन्छ । कार्यकारी तथा व्यवस्थापन भन्दा बाहिरको स्वतन्त्र निकाय वा व्यक्तिबाट कानूनको व्यवस्था अनुसार गरिने लेखापरीक्षणलाई अन्तिम लेखापरीक्षण भनिन्छ । वित्तीय विवरणको यथार्थता सुनिश्चित गरी प्रमाणित गर्ने र सोउपर मन्तव्य सहितको प्रतिवेदन दिने प्रमुख जिम्मेवारी अन्तिम लेखापरीक्षकलाई दिइएको हुन्छ । कम्पनी ऐन, २०६३ अनुसार स्वतन्त्र लेखापरीक्षक नियुक्ति गर्ने, लेखापरीक्षण प्रतिवेदन साधारण सभामा प्रस्तुत भई छलफल हुने व्यवस्था अन्तिम लेखापरीक्षण हो । त्यस्तै सरकारको विभिन्न निकायहरूको आर्थिक कारोबारको परीक्षण विश्लेषण गरी लेखापरीक्षण प्रतिवेदन राष्ट्र प्रमुख मार्फत व्यवस्थापिका संसदको सार्वजनिक लेखा समितिमा छलफल हुने गरी महालेखापरीक्षक स्वतन्त्र सवैधानिक निकायको रूपमा रहेको छ । यो सरकारी आर्थिक कारोबारको अन्तिम लेखापरीक्षक हो ।
- वित्तीय लेखापरीक्षण: वित्तीय विवरणको शुद्धता र यथार्थता यकिन गरी तोकेको ढाँचा र विधि अनुसार

लेखा अभिलेख राखिएको सुनिश्चित गरिने लेखापरीक्षणलाई वित्तीय लेखापरीक्षण भनिन्छ ।

- कार्यमूलक लेखापरीक्षण: यसलाई Value for Money Audit पनि भनिन्छ । यसमा वित्तीय विवरणको शुद्धताको अलावा आर्थिक क्रियाकलापमा मितव्ययिता, कार्यक्षमता र प्रभावकारिता पक्षको मूल्याङ्कनमा जोड दिइन्छ । यसलाई नतिजा तथा उपलब्धि मूल्याङ्कन गर्ने लेखापरीक्षण समेत भन्न सकिन्छ ।
- सार्वजनिक लेखापरीक्षण: निश्चित रकम समावेश भएका आयोजना क्रियाकलापहरूमा भएको आम्दानी, खर्च तथा सोको उपलब्धि त्यसका सरोकारवाला समक्ष सार्वजनिक गरी मूल्याङ्कन विश्लेषण गरिने विधि हो ।
- सामाजिक परीक्षण: समुदायबाट सञ्चालित आयोजना, कार्यक्रमहरूमा सहभागिता, स्वामित्व, प्रतिनिधित्व सुनिश्चित भए नभएको र आम्दानी खर्च तथा उपलब्धि सार्वजनिक गर्न सामाजिक परीक्षण गरिन्छ । नेपालमा स्थानीय स्तरका आयोजनामा यसको प्रचलन रहेको छ ।
- प्राविधिक लेखापरीक्षण (Technical Audit): कुनैपनि निर्माण सम्बन्धी आयोजनामा सोको प्राविधिक पक्ष जस्तै डिजाइन, लागत अनुमान, निर्माण व्यवस्थापन, गुणस्तर आदि पक्षको मूल्याङ्कन विश्लेषण गरिन्छ । नेपालमा यस्तो परीक्षण राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्रबाट हुने गर्दछ ।
- व्यवस्थापन लेखापरीक्षण: कुनैपनि निकायको कर्मचारी दरबन्दी, कार्य विवरण, संगठन संरचना, पदपूर्ति स्थिति, कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन जस्ता विविध प्रशासनिक तथा व्यवस्थापकीय पक्षको मूल्याङ्कन विश्लेषणलाई व्यवस्थापन लेखापरीक्षण भनिन्छ । नेपालमा व्यवस्थापन परीक्षणको रूपमा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयबाट हुने व्यवस्था छ ।
- वातावरणीय लेखापरीक्षण: विकास

निर्माण तथा अन्य क्रियाकलापमा वातावरणीय कानून, निर्देशिका, मानदण्ड, मार्गदर्शनको पालनाको अवस्था मूल्याङ्कन गरी प्रतिवेदन गर्ने उद्देश्यले वातावरणीय लेखापरीक्षण गरिन्छ । नेपालमा कार्यमूलक लेखापरीक्षण अन्तर्गत महालेखापरीक्षकको कार्यालयबाट वातावरणीय लेखापरीक्षणको थालनी भएको छ ।

- सूचना प्रविधि लेखापरीक्षण: विभिन्न निकाय तथा संस्थाहरूले आफ्ना काम कारवाहीलाई सूचना प्रविधिमा आवद्ध गरी आएको अवस्थामा उक्त सूचना प्रविधिबाट प्राप्त हुने सूचना तथा प्रतिवेदनको विश्वसनीयता यकीन गर्न यसका पूर्वाधार, नीति, सुरक्षा, उपयोगिता, विश्वसनीयता जस्ता विविध पक्षको मूल्याङ्कन विश्लेषण गरी गरिने लेखापरीक्षण हो ।
- लैङ्गिक लेखापरीक्षण (Gender Audit): यो लेखापरीक्षण नवीन अवधारणा हो । संसारभर सरकारी आर्थिक क्रियाकलापको लैङ्गिक समता र लैङ्गिक सापेक्षताको आधारमा मूल्याङ्कन गरिने परिपाटी विकास भएको छ । बजेट तर्जुमादेखि खर्च तथा सोको प्रतिवेदन गर्दा लैङ्गिक समानताका पक्षलाई कसरी सम्बोधन भएको छ, सोको मूल्याङ्कन विश्लेषण गरी प्रतिवेदन गर्ने प्रणाली हो ।
- सम्पत्ति तथा दायित्वको लेखापरीक्षण: यसलाई Due Diligence Audit समेत भन्ने गरिन्छ । वित्तीय संस्था तथा अन्य कम्पनीहरूको अद्यावधिक रूपमा सम्पत्ति तथा दायित्वको मूल्याङ्कन र विश्लेषण गरी प्रतिवेदन तयारी गरी सोही आधारमा व्यवस्थापनले भविष्यको लागि निर्णय गर्ने प्रचलन छ ।
- कर लेखापरीक्षण: कुनै पनि व्यवसायिक संस्था जसले व्यहोरिनु पर्ने कर दायित्वको यकीन गरी समयमा करसम्बन्धी विवरणहरू सम्बन्धित निकायमा प्रस्तुत गर्न सघाउ पुग्ने उद्देश्यले गरिने लेखापरीक्षण हो । यसमा खासगरी संस्थाले बुझाउनु पर्ने आयकरको

मूल्याङ्कन विश्लेषण गरी प्रतिवेदन दिने गरिन्छ ।

६. नेपालको सन्दर्भ:

नेपालमा लेखापरीक्षणको इतिहास हेर्दा १८२६ मा स्थापना भएको कुमारीचोक अड्डाको थालनीसँग जोड्न सकिन्छ । यस कार्यालयको काम, कर्तव्य हेर्दा आर्थिक कारोबारको अभिलेख र बही राख्नेबाट सुरु भई हरहिसाबको जाँच परीक्षण गर्नेसम्म र सरकारी बाँकी असुल उपर गराउने अड्डाको रूपमा देख्न सकिन्छ । नेपालको आधुनिक इतिहासमा लेखापरीक्षणको कानूनी र विधिवतरूपमा संस्थागत सुरुआत २०१५ को नेपालको संविधानले व्यवस्था गरी महालेखा परीक्षकको विभाग २०१६ मा स्थापना भएपश्चात् सरकारी आर्थिक कारोबारको अन्तिम लेखापरीक्षण गर्ने कार्यबाट भएको देखिन्छ । त्यस्तै विनियोजनतर्फ २०१८ सालमा आन्तरिक लेखापरीक्षणको कार्य तत्कालीन एकाउण्टेण्ट जनरल 'महालेखापाल' कार्यालयबाट थालनी भएको र यसलाई २०३२ मा महालेखा नियन्त्रकको कार्यालयमा परिणत गरेको पाइन्छ । यसप्रकार सरकारी आर्थिक कारोबारको आन्तरिक लेखापरीक्षण महालेखा नियन्त्रक मातहतबाट हुने व्यवस्था गरियो भने अन्तिम लेखापरीक्षण महालेखापरीक्षकको कार्यालयबाट अगाडि बढ्दै आएको छ । त्यसैगरी विभिन्न सरकारी स्वामित्वका संगठित संस्थान, विश्वविद्यालय, बोर्ड, परिषद्, समितिहरूको आन्तरिक लेखापरीक्षणका लागि आफ्ना मातहत आन्तरिक लेखापरीक्षण शाखा/महाशाखा रहने व्यवस्था भयो भने अन्तिम लेखापरीक्षणको जिम्मेवारी विभिन्न कानून, लेखापरीक्षण ऐन आदिले महालेखापरीक्षकलाई दिएको देखिन्छ ।

निजी तथा व्यवसायिक प्रतिष्ठानहरूको लेखापरीक्षणको लागि पेशागत लेखापरीक्षकहरूलाई प्रमाणपत्र दिई यिनीहरूको नियमन लेखापरीक्षक सम्बन्धी ऐन, २०३१ अनुसार महालेखापरीक्षकले गर्ने व्यवस्था गरिएको थियो । २०५३ मा नेपाल चार्टर्ड एकाउण्टेण्ट्स ऐन पारित भई नेपाल

चार्टर्ड एकाउण्टेण्ट्स संस्थाको स्थापना भई निजी क्षेत्रको लेखा तथा लेखापरीक्षण सम्बन्धी कार्यको नियमन, व्यवस्थापन, उक्त संस्था मार्फत् पेशागत प्रमाणपत्र प्राप्त चार्टर्ड एकाउण्टेण्ट्स तथा दर्तावाला लेखापरीक्षकबाट हुने व्यवस्था गरिएको छ । विभिन्न कम्पनी तथा व्यावसायिक संस्था, नगरपालिका, गाउँ विकास समिति, सहकारी, गैरसरकारी संस्था, नेपाल सरकारको अधिकांश तथा आंशिक स्वामित्वका संगठित संस्था, निजी तथा सामुदायिक विद्यालय आदिको अन्तिम लेखापरीक्षण नेपाल चार्टर्ड एकाउण्टेण्ट संस्थाका सदस्यता प्राप्त लेखापरीक्षकबाट हुने व्यवस्था छ ।

७. सरकारी लेखापरीक्षणको कानूनी तथा संरचनागत व्यवस्था:

सरकारको आर्थिक कारोबार जस्तै विनियोजन ऐन अनुसार हुने खर्च, विभिन्न किसिमका आम्दानी, आन्तरिक र बाह्य ऋण, सरकारी लगानी शेयर तथा ऋण, धरौटी विभिन्न कोषको परिचालनको लेखालाई सरकारी लेखा भनिन्छ । यी कारोबारको लेखा अभिलेख राख्ने कार्यका साथै आन्तरिक लेखापरीक्षणको जिम्मेवारी आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ ले महालेखा नियन्त्रक कार्यालयलाई तोकेको छ । सोही अनुसार कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयहरू सरकारी आर्थिक क्रियाकलापको आन्तरिक लेखापरीक्षणमा संलग्न रहन्छन् ।

सरकारी आर्थिक कारोबारको अन्तिम लेखापरीक्षण नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ तथा लेखापरीक्षण ऐन, २०४८ अनुसार महालेखापरीक्षकले गर्ने जिम्मेवारी तोकिएको छ । सरकारको प्रचलित लेखा नीति, मापदण्ड, विभिन्न कानूनी व्यवस्थाका आधारमा सरकारको आर्थिक कारोबारको जाँच परीक्षण गरी प्रतिवेदन राष्ट्र प्रमुख समक्ष प्रस्तुत गर्ने गरी स्वतन्त्र संवैधानिक अंगको रूपमा महालेखापरीक्षकको कार्यालय रहेको छ ।

८. सरकारी लेखापरीक्षणको अवस्था मूल्याङ्कन:

मुलुकका ४५०० भन्दा बढी

कार्यालयहरु, निकायहरुले गरेको आर्थिक कारोबारको आन्तरिक लेखापरीक्षण गरी देखिएका गल्ती कमजोरीहरु सुधार गर्न प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्ने कार्य महालेखा नियन्त्रक र मातहत कार्यालयहरुबाट भइरहेको छ। आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ र आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४ अनुसार आन्तरिक लेखापरीक्षण हुने गरेको छ। कानूनी व्यवस्थाअनुसार समयमा आन्तरिक लेखापरीक्षण हुन नसक्नु आन्तरिक लेखापरीक्षणमा संलग्न जनशक्तिको दक्षता अभिवृद्धि हुन नसक्नु आन्तरिक लेखापरीक्षण प्रतिवेदनमा औल्याइएको व्यहोराहरुमा समयमा कारवाही हुन नसक्नु, लेखा राख्ने र लेखापरीक्षण गर्ने जिम्मेवारी एउटै निकायमा रहेको र लेखा समूहको कर्मचारीहरुमा दोहोरो जिम्मेवारी रहेको कारण आन्तरिक लेखापरीक्षण कार्य प्रभावकारी हुन सकेको छैन।

नेपालको सरकारी आर्थिक क्रियाकलापको अन्तिम लेखापरीक्षण गर्ने सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाको रूपमा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले महालेखापरीक्षकको व्यवस्था गरेको छ। २०१५ सालको संविधान अन्तर्गत २०१६ सालमा स्थापित यस संवैधानिक निकायले लेखापरीक्षण ऐन, २०४८ तथा अन्य प्रचलित कानूनको अधिनमा रही मुलुकका सबै सरकारी कार्यालयहरु र नेपाल सरकारको पूर्णस्वामित्व रहेका संगठित संस्थाको आर्थिक कारोबारको लेखापरीक्षण गरी देखिएका व्यहोराहरुको प्रतिवेदन सम्माननीय राष्ट्रपति समक्ष प्रस्तुत गर्ने र उक्त प्रतिवेदन व्यवस्थापिका संसदको सार्वजनिक लेखा समितिमा छलफल हुने व्यवस्था छ।

नेपालको महालेखापरीक्षकको कार्यालय सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाहरुको अन्तर्राष्ट्रिय संगठन इण्टोसाई र एशियाली सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाहरुको संगठनको सदस्य रही आएको छ। यी अन्तर्राष्ट्रिय संगठनहरुले जारी गरेका लेखापरीक्षण मापदण्ड र मार्गदर्शनहरुका आधारमा आफ्ना विभिन्न मार्गदर्शन, मापदण्ड तर्जुमा गरी लेखापरीक्षण गरी आएको देखिन्छ।

महालेखापरीक्षकको कार्यालयले

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ र लेखापरीक्षण ऐन, २०४८ मा भएको व्यवस्था अनुसार सरकारी वित्तीय व्यवहारमा नियमितता, मितव्ययीता, कार्यदक्षता, प्रभावकारिता र औचित्य समेतका आधारमा लेखापरीक्षण गरी प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्ने गरेको छ। यसले प्रमुख रूपमा वित्तीय लेखापरीक्षण र कार्यमूलक लेखापरीक्षण गरी आफ्नो प्रतिवेदन दिने गरेको छ। हालका दिनहरुमा केही विषय छनौट गरी सूचना प्रविधि लेखापरीक्षण, वातावरणीय लेखापरीक्षणको थालनी समेत गरेको छ।

महालेखापरीक्षकको पछिल्लो प्रतिवेदन अनुसार आर्थिक वर्ष २०६९।७० मा सरकारी कार्यालयतर्फ रु. ८ खर्ब ८५ करोड र संगठित संस्था तर्फ रु. ११ खर्ब ३५ करोड गरी रु. २० खर्बभन्दा बढीको आर्थिक कारोबारको लेखापरीक्षण सम्पन्न गरी वार्षिक प्रतिवेदन प्रस्तुत गरेको छ। उक्त सरकारी आर्थिक कारोबारको परीक्षण जाँच विश्लेषणबाट नेपाल सरकारले कारवाही गरी टुङ्गो लगाउनु पर्ने लेखापरीक्षण बेरुजु रु. १ खर्ब १४ अर्ब, लेखापरीक्षण बक्यौता रु. २ अर्ब, राजस्व बक्यौता रु. ९३ अर्ब, वैदेशिक ऋण अनुदान सोधभर्ना नलिएको रु. २९ अर्ब, जमानत बसी दिएको ऋण भाखा नाघेको रु. २ अर्ब आदि गरी रु. २ खर्ब ४३ अर्ब देखाएको छ।

त्यसैगरी आ. व. २०६९।७० मा भएको आर्थिक कारोबारमा करिब रु. ३५ अर्ब लेखापरीक्षण बेरुजु औल्याएको छ। उक्त बेरुजुमा असुल उपर गर्नुपर्ने, अनियमित देखिएको र पेशकी बाँकी गरी वर्गीकरण समेत गरेर देखाएको छ भने सोही आर्थिक वर्षमा लेखापरीक्षणबाट औल्याएपछि लेखापरीक्षणको क्रममा र विगतको बेरुजु फछ्यौटबाट सरकारको सञ्चित कोषमा रु. २ अर्ब ५० करोड दाखिला गराई योगदान पुऱ्याउन सकेको देखिन्छ।

यसको अलावा विभिन्न विकास साभेदारहरुको सहयोगमा सञ्चालित आयोजनाहरुको वित्तीय विवरण प्रमाणीकरण र सो उपर राय दिने कार्य ६५ भन्दा बढी आयोजनाहरुमा गरेको छ।

८. सार्वजनिक प्रशासनमा लेखापरीक्षणको योगदान:

मुलुकको सार्वजनिक वित्तीय व्यवहारलाई स्वच्छ, पारदर्शी र मर्यादित बनाउनका लागि लेखापरीक्षणले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ। लेखापरीक्षणले यसमा पुऱ्याएको योगदानलाई देहाय अनुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- वित्तीय विवरणको यथार्थता सुनिश्चित गरी प्रमाणीकरण गरी सरोकारवाला समक्ष पुऱ्याउँछ,
- आर्थिक कारोबारमा हुने, गल्ती, भूल, त्रुटी, छलकपट पहिचान गरी सुधारका लागि सुझाव दिन्छ,
- सार्वजनिक स्रोत साधनको कुशल व्यवस्थापनमा सघाउ पुऱ्याउँछ,
- सरकारी सम्पत्तिको समुचित संरक्षणका लागि प्रतिवेदन मार्फत औल्याउँछ,
- वित्तीय व्यवहारमा विधिको पालना, जवाफदेहिता र पारदर्शीता प्रवर्द्धनमा सघाउँछ,
- लेखापरीक्षणले गर्दा लेखापालन र लेखाङ्कनले निरन्तरता पाएको छ,
- सरोकारवाला, राज्यका अंगहरुलाई स्रोत साधनको उपलब्धि, उपयोग र जिम्मेवारी बहनका बारेमा जानकारी गराउन सहयोग गर्दछ,
- मुलुकको सार्वजनिक प्रशासनमा देखिने आर्थिक हिनामिना, दुरुपयोग, उपलब्धिहिन खर्च, सेवा प्रवाहमा देखिने दोहोरोपना तथा कमजोरीका बारेमा सम्बन्धित निकायको ध्यानाकर्षण गर्दछ,
- राज्यको ढुकुटीबाट हुने सबै किसिमका खर्चको उपलब्धि मूल्याङ्कन गरी कानून विपरित भएका भुक्तानीहरु सञ्चित कोष फिर्ता गराउन सहयोग गर्दछ,
- समग्रमा विधायिकाले स्वीकृत गरे अनुसार सरकार तथा कार्यकारीबाट काम भए नभएको मूल्याङ्कन गरी सबैलाई आश्वस्त पार्ने र मुलुकको छवि उच्च राख्न सघाउ पुऱ्याउँछ।

१०. लेखापरीक्षणका समस्याहरूः

वित्तीय उत्तरदायित्व प्रवर्द्धनमा लेखापरीक्षणले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आएकोमा पनि यस क्षेत्रमा देखिएका समस्या र चुनौतिहरू देहाय अनुसार छन्ः

- सरकारको सबै आर्थिक क्रियाकलापहरू सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाको क्षेत्राधिकारमा नरहेको कतिपय वैदेशिक सहायता तथा प्राविधिक सहायता महालेखापरीक्षक बाट लेखापरीक्षण गराउने व्यवस्था गरेको छैन। त्यसैगरी गाउँ विकास समिति, नगरपालिका, सामुदायिक विद्यालय तथा नेपाल सरकारबाट अनुदान प्राप्त गरी सञ्चालन हुने निकायहरू महालेखापरीक्षकको क्षेत्राधिकारमा नपरेको अवस्था छ।
- कर्मचारी दक्षता, संस्थागत व्यवस्था कमजोर रहनुका साथै अन्तिम लेखापरीक्षण पश्चात् आन्तरिक लेखापरीक्षणका व्यहोराहरू कायम नरहने कानूनी व्यवस्थाले गर्दा आन्तरिक लेखापरीक्षण विश्वसनीय र प्रभावकारी हुन नसकेको अवस्था छ।
- लेखापरीक्षण गरिने निकायबाट लेखापरीक्षणका लागि आवश्यक सूचना, जानकारी, कागजात प्रतिवेदन उपर जवाफ प्रतिक्रिया समयमा प्राप्त हुन सकेको छैन।
- आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली कमजोर छ।
- लेखापरीक्षणका व्यहोराहरू समयमा कारवाही भई फछ्यौट गर्ने क्रममा सम्बन्धित संस्थाहरूबाट अपेक्षाकृत क्रियाशीलता नरहेको कारण प्रत्येक वर्ष उस्तै व्यहोरा दोहोरिने र बेरुजू बढ्दै जाने अवस्था छ।
- महालेखापरीक्षकको कार्यालयले औल्याएका व्यहोराहरू उपर लेखा उत्तरदायी अधिकृत 'मन्त्रालय/निकायका सचिव' बाट छानबिन गरी जिम्मेवार व्यक्तिलाई कारवाही गर्ने, राम्रो काम गर्नेलाई प्रोत्साहन गर्ने कार्यमा तदारुकता नदेखिएको कारण दण्डहिनता बढ्दै गएको छ।
- महालेखापरीक्षकको वार्षिक

प्रतिवेदनहरू व्यवस्थापिका संसदको सार्वजनिक लेखा समितिमा समयमा छलफल नहुने, छलफल भएकोमा समेत गम्भीरतासाथ निर्णय हुन नसकेको कारण बेरुजू उपरको कारवाही कमजोर भएको देखिन्छ।

- सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाको स्वतन्त्रता सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यास अनुरूप नेपालको महालेखापरीक्षकको बजेटरी तथा कर्मचारी व्यवस्थापन सम्बन्धी स्वतन्त्रता कुण्ठित रहेको छ।
- लेखापरीक्षणमा सूचना प्रविधिको प्रयोग गरी छिटो छरितो बनाउने प्रयास हुन नसकेको अवस्था छ।
- लेखापरीक्षकहरूको दक्षता वृद्धि नवीन अवधारणा अनुरूप लेखापरीक्षण मापदण्ड, मार्गदर्शनहरू तर्जुमा गरी कार्यान्वयन तथा आचारसंहिता पालनाको अनुगमन हुन नसकेको कारण लेखापरीक्षण व्यहोरा मा गुणस्तरीयता अभिवृद्धिका साथै कार्यमूलक लगायतका लेखापरीक्षणमा ध्यान केन्द्रित हुन सकेको छैन।
- लेखापरीक्षण बेरुजूको अभिलेख राख्ने जिम्मेवारी सम्बन्धित कार्यालयको भए तापनि लगत अद्यावधिक नहुने, पुराना बेरुजूको विवरण उपलब्ध हुन नसक्ने स्थिति रहेको छ।
- महालेखापरीक्षकको कार्यालय केन्द्रीकृत रुपमा रहेको कारण भौगोलिक रुपमा दूरदराजमा रहेका कार्यालयहरूको लेखापरीक्षण, सम्परीक्षणमा कठिनाई परेको छ।
- लेखापरीक्षणबाट औल्याइएका व्यहोराहरूको फछ्यौटको अनुगमन मूल्याङ्कन गर्ने बेरुजू फछ्यौट अनुगमन मूल्याङ्कन समिति तथा असुल उपर गर्नुपर्ने बेरुजूहरूको अभिलेख राखी असुल उपरको कारवाही गर्ने जिम्मेवारी भएको केन्द्रीय तहसिल कार्यालयले प्रभावकारी रुपमा कार्य गर्न नसकेको अवस्था छ।

११. लेखापरीक्षणमा सुधारका लागि थालिएका प्रयासहरूः

आन्तरिक लेखापरीक्षण तथा अन्तिम लेखापरीक्षणलाई अभि प्रभावकारी बनाउन महालेखा नियन्त्रक तथा महालेखापरीक्षकको कार्यालयबाट भए गरेका प्रयासहरू देहाय अनुसार छन्ः

- आन्तरिक लेखापरीक्षणलाई विश्वसनीय र प्रभावकारी बनाउन कर्मचारी दक्षता अभिवृद्धि तालिम, मार्गदर्शन तर्जुमा, अनुगमन मूल्याङ्कनको व्यवस्था, एकल खाता कोष प्रणालीको कार्यान्वयन जस्ता विभिन्न क्रियाकलापहरू महालेखा नियन्त्रकको कार्यालयबाट भइरहेको देखिन्छ।
- महालेखापरीक्षकको कार्यालयले सुधारका लागि ३ वर्षे रणनीतिक योजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ।
- अन्तिम लेखापरीक्षणलाई अभि प्रभावकारी बनाउन लेखापरीक्षण गरिने निकायमा रहेका जोखिमको पहिचान, आर्थिक कारोबारको जोखिमको क्षेत्रहरू पहिचान गरी लेखापरीक्षण योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन गर्ने गरी जोखिममा आधारित लेखापरीक्षण पद्धति अवलम्बन हुनेगरी वित्तीय लेखापरीक्षण मार्गदर्शन तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरेको छ।
- सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाहरूको अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड 'इसाइ' को पालना हुनेगरी कार्यमूलक, वित्तीय लेखापरीक्षण गर्ने कार्यको थालनी गरिएको,
- लेखापरीक्षणमा विद्युतीय कार्यपत्रको उपयोग गर्ने गरी सफ्टवेयर विकास गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ, जसबाट लेखापरीक्षणलाई सूचना प्रविधिमा आवद्ध गर्न सहयोग पुग्ने देखिन्छ।
- महालेखापरीक्षकको प्रतिवेदनका

व्यहोरा उपर समयमा छलफल तथा कारवाही हुन सकोस् भन्ने उद्देश्यले आर्थिक वर्ष समाप्त भएको ९ महिनाभित्र वार्षिक प्रतिवेदन राष्ट्रपति समक्ष प्रस्तुत हुने गरेको छ ।

- अन्तिम लेखापरीक्षणलाई अझ विश्वसनीय बनाउन प्रतिवेदनको भाषा, आकारमा सुधार गरिनुका साथै लेखापरीक्षणका सम्बन्धमा सरोकारवालासँगको छलफल र अन्तरक्रिया तथा लेखापरीक्षणको विभिन्न चरणमा सरोकारवालाको सहभागिताको थालनी गरिएको छ ।
- लेखापरीक्षणका सम्बन्धमा उजुरी, गुनासा, सुझाव प्राप्त गर्ने उद्देश्यले सार्वजनिक रुपमा आव्हान गरी दैनिक पत्रिकामा प्रकाशन गरिएको छ ।
- लेखापरीक्षणको विश्वसनीयता, गुणस्तरियता बढाउन तथा यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा आवश्यक सुझाव दिन विभिन्न क्षेत्रका विज्ञहरु समावेश गरी लेखापरीक्षण सल्लाहकार समिति गठन भएको छ ।
- लेखापरीक्षण प्रतिवेदनमा सबैको पहुँच वृद्धि गर्न कार्यालयको वेभसाइटमा राख्ने गरिएको छ ।
- लेखापरीक्षकहरुको क्षमता विकासका लागि विभिन्न किसिमका सीप विकास तालिमहरु अगाडि बढाइएको छ ।
- लेखापरीक्षणको गुणस्तर अभिवृद्धिका लागि लेखापरीक्षण सम्पन्न पश्चात् लेखापरीक्षण कार्यको समग्र गुणस्तर मूल्याङ्कन गरी आश्वस्त पार्न अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुरूपको गुणस्तर आश्वस्त निर्देशिका तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ ।

१२. सरकारी लेखापरीक्षणमा सुधारका क्षेत्रहरू:

सरकारी आर्थिक कारोबारको आन्तरिक लेखापरीक्षक तथा अन्तिम

लेखापरीक्षणमा विभिन्न सुधारका प्रयासहरु अगाडि बढेका भए तापनि यस क्षेत्रमा गर्नुपर्ने थप सुधारका लागि देहायका सुझावहरु प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

- आन्तरिक लेखापरीक्षणको जनशक्तिको छुट्टै संरचना स्वीकृत हुनु आवश्यक छ ।
- आन्तरिक लेखापरीक्षण कार्यविधिमा समयानुकूल परिमार्जन, कर्मचारीलाई तालिम, आन्तरिक लेखापरीक्षणको समयबद्ध कार्यतालिका र सोको कार्यान्वयन हुनु आवश्यक रहेको छ ।
- आन्तरिक लेखापरीक्षणका व्यहोराहरुको लगत राख्ने, फछ्यौट गर्ने व्यवस्थाका लागि आवश्यक कानूनी व्यवस्था गर्नु आवश्यक छ ।
- राज्यका सबै किसिमका आम्दानी खर्चको लेखापरीक्षण गर्ने क्षेत्राधिकारसहित महालेखापरीक्षकको स्वतन्त्रता र स्वायत्ततालाई सुनिश्चित गरिनुपर्दछ ।
- लेखापरीक्षाको नवीन अवधारणालाई आत्मसात गर्नसक्ने गरी विभिन्न क्षेत्रगत मार्गदर्शन तर्जुमा, कार्यान्वयन र सोको पालनाको अनुगमनलाई प्रभावकारी बनाइनु पर्दछ ।
- लेखापरीक्षण बेरुजुलाई समयमै कारवाही गरी फछ्यौट गर्ने, बेरुजु र सोको फछ्यौटलाई कर्मचारीको कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनमा आबद्ध गर्ने कानूनी व्यवस्था हुनुपर्छ ।
- महालेखापरीक्षकको वार्षिक प्रतिवेदनउपर समयमै सार्वजनिक लेखा समितिमा छलफल हुने व्यवस्था कानूनमा राख्नुपर्छ ।
- सार्वजनिक लेखासमितिको निर्णय तथा निर्देशनको पालना भए नभएको अनुगमन संयन्त्र प्रभावकारी बनाउनु पर्छ ।

- लेखापरीक्षण व्यहोराउपर लेखाउत्तरदायी अधिकृतको जिम्मेवारी स्पष्ट गर्ने र कारवाही गर्ने अधिकार दिनुपर्छ ।
- बेरुजु हुनेगरी आर्थिक कारोबार गर्ने उपर हुने कारवाही तथा सजायको मात्रा बढाउने व्यवस्था आर्थिक कार्यविधि ऐनमा राख्नुपर्छ ।
- महालेखापरीक्षकको प्रतिवेदनको आकार, भाषा, शैली, उपलब्धता, सम्प्रेषण आदिमा सुधार गरिनु आवश्यक छ । कार्यान्वयन हुनु आवश्यक रहेको छ ।
- केन्द्रीय तहसिल कार्यालयको क्षेत्राधिकार संस्थागत दक्षता अभिवृद्धि गरी प्रभावकारी बनाउनु पर्दछ ।
- लेखापरीक्षण बेरुजु फछ्यौट तदारुकता ल्याउनुका साथै बेरुजु नहुने गरी आर्थिक कारोबार गर्नेलाई प्रोत्साहनको परिपाटी बसालिनु आवश्यक छ ।

१३. उपसंहार:

लेखापरीक्षण आर्थिक कारोबारमा हुने भूल, त्रुटी, कमजोरी पहिल्याउनुका साथै वित्तीय विवरणको शुद्धता र यथार्थता यकीन गरी प्रतिवेदन दिई आर्थिक अनुशासन कायम गराउने महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउने माध्यम हो । लेखापरीक्षणले वित्तीय जवाफदेही, पारदर्शी र विधिको पालनामा जोड दिई सुशासन प्रवर्द्धनको लागि भूमिका खेल्न सक्दछ ।

सरकारी लेखापरीक्षणलाई अझ प्रभावकारी बनाई आर्थिक अनुशासन कायम गर्न सक्ने बनाउनु आवश्यक छ । यसमा सबै सरोकारवाला नेपाल सरकार, व्यवस्थापिका संसदको सार्वजनिक लेखासमितिको ध्यान जानु आवश्यक छ ।

(यो लेख तयार गर्न महालेखापरीक्षकको वार्षिक प्रतिवेदन २०७०, आर्थिक कार्यविधि ऐन २०५५ र लेखापरीक्षण ऐन २०४८ समेतलाई आधार बनाईएको छ ।)

भूकम्प थेग्ने घर बनाउँदा ध्यान दिनु पर्ने कुराहरू

गारोवाला घर	पिलरवाला घर
<ol style="list-style-type: none"> भ्याल ढोका कुनाबाट कमिमा २ फिट पर राख्ने । गारो जोड्न दाँतीको सट्टामा खुड्कीला बनाउने । गारोहरू सोभो र सुर मिलाई लगाउने । गारोको बीच ठाडो जोर्नी नपर्ने । गारोको हरेक कुना, जोर्नी तथा भ्याल-ढोकाको दायाँ बायाँ ठाडो डण्डी राख्ने । गारोको कुना तथा जोर्नीहरूमा ठाडो डण्डी राख्दा जग देखिनै सुरु गरी छानाको नस वा छत ढलानमा जाम गर्ने । जग, डि.पि.सि., भ्याल राख्ने सतह तथा कोपु (लिनटल) सतहमा घरका सबै गारोहरूलाई ढलानको तेर्सो बन्धन राखी बाँध्ने । घरको कुना र जोर्नीमा समेत हरेक २/२ फिटमा काठ वा ढलानको बन्धन राख्ने । सिमेन्टको जोडाइमा भए घर ३ तल्लासम्म र माटोको जोडाइ भए १ तल्ला र बुईगल भन्दा अग्लो घर नबनाऔं । सो भन्दा बढी तल्ला बनाउने भएमा फ्रेम स्ट्रक्चर बनाऔं । 	<ol style="list-style-type: none"> पिलर कत्रो हुनुपर्छ भन्ने कुरा पिलर-पिलर बीचको दुरी र तल्ला संख्यामा भर पर्छ । साधारणतया १२" X १२" भन्दा सानो पिलर नबनाऔं । जमिन माथि टाई बीम राख्ने जस्तै भूईँ मुनि पिलरको जगहरूलाई टाई बीमले जोड्नु पर्दछ । पिलरको चौडाई बिमको भन्दा तीन इन्च बढी राखी बिमका सबै डण्डी पिलर भित्रबाट राख्ने । घर बनाउँदा पिलरहरू एक लाइनमा र सकेसम्म समान दुरीमा राख्ने । पिलरको डण्डी गाँस्दा बीमको तल र माथि २ फिटसम्मको दुरी छोडी बाँकी भागमा मात्र गाँस्ने । डण्डीको गाँसाइ डण्डीको मोटाईको ६० गुणा राखौं । पिलरमा मुल ठाडो डण्डी ४ लाइन (१२ मि.मि) भन्दा सानो डण्डी नराखौं । पिलरको जोर्नीमा पनि रिङ्ग राखौं । बीमको डण्डीहरूको टुप्पो "एल" बनाई पिलरमा लुकाऔं । ८ मि.मि. भन्दा सानो डण्डीको रिङ्ग सकेसम्म नबनाऔं । घरको भित्रि तथा बाहिरी गारोलाई पिलरसँग जोड्न भ्यालको माथि र तल पिलरबाट डण्डी निकाली गारोमा ३ इन्च मोटाईको ढलान गरौं ।

भवन निर्माण संहिताको पालना गरी भूकम्पबाट सुरक्षित भवन निर्माण गरौं ।

विस्तृत जानकारीका लागि सम्पर्क गर्ने कार्यालय:

नेपाल सरकार, सहरी विकास मन्त्रालय, सहरी विकास तथा भवन निर्माण विभाग,
डिभिजन कार्यालय ईलाम, फोन नं. ०२७-५२००२८ फ्याक्स नं. ०२७-५२९५४३
ईमेल: dudbcilam@gmail.com

Feedback Infrastructure Services Nepal Limited is a subsidiary of Feedback Infra Private Limited- a leading integrated infrastructure services company providing consulting, engineering and operation and maintenance services to the energy, transportation and realty sectors. With a mission of **Unlocking Infrastructure Potential**, Feedback Nepal endeavours to foster the infrastructure development in Nepal.

In last five years of establishment, Feedback Nepal – a trusted address for “Concept to Commissioning” of infrastructure projects has already been engaged by over 20 different valued clients from within Nepal, India and China for Feasibility Studies, Detailed Engineering Design, Environmental Impact Assessment of various sizes of hydropower projects and Detailed Project Reports of high voltage transmission lines. We are also providing Lender’s Engineers services to financial institutions lending to hydro projects.

Our design centre through its best in class engineers in various specialized streams, environmentalists, geologists and CAD engineers offers a range of technical solutions to complex design and engineering problems of hydropower projects.

Feedback Infrastructure Services Nepal Ltd.
2nd Floor, Heritage Plaza II, Kamaladi, Kathmandu, Nepal
Tel: (+977 1) 41 69 104, 41 69 106
www.feedbackinfra.com

नेपाल नगरपालिका संघ

सदस्य :

सम्पूर्ण नगरपालिकाहरू/ उपमहानगरपालिका र महानगरपालिका

लक्ष्य :

“स्वायत्त, समृद्ध र आत्मनिर्भर सहरहरूको निर्माणका लागि नगर सरकारहरूको अधिकारको सुनिश्चितता तथा क्षमता अभिवृद्धि गरी शहरी सुशासन प्रवर्द्धन गर्ने”

प्रमुख कार्य क्षेत्र :

- वकालत र पैरवी
- सूचना र सञ्जालिकरण
- प्राविधिक तथा परामर्श सेवा

नेपाल नगरपालिका संघ

डिल्लीबजार, काठमाडौं, पोष्ट बक्स १४२८६
फोन: ०१ ४४३६७२५, फ्याक्स: ०१ ४४१८६७१
वेबसाइट: www.muannepal.org.np

नयाँ वर्ष २०७२ सालको

पुनीत अवसरमा हाम्रा सम्पूर्ण ग्राहक वर्ग, शेयरधनी महानुभावहरु,
संचालक समिति र कर्मचारी वर्गमा

हार्दिक मंगलमय शुभकामना

व्यक्त गर्दछौं ।

मैतिदेवी माता बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
परिवार

मैतिदेवी, काठमाडौं
दर्ता नं. १३८०/०६४/०६५
फोन नं. ४४४१९८६

सूर्यविनायक नगरपालिका, भक्तपुरको अनुरोध

- खुल्ला दिशामुक्त जिल्ला घोषणा भइसकेको सन्दर्भमा एक घर एक शौचालय अभियानलाई निरन्तरता दिंदै सफा, सुन्दर र शान्त सहर बनाउन पूर्ण सरसफाई अभियान सफल पारौं ।
- हनुमन्ते बचाऊ अभियानमा संलग्न भई हनुमन्ते खोलामा फोहर नफालौं, ढल नमिसाऔं ।
- आफ्नो घरबाट निस्कने फोहरलाई सड्ने र नसड्ने फोहर छुट्टयाई उचित व्यवस्थापन गरौं ।
- एक घर एक फोहर फाल्ने खाल्डो, एक घर एक करेसाबारी र एक घर एक फलफूलको रुख भन्ने अभियानलाई साकार पारौं ।
- नेपाल सरकारको डम्पिङ्गसाइट रहित नगरपालिका भन्ने अभियानलाई सफल बनाऊं ।

सूर्यविनायक नगरपालिकाको कार्यालय
जगाती, भक्तपुर

स्थानीय निकायहरूको द्रुततर आयवृद्धि गर्न नगदे वनस्पतिहरू

- वासुदेव ढकाल*

उत्पादकले चाहेको बेला तत्काल बिक्रि हुने बालीलाई नगदेबाली भनिन्छ। यस्ता बालीनालीहरू नेपालमा सयौं संख्या छन्। रोपेको केही वर्षमै राम्रो उत्पादन दिने र उच्च मूल्यमा तत्काल बिक्रि हुने वृक्षलाई नगदेवृक्ष भनिन्छ। हिजोआज नेपालमा केही यस्ता वृक्षका उत्पादनहरूको माग राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा धेरै बढेको छ। यस्ता नगदेवृक्षको खेती विस्तारमा किसानमात्र होइन विभिन्न क्षेत्र र पेशामा आवद्ध व्यक्ति संघसंस्थाहरू संलग्न हुनथालेका छन्। यस्ता महत्वपूर्ण नगदेवृक्षमध्ये केही चर्चित वृक्षहरूमा रुद्राक्ष, बोधिचित्त, जिकोवाइलोवा, पाउलोनिया, श्रीखण्ड, रक्तचन्दन, जैतुन, तेजपात, रिठ्ठा, हरो, बरो, अगरउड, लोठसल्ला, लप्सी, मौआ, अमला, बेल, सुगन्धकोकिला आदि प्रख्यात छन्।

यस्ता वृक्षका गुण, लाभ र बजारको माग अनुसार फल, फूल, पात, बोक्रा, जरा, हाँगा, काठ आदि बिक्रि हुन्छन्। बजारमा धेरै माग र मूल्य भएका यस्ता वृक्षका उत्पादनहरू खाद्यपदार्थ, औषधि, औद्योगिक कच्चा पदार्थ, सजावट सामग्री, घरायसी प्रयोग, धार्मिक सामग्री, सौन्दर्य सामग्रीजस्ता प्रयोजनका लागि प्रयोग गरिन्छ। राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा धेरै खपत हुने यस्ता सामग्रीहरू उत्पादन गर्न सकिने वृक्षहरू नेपालका तराइ, पहाड, उपत्यका तथा हिमाली क्षेत्रमा पूर्वदेखि पश्चिमसम्म रोप्न संकलन र उत्पादन गर्न सकिन्छ। प्रकृतिले सबै भूगोल र क्षेत्रलाई अमूल्य सम्पदा दिएको छ। यसलाई चिन्न, प्रयोग र प्रवर्द्धन गर्न त्यस क्षेत्रमा बसोवास गर्ने व्यक्ति र संघसंस्थाहरूले तथा राज्यले कति सक्दछ त्यसै अनुसार ती क्षेत्र र सिंगो राष्ट्रको उन्नति हुन्छ। किसानहरूको सरकार भनेकै गाउँ विकास समिति र नगरपालिका हुन्। यी स्थानीय निकायहरूले स्रोत अभावमा किसानहरूलाई सहयोग गर्न सकेका

छैनन्। आफ्ना स्वामीत्व र संरक्षणमा रहेका पर्ती र ऐलानी जमीनको सदुपयोग पनि गर्न सकेका छैनन्। स्थानीय निकायहरूले यी नगदेवृक्षको खेती तर्फ लागे ५/७ वर्षमा नै संस्था र जनताको आर्थिक स्थितिमा कायापलट गर्नेछन्। यस लेखमा रुद्राक्ष, बोधिचित्त र जिको वाइलोवाको संक्षिप्त परिचय दिएको छ।

रुद्राक्ष

परिचय: रुद्राक्षको बोटानिकल नाम इलेकार्पस जेनिटस रोक्स (Elaeocarpus Ganitrus Roxb.) हो भने अंग्रेजी नाम अट्राजुम बिड ट्री (Utrasum Bead Tree) हो। यसलाई रोजरी नट (Rosery Nut) र ब्लू ओलिभ बेरी (Blue Olive Berry) पनि भनिन्छ। यसको रुख र फल दुवैलाई नेपाली, संस्कृत र हिन्दी भाषामा रुद्राक्ष (Rudraksha) र नेपालको पूर्वी भागमा 'दाना' पनि भनिन्छ। चीनमा यसलाई चिङ काङ्ग फु थि (Jin gang Pu Ti) भनिन्छ। रुद्राक्षको एकै बोटमा एकपटक फल लाग्दा विभिन्न मुख, आकार र विभिन्न नापका दानाहरू फल्दछन्। यसको दानामा माथिबाट तल झरेका प्रष्ट देखिने भर्टिकल रेखाहरू (Vertical Lines) हुन्छन्। त्यही रेखालाई मुख भनिन्छ र जतिवटा रेखा हुन्छन् त्यति नै मुखे रुद्राक्ष भनिन्छ। विभिन्न पुराण र धार्मिक पुस्तकहरूमा एकदेखि चौध मुखेसम्मका रुद्राक्षहरू पाइन्छ भनिएको छ। नेपालमा हालसम्म एक मुखदेखि अड्तीस मुखसम्मको रुद्राक्ष पाइएको छ। यसको मुखको आधारमा धार्मिक, आध्यात्मिक, औषधीय र आर्थिक महत्व फरक फरक रहेका छन्। यसरी विभिन्न मुखे रुद्राक्षका अतिरिक्त गौरीशंकर वा ज्वाला (दुईटा जोडिएको), त्रिपाठ, त्रिजुटी (तीनवटा जोडिएको) गर्भगौरी, सवार जस्ता दानाहरू पनि पाइन्छन्। यस्ता

दानाहरू दुर्लभ र महँगो मानिन्छ। एकमुखे रुद्राक्ष शिवको अवतार मानिन्छ र यसलाई रुद्राक्षको शिरोमणि पनि भनिन्छ। विभिन्न रुखमा फलेका दानाहरूबाट एकै रंग र साइजका दानाहरू छानेर माला बनाइन्छ। रुद्राक्षका १०८ वटा दानाबाट बनाएकोलाई पूर्णमाला, ५४ वटाबाट बनाएकोलाई अर्धमाला र २७ वटाबाट बनाएकोलाई नक्षत्रमाला भनिन्छ। यस्ता मालाको केन्द्रमा एउटा अलि ठूलो दाना राखिएको हुन्छ, त्यसलाई गुरुदाना वा सुमेरुदाना भनिन्छ। एक्काइस मुखे दानालाई सुमेरु बनाएर तयार गरिएको मालालाई इन्द्रमाला भनिन्छ। जप गर्दा गणना गरिने मन्त्रका लागि यी मालाहरूको प्रयोग गरिन्छ। रुद्राक्षलाई पृथ्वी र स्वर्ग जोड्ने र मानिस र देवतासँग जोड्ने पवित्र साधनका रूपमा लिइन्छ। आजभोलि सबै उमेर, समूहका व्यक्तिहरूले यसका उत्पादनहरू जस्तै: माला, ब्रासलेट, लकेट, औंठी, सजावट र उपहारका सामान आदिको रूपमा प्रयोग गर्ने गरेका छन्। रुद्राक्षलाई पनि अन्य सुन, चाँदी, हिरा, मोतीका गहनाहरूलाई जस्तै सरसफाई गर्नुपर्दछ। रुद्राक्षका दाना, माला र यसका अन्य उत्पादनहरूलाई हरेक वर्ष एक पटक रिठ्ठा (soap nut) को दानाको बोक्रा फिटिएको पानीमा आधा घण्टा डुबाएर नरम ब्रसले धुने गर्नुपर्दछ। यसले गर्दा रुद्राक्षका यी सामग्रीहरू लामो समयसम्म टिक्ने, चम्किने, बढी शक्ति प्रदान गर्ने र सधैं सजीवता कायम रहन्छ। रिठ्ठाले कुनै पुरातात्विक वस्तु, अमूल्य गहना, रुद्राक्षजस्ता वस्तु सफा गर्दा यसको मौलिक रंग, गुण हराउँदैन भने खिझनबाट समेत बचाउँछ।

औषधीय गुण

रुद्राक्षको दाना र यसका बोक्रामा विभिन्न रोग निको पार्न सक्ने दिव्य औषधीय तत्वहरू रहेका हुन्छन्। आयुर्वेद

* उद्योगी तथा नर्सरी व्यवसायी

अनुसार दानाको बोक्रा मधुमेह, उच्च तथा निम्न रक्तचाप, अल्सर लगायतका रोगका लागि राम्रो औषधि मानिन्छ। रुद्राक्ष डुबाएर बनाएको रुद्राक्ष पानी पनि विभिन्न रोगका लागि उपयोगी मानिन्छ। खासगरी पेटको रोग, पुरानो घाउहरु, रक्तचाप, मधुमेहका लागि रुद्राक्ष पानी प्रभावकारी मानिन्छ। मानिसको पुरानो र निको हुन नसकेको घाउ खटिरामा राम्ररी पाकेको, नकुहिएको र नमक्काएको सफा र गहकिलो दाना घोटोर यसको लेप बनाएर लगाएमा यस्ता घाउहरु चाँडै निको हुन्छ। त्यसैगरी कुकुर, बिराला, बाख्रा तथा गाईवस्तुहरुको खुर कुहिने, जोडनी तथा खुट्टाहरुमा घाउ खटिरा आएमा यसको लेप लगाएर कपडा (ब्याण्डेज) बाँधि दिँदा चाँडै निको हुन्छ। थेरापिक तथा अक्युपंचरजन्य प्रयोगका लागि सोफासेट, सवारी साधनका सिट कभर, सिरानी (तकिया), तन्ना, मेडिटेशन म्याट जस्ता सामानहरु बनाएर समेत प्रयोग गर्न थालिएको छ। रुद्राक्षको धारण र प्रयोगले मानिसमा आत्मशक्ति बढाउने र दुस्प्रभावहरु हटाउने विश्वास समेत गरिन्छ। अन्य धेरै खाले रोगको उपचारमा रुद्राक्षको प्रयोग गरिन्छ। धार्मिक ग्रन्थ, पुराण, विभिन्न पुस्तक, पत्र-पत्रिका एवं वेबसाइटहरुमा रुद्राक्षको औषधीय प्रयोग वारे उल्लेख गरिएको छ।

खेती र व्यापार

रुद्राक्ष नेपालको तराईदेखि भण्डै दुई हजार मिटरसम्मको उचाईका पूर्वदेखि पश्चिमका भू-भागमा पाइने गरेको छ। तर नेपालको एक हजारदेखि एक हजार पाँच सय मिटरसम्मको उचाईमा राम्रो र गुणस्तरीय रुद्राक्ष फल्ने गरेको छ। यसका लागि मट्याइलो, पारिलो र घमाइलो जग्गा उपयुक्त मानिन्छ। रुद्राक्षको बिरुवा यसको बीउबाट उमारिन्छ, सीमित मात्रामा कलमीबाट पनि उत्पादन लिन सकिन्छ। यसको बिउबाट बिरुवा उमानि निकै कठिन र उम्रने क्षमता ४०-५० प्रतिशत मात्र हुन्छ। रुद्राक्षको बिरुवा वर्षाद याम अर्थात् असार-साउनमा रोप्नु पर्दछ। यसरी रोपिने प्रत्येक बिरुवाको दुरी १० मिटर हुनु पर्दछ। बिरुवा रोप्नुअघि

विश्वसनीय स्थानबाट बिरुवा प्राप्त गर्नु जरुरी छ। राम्रो मूल्यमा बिक्री हुने गुणस्तरीय दाना फलाउन ठूलो, गोलो, थेंचो, चिल्लो र खँदिलो बीउबाट उमारिएको बिरुवा रोप्नु पर्दछ। नेपालको पूर्वदेखि पश्चिमसम्मको मध्य क्षेत्रमा खेती गर्न सकिने यो नगदेवृक्षबाट फल फल्न थालेपछि, पचासौं वर्षसम्म फल फलिरहन्छ। यसको रुख २० मिटरसम्म अग्लो हुन्छ। यसको रुख चार मिटर जति अग्लो भएपछि मुल हाँगा वा टुप्पो काट्नु पर्दछ। त्यस्तै सात मिटर जति अग्लो भएपछि, दोस्रो पटक काट्नु पर्दछ जसले गर्दा रुख झुयाङ्गीलो, दह्रो र धेरै फल लाग्दछ। एक रुखबाट २०० के.जी. सम्म दाना फल्दछ। चैत्र-बैशाखमा क्रिम कलरको वास्नादार फूल फुली उचाई र तापक्रम अनुसार कात्तिकदेखि माघसम्ममा फल पाक्दछ।

एकाइस वा सोभन्दा बढी मुखका दाना फलेमा एउटै दाना २० लाख भन्दा बढीमा बिक्री हुने गरेको छ। गोलो, थेंचो, चिल्लो र खँदिलो जातको दाना फलेमा प्रति के.जी. दुई हजार भन्दा बढीमा बिक्री हुन्छ। चौबीस-पच्चीस एम. एम. भन्दा बढी गोलाइका दानाहरु प्रतिगोटा रू. एकसय भन्दा बढीमा बिक्री हुन्छन्। रुद्राक्षको खेती र व्यवसायिक कारोवारमा संलग्न भएका पूर्वी नेपालका केही किसान र खासगरी युवा वर्गहरुले धेरै राम्रो आमदानी लिइसकेका छन्। जसको कारण तिनीहरुको आर्थिक जीवनस्तर र जीवनशैलीमा आमूल परिवर्तन भएको छ। हाल नेपालको कूल रुद्राक्ष उत्पादन मध्ये भण्डै ९० प्रतिशत पूर्वी नेपालका तीन जिल्लाहरु भोजपुर, संखुवासभा र धनकुटा (अरुण उपत्यका) बाट मात्र उत्पादन भएको पाइन्छ र अन्य क्षेत्रका भन्दा यस भेगका दाना उच्च गुणस्तरका मानिन्छन्। नेपालका अन्य क्षेत्रमा पनि यसको खेती दिन प्रतिदिन विस्तार भइरहेको छ। नेपालका विभिन्न भागमा उत्पादन भएका दानाहरु प्रायः सबैजसो काठमाडौंका व्यापारिक केन्द्रहरुमा संकलन र प्रशोधन हुने गरेका छन्। केही वर्षअघिसम्म नेपाल र भारतका बजारमा मात्र व्यावसायिक कारोवार भइरहेका रुद्राक्ष हाल आएर चीन र

अन्य देशहरुमा ठूलो मात्रामा निर्यात हुन थालेका छन्। चीनमा यसको प्रयोग र व्यापार बढ्दै गएकोले नेपाली रुद्राक्षको कारोबारमा चिनियाँ व्यापारीहरुको संलग्नता बढ्दै गएको छ। रुद्राक्ष टिप्ने र संकलन गर्ने याममा चिनीयाँ व्यापारीहरु नेपालका गाउँगाउँ र काठमाडौंका प्रशोधन केन्द्रहरुमा पुगेर खरिद गर्न थालेका छन्।

बोधिचित्त

परिचय: नेपाली भाषामा बोधिचित्त वा बुद्धचित्त नामले चिनिने यो वनस्पति नेपाल बाहेक संसारका कुनै पनि देशमा पाइँदैन। त्यसैले अंग्रेजीमा इन्डेमिक टु नेपाल (Endemic to Nepal) भनिन्छ। यसको जेनेरिक नाम जिजिफस (Ziziphus) र स्पेसिक नाम बुद्धेन्सिस (Budhensis) हो। यसको फल र बोट दुवैलाई बोधिचित्त वा बुद्धचित्त भनिन्छ। परम्परागत रूपमा यसको खेती काभ्रेपलाञ्चोक जिल्लाको तिमाल क्षेत्रमा मात्र गरिन्थ्यो तर अहिले नेपालका कतिपय जिल्लाहरुमा यसको खेती गरिन थालेको छ। यसलाई बुद्धेन्सिस प्रजातिको भनि नेपाली वनस्पतिविद्हरुले भर्खरै प्रजाति छुट्याउने र नामाकरण गरेका छन्। त्यसैले विश्वका वनस्पतिहरुको श्रृंखलामा बुद्धेन्सिस प्रजातिको यो नयाँ वनस्पति थपिन गएको छ।

तिमाल क्षेत्रका वासिन्दाहरु यसलाई फ्रेङ्बा (Fengba) माला पनि भन्दछन्। तिब्बती भाषामा ठेङ्गा (Thenga) र चिनियाँ भाषामा फेङ याङ फू थी (Feng yan Pu Ti) भनिन्छ। बुद्ध धर्मावलम्बीहरुका अनुसार बोधिचित्तको बिरुवा सर्वप्रथम गुरु पद्मशंभवले काभ्रेपलाञ्चोक जिल्लाको तिमाल क्षेत्रमा रोपेका र स्थानीय जनतालाई चिनाएका थिए। बुद्धमार्गीहरुले जप गर्दा प्रयोग गरिने पवित्र माला यही बोधिचित्तको १०८ वटा दानालाई उनेर बनाइन्छ। यसको जोडनीमा एउटा अलि ठूलो अतिरिक्त दाना राखिएको हुन्छ। त्यसलाई गुरुदाना भनिन्छ। जप र ध्यान गर्दा उच्चारण गरिने मन्त्रको गणनालाई सजिलो बनाउन बौद्ध भिक्षु, न्यासी-ध्यानी र उपासकहरुले यसको प्रयोग गर्दछन्।

बोधिचित्तको मालाबाट जप, ध्यान

र मन्त्रोच्चारण गर्दा चिताएको पुग्ने, सिद्धि प्राप्त हुने, अन्जानमा गरेको पाप काटिने र मृत्युपछि पनि शान्ति र मुक्ति प्राप्त हुने विश्वास गरिन्छ। हिजोआज यसको प्रयोग बुद्ध धर्म मान्ने, अन्य धर्म मान्ने र धर्म नमान्ने, सबै उमेर समूहका व्यक्तिहरूले कसैले धार्मिक आस्थाले, कसैले फेसनका रूपमा यसका उत्पादनहरू जस्तै: माला, ब्रासलेट, औंठी, नेकलेश, किरिड, पर्दा, हस्तकला सामग्री आदिको प्रयोग गर्ने गरेका छन्।

खेती र व्यापार

बोधिचित्तको विरुवा यसैका बोटमा फलेका दानाको बिऊबाट उमारिन्छ। यसको दानाभित्र मसिना बियाँ हुन्छन्। यसलाई जतनसाथ फुटाएर निकालिएको बियाँको दल राखेर विरुवा उमारिन्छ। यस्ता बियाँको उम्रन सक्ने क्षमता साठी प्रतिशतसम्म हुन्छ। राम्रो र मलिलो माटोमा वा सोलीमा यसको दिउल राखेको तीन हप्तादेखि उम्रन थाल्दछ। यसरी उम्रिएको विरुवालाई अर्को वर्षको माघदेखि साउनसम्ममा खेती गर्ने जग्गामा एकदेखि अर्को विरुवाको दुरी पाँच मिटर पारेर सार्नु (रोप्नु) पर्दछ। ढुङ्ग्यान, बलौटे र भिरालो पाखा वा बारीको डिलमा यो राम्ररी सप्रन्छ। पारिलो र पानी नजम्ने जमीन उपयुक्त हुन्छ। यसरी रोपिने जग्गा समुद्र सतहबाट ५०० मिटरदेखि २००० मिटरसम्म उपयुक्त मानिन्छ। माघ महिनामा पात भरेर सिक्रो देखिने पतभर प्रजातिको यस वृक्षमा रोपेको ४-५ वर्ष देखि वर्षमा दुई पटक फल फल्दछ। चैत्र-वैशाख र साउन-भदौमा दुई पटक फूल फुल्ने र असार-साउन र असोज-कात्तिकमा पाक्ने गर्दछ। बोटमा फूल फुल्नासाथै आगामी फलका लागि मूल्य तोकी व्यापारीहरूले अग्रिमरूपमा किन्ने गरेका छन्। फल पाक्नासाथ व्यापारीहरूले आफैँ रुझे र टिप्ने गर्दछन्। तीस-बत्तीस फिटसम्म अग्लो हुने यसको एक बोटमा एकसय पचहत्तर केजीसम्म फल फल्दछ। एकपटक रोपेपछि पचासौँ वर्षसम्म फल फलिरहन्छ। यो वनस्पतिका बारेमा थप अध्ययन हुन बाँकी छ। यो वनस्पति नेपालमा पाइने बयरको एक प्रजाति

भएकोले बयर हुने ठाउँहरूमा यसको खेती गर्न सकिने अनुमान गरिएको छ।

नेपालको हालको उत्पादनले बजारको माग धान्न नसकेकाले यसको मूल्य दिन-प्रतिदिन बढिरहेको छ। यसको दाना जति सानो भयो त्यति महँगो हुन्छ। दश एम.एम. भन्दा साना एकसय आठ वटा दानाबाट बनाइएको एक मालाको मूल्य एक लाख भन्दा बढी पर्दछ। एउटै बोटमा सानादेखि ठूला र विभिन्न मुखका दानाहरू फल्दछन्। ठूला दाना पनि सालाखाला प्रति के.जी. तीन हजार भन्दा बढीमा बिक्री हुने गरेका छन्। रुखमा पाकेका दाना टिपेर ढिकीमा फले, कुट्ने वा प्रेसरकुकरमा उसिनेर बोक्रा फालेपछि माला उन्न योग्य हुन्छ। बिऊ उमार्न भने नउसिनेका दाना प्रयोग गर्नु पर्दछ। बोक्रा सफा गरिसकेका दानाको सतहमा पृष्ठ देखिने, कृशल कलाकारले कुँदैकाजस्ता आकर्षक विभिन्न कोणका चिन्हहरू हुन्छन्। त्यसलाई यसको मुख वा सुर भनिन्छ। भण्डै ९५% दानाहरू दुई मुखका फल्दछन्। दुई मुखे दाना अरु भन्दा सस्तो हुन्छ। हालसम्म दुईदेखि नौ मुख (सुर) सम्मका दाना पाइएका छन्। मुख बढ्दै गए अनुसार यसको मूल्य पनि बढ्दै जान्छ। नौ मुखे राम्रो आकार र गोलाइ भएको दाना रु. ५ लाख सम्ममा बिक्री हुने गरेको छ।

तिमालका माला व्यापारी विकु थोकरका अनुसार गत वर्ष (२०७१ साउन) मा तिमाल क्षेत्रका किसानहरूले एकै रुखको एक सिजनको दाना रुख र फल हेरेर एक लाखदेखि पैतालीस लाख सम्ममा बिक्री गरे। दाना र मालाहरू खरिद गर्न चिनियाँ व्यापारीहरू यसको उत्पादन गर्ने किसानका घर-घर र यसको कारोबार गर्ने व्यापारी र काठमाण्डौका प्रशोधन तथा संकलन केन्द्रहरूमा पुग्ने गरेका छन्। यसरी बढेको व्यापारका कारण तिमाल क्षेत्रका किसानहरूको आय र जीवनस्तर धेरै उच्च भएको छ। तिमाल क्षेत्रमा मात्र वार्षिक ५० करोड भन्दा बढीको कारोबार हुने गरेको छ। यसको व्यापार र आम्दानी बढेका कारण देशभरि यसको खेती गर्ने लहर चलेको छ। माग

अनुसार विरुवा उत्पादन हुन नसकेको र उत्पादन लागत नै महङ्गो पर्ने भएकाले एउटै विरुवा एक हजारदेखि दुईहजार सम्ममा बिक्री हुने गरेको छ। अबका केही वर्ष भित्रमा भगवान् बुद्ध र शिवको यस पवित्र जन्म र कर्म भूमिमा बुद्ध र शिवका प्रिय गहना मानिने बोधिचित्त र रुद्राक्षका पवित्र वृक्षहरूले ढाकिने र नेपालको आर्थिक सम्बृद्धिमा ठूलो मद्दत पुग्ने विश्वास गर्न सकिन्छ।

बोधिचित्त र रुद्राक्ष जस्ता नगदेवृक्षको खेती विस्तार गरेर धेरै आम्दानी लिन विभिन्न जिल्लाका किसान मात्र होइन डाक्टर, इन्जिनियर, पाइलट, व्यापारी घरनाका व्यक्ति, कर्मचारी, शिक्षक, विद्यार्थी, राजनीतिज्ञ, स्थानीय निकायहरू, स्कूल, कलेज, लगायत सबै क्षेत्रका व्यक्ति र संस्थाहरूले आ-आफ्ना साना जग्गा, घरका छतदेखि ठूल-ठूला बारी र पाखा-पखेरामा खेती गर्न थालेका छन्।

रुद्राक्ष र बोधिचित्त खेती तथा कारोबारमा देखिएका सामान्य समस्याहरू :

सुनियोजित रूपले खेती नगरिँदा केही समस्याहरू देखिने हुन्छन् नै। स्थानीय निकायहरूले निम्न लिखित समस्याहरूलाई ध्यान दिई योजना बनाएर खेती गर्ने र कारोबारको व्यवस्थापन गर्नुपर्छ :

- १) नेपालमा मात्र पाइने बोधिचित्तको माग र मूल्य धेरै बढेको तर चाहिएजति उत्पादन हुन नसकेका कारण बोधिचित्त जस्तै देखिने गरि काठ र प्लास्टिकका नक्कली बोधिचित्त बनाई बजारमा बेच्ने गरिएको छ। यस्ता नक्कली माला तथा ब्रासलेटहरू भारत र चीनका बजारहरूमा बिक्री हुने गरेका छन्। त्यस्तै रुद्राक्षको पनि राम्रो मूल्यमा बिक्री हुने ठूला दाना, जोडिएका दाना र धेरै मुख भएका दानाहरू बोटमा छिपिन वा बढ्न नपाउँदै जमीनबाटै देखिने र धेरैजसो व्यक्तिहरूले यो मूल्यवान दाना हो भनेर चिन्ने हुनाले राम्ररी पाक्नु भन्दा अगाडिनै लुटिने वा चोरी हुने

- डरले रुख धनीले नै टिप्ने वा चोरले टिप्ने गर्दछन् । यसरी नपाकी टिपिएको दाना खँदिलो र गहँगो हुँदैन । पानीमा राख्दा उत्रन्छ । चाँडै किराले खाने वा धुलिया लाग्ने हुन्छ । आकार राम्रो हुँदैन, रंग फिक्का हुन्छ । यस्ता दानामा धार्मिक हिसावले भनिएको शक्ति र सिद्धि तथा आधुनिक हिसावले भनिने प्रोपर्टि (Property) र तत्व पाइँदैन । तर पनि यस्ता दानाहरु बजारमा बिक्रि गरिन्छ । आकर्षक देखाउन विभिन्न रंगहरु पनि लगाइन्छ । जुन उद्देश्यले यस्ता दाना खरिद गरेको हुन्छ ती कलिला दानाबाट त्यो प्राप्त हुँदैन । यी कारणले गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा नेपालको साख खस्कन सक्दछ ।
- २) यी दुई नगदेवृक्षका मूल्यवान् दानाहरु सुनभन्दा महँगो हुने हुँदा कसैको घर, गोदाम वा साथमा भएको थाहा पाएमा चोरी, डकैती, लुटपाट र भैँभगडा हुने गरेको छ । यसले सामाजिक असुरक्षा समेत बढाएको छ ।
  - ३) रुद्राक्षका चौध, एक्काइस, तेइस मुखे र जोडिएका ज्वाला, त्रिपाठ, गर्भजस्ता दानाहरु बढी मूल्यमा बिक्रि हुने हुँदा कममुखका दानाहरु काटेर सुपरग्लु लगाएका सामग्रीले जोडेर नक्कली दानाहरु बनाएर बढी मूल्यमा बिक्रि गर्ने गरेका छन् । यस्ता दानाहरु उमालेको पानीमा केही समय डुबाउँदा वा प्रयोगमा ल्याएको केही समयमानै छुट्टिने र फुट्ने वा खुस्कने हुन्छन् ।
  - ४) सरकारले आवश्यक सुरक्षा दिन र बजारको उचित प्रबन्ध नगरिदिनाले किसानले ढुक्कले काम गर्न र उचित प्रतिफल लिन पाएका छैनन् । २०७१ असारमा ३१ गते काभ्रेपलाञ्चोक जिल्लाको शिखर अम्बोटेबाट १८१ केजी बोधिचित्तका दाना स्थानीय व्यापारीले हेलिकप्टर रिजर्भ गरेर काठमाण्डौ ल्याए । त्यसको अघिल्लो दिन सडकबाट गाडीमा ल्याउँदै गर्दा बाटोमा लुटिएकोले बाँकी दाना ल्याउन हेलिकप्टर प्रयोग गर्नु परेको थियो । त्यसपछि भने स्थानीय प्रशासन र सुरक्षा निकायले सुरक्षा

माग गर्ने व्यवसायीलाई सुरक्षा प्रदान गर्ने गरिएको छ ।

- ५) नेपालको पूर्वी क्षेत्रका भोजपुर, संखुवासभा, धनकुटा क्षेत्रका गाउँघरमा व्यापार व्यवसायमा लागेका पुराना व्यक्तिहरु मात्र होइन केही शिक्षक, विद्यार्थी, किसान, कर्मचारी लगायतका व्यक्तिहरु यस व्यवसायमा लागेका छन् । यस्तो व्यवसायमा लागेका शिक्षकले विद्यार्थीलाई, विद्यार्थीले शिक्षकलाई, बाबुले छोरालाई, छोराको बाबुलाई, वल्लो घरकाले पल्लो घरकालाई व्यापार गर्न थालेका छन् । जसले गर्दा शिक्षक र विद्यार्थीको गुरुचेलाको नाता, बाबु छोराको आदारप्रेमको नाता भत्किन पुगेको छ । शिक्षकले विद्यार्थीलाई गृहकार्य गरे नगरेको, विषय बुझे नबुझेको सोध्ने साटो कुन कुन दाना छ ? कतिमा बेच्ने ? भन्ने प्रचलन बढेको छ । विद्यार्थीले शिक्षकलाई देखासाथ मसँग यतिमुखे दाना यतिवटा छन् कतिमा किन्ने ? भनेर प्रश्न गर्दछन् । पढाइ भन्दा पैसामा ध्यान जान थालेको छ ।
- ६) रुद्राक्षका दाना उत्पादन र व्यापारमा मात्र होइन यसको विरुवाको व्यापार गर्ने नर्सरीहरुले पनि राम्रो र गुणस्तरीय दानाबाट उमारेका गुणस्तरीय विरुवा बेच्नु सझा सस्ता र कमसल जातका तथा जथाभावी फलेका दानाबाट उमारेका विरुवा बिक्रि गर्ने गरेका छन् । सबै भन्दा ठूलो विकृति र वदमासी नै यहीबाट सुरु हुन्छ । विरुवानै गतिलो नभएपछि फल गतिलो लाग्दैन र लामो समयको मेहेनत र लगानी खेर जान्छ ।
- ७) यी दुई नगदेवृक्षबाट उत्पादित फलको गुणस्तरको पहिचान गर्न नसक्नु, यसको मूल्य निर्धारणको निश्चित मापडण्ड नहुनु, उचित बजार व्यवस्थापन नहुनु, यस सम्बन्धी राम्रो ज्ञान र अनुभव नभएका व्यक्तिहरु यसको व्यवसायमा लाग्नु र हरेक व्यवसायीहरुले आफू खुसी र मनोमानी ढङ्गले मूल्य निर्धारण गर्नाले बोधिचित्त र रुद्राक्ष व्यवसायको दीर्घकालीन भविष्य

अन्योलमय हुन पुगेको छ ।

जिङ्को बाइलोबा (Ginkgo Biloba)

परिचय: करोडौं वर्षदेखि पृथ्वीमा अस्तित्वमा रहेका केही वनस्पतिहरु निरन्तर रूपमा पाइरहेका छन् भने केही वनस्पतिहरु लोप भइसकेका छन् । केही केही वनस्पतिहरुको त जीवावशेषहरु (Fossil) मात्र पाइन्छन् । केही वनस्पतिहरुका जीवावशेषहरु समेत पाइँदैनन् केवल इतिहासको पानामा र किंवदन्तीमा सीमित छन् । विश्वको इतिहासमै सबैभन्दा प्राचीन अर्थात् २७ करोड वर्षभन्दा अगाडिदेखि आजसम्म निरन्तर रूपमा जीवित रहेको बहुउपयोगी वनस्पति जिङ्को बाइलोबा (Ginkgo biloba) हो । पृथ्वीको ऐतिहासिककाल खण्डको “ट्रायसिक काल” (Triassic Period) मा यो वनस्पतिको उत्पत्ति भएको मानिन्छ ।

यस वृक्षको उत्पत्ति डाइनोसोरभन्दा अघि भएको र डायनोसोरजस्ता विशाल जीवहरु यसै वृक्षको वरिपरि हिँडडुल गर्दथे, खेल्दथे, उफ्रन्थे र यसैको घाँस खान्थे तर आज डायनोसोरको अस्तित्व पृथ्वीमा छैन । पृथ्वीबाट लाखौं वर्षपूर्व यिनीहरु लोप भइसकेका छन् । तर जिङ्को बाइलोबा अझै अस्तित्वमा छ । उत्पत्तिकालमा जिङ्कोका १९ वटा प्रजाति थिए तीमध्ये १८ वटा प्रजाति अहिले लोप भइसकेका छन् । उत्पत्तिकालदेखि हालसम्म अस्तित्वमा रहेकाले यसलाई जीवित अवशेष (Living Fossil) पनि भनिन्छ । अमेरिकाको कोलोराडो राज्यको पहाडी भागमा रहेको स्टेट पार्क (State Park) मा रहेको चट्टानमा यसका पातको २७ करोड वर्षभन्दा पुरानो जीवावशेष फेला परेको छ । पृथ्वीका अन्य भागहरुमा पनि यसका जीवावशेष फेला परेका छन् । ठूलो र बाक्लो कपाल भएकी महारानीको कपालको भुप्पाजस्तो पातको आकृति हुने भएकाले यसलाई The Maiden Hairtree पनि भनिन्छ । यसको पात हेर्दा हाते पड्खा जस्तो पनि देखिन्छ । पात मुख्यतः दुईवटा भागमा छुट्टिएका (Bilobed) हुन्छ । यसको यही विशेषताका कारण यसको स्पेसिज नाम जिङ्को बायोलबा राखिएको हो । यस वनस्पतिलाई

बेलायतका वैज्ञानिक लिनियस (Linnaeus) ले सन् १७७७ मा जिंको बाइलोबा (Ginkgo biloba) नामकरण गरेका हुन् । यो जिम्नोस्पर्म वर्गको वनस्पति हो । किनकि यसको बीउ (Seed) लाई गर्भाशय (ovary) ले ढाकेको (Protection) हुँदैन । यो वनस्पति प्राचीनकालमा एसिया, युरोप र अमेरिकामा फैलिएको थियो तर आज प्राकृतिक रूपमा चीन र जापानमा मात्रै सीमित रहेको छ । यसलाई विभिन्न देशका मानिसले खाद्यान्न, औषधि र अर्नामेन्टल प्रयोजनका हिसाबले रोपेको पाइन्छ । यसको प्रसारण बीउ र हाँगा दुवैबाट गर्न सकिन्छ । यसको फलको बाहिरी भागमा नरम बोक्रा र भित्र अलि कडा सेतो सिपीको खपडाजस्तो कडा दाना हुन्छ र त्यसको भित्र कटुसजस्तो दिउल हुन्छ । यसका रूख २० देखि ३५ मिटरसम्म अग्लो र फेदको गोलाइ भन्डै दुई मिटरसम्मको हुन्छ । यो रूखको जरा धेरै गहिरोसम्म जाने भएकाले हावाहुरीले ढाल्दैन, हिमपातले पनि यसको रूखलाई असर गर्न सक्दैन । यस वनस्पतिमा रोग प्रतिरोधात्मक क्षमता धेरै भएकाले यसमा कीरा, दुसी अन्य रोगहरू लाग्दैन, त्यसैले यो रूख एकपटक लगाएपछि २५ सय वर्षभन्दा बढीसम्म पनि जीवित रहन्छ । यसरी रोग र कीरासँग लड्न सक्ने प्रतिरोध क्षमता बढ्ता भएकाले विभिन्न कालखण्ड वा विभिन्न हावापानी र वातावरणमा भएको उतारचढावका बाबजुद पनि यो वनस्पति आजसम्म जीवित रहन सकेको अनुमान गरिन्छ ।

Scientific Classification of Ginkgo Biloba:

Kingdom - Plantae,
Division - Ginkgophyta,
Class - Ginkgopsida,
Order - Ginkgoales,
Family - Ginkgoaceae,
Genus - Ginkgo,
Species - Ginkgo biloba.

वनस्पतिको परम्परागत र आधुनिक प्रयोग

यस वनस्पतिको फल र पातमा धेरै औषधीय गुणहरू रहेका छन् ।

यसलाई परम्परागत रूपमा बहुमूल्य जडिबुटीको रूपमा चीन र जापानमा उपयोग गरिन्छ । चीनमा ३ हजार वर्ष पहिलेदेखि महत्वपूर्ण औषधिको रूपमा प्रयोग हुँदै आएको छ । उमेर बढ्दै जाँदा शरीरमा देखापर्ने रोगहरू जस्तै: मांसपेशी खिड्ने, स्मरणशक्ति घट्ने, मुटुसँग सम्बन्धित (CardioVascular) रोग, यौन दुर्बलता आदिका लागि यसको प्रयोग अत्यन्त महत्वपूर्ण मानिन्छ । जिंको बाइलोबामा मुख्य दुईवटा एन्टी अक्सिडेन्ट (Anti-oxidants) तत्व पाइन्छन् । ती हुन् Flavonoid र Terpenes, यी तत्वले शरीरमा भएको विकार निष्कासन, रगतमा पाइने बोसोको मात्रा घटाउने र रक्त सञ्चालनमा फाइदा पुऱ्याउने काम गर्दछन् । यसको फल जापान, चीन, ताइवान, युरोप, अमेरिका, क्यानडालगायतका देशहरूमा निकै लोकप्रिय छ । चीनमा खासगरी चाडबाड, विवाहजस्ता विशेष अवसरमा यसको प्रयोग धेरै हुन्छ । मानिसको दिमाग स्वस्थ राख्न र स्मरणशक्ति जगाउने औषधिका रूपमा यसले विश्वभर ठूलो महत्व र प्रख्याति पाएको छ । यसको पातको चिया वा पिउने पानी उमाल्दा १/२ बटा पात राखेर पनि खाने गरिन्छ । जापानका अभिभावकहरूले आफ्ना छोराछोरीहरूलाई यसको फल खोजी-खोजी खुवाउने गर्दछन् । आजभोलि विकसित मुलुकमा जिंको बायोलेबाका उत्पादन विभिन्न खाद्य स्टोर र ठूला ठूला महलहरूमा Ginkgo capsul तथा Tablate का रूपमा बिक्रि वितरण भएको पाइन्छ । यसको फल र पातबाट तेल, क्याप्सुल, ट्याप्लेट, धूलो बनाएर स्मरण शक्ति बढाउने औषधिहरू बनाएर विश्व बजारमा बेच्ने गरिएको छ । अमेरिका र युरोपमा यस्ता उत्पादनहरू प्रशस्त बिक्रि हुने गरेका छन् । त्यसैले यसको फल विश्वभर महँगो मूल्यमा बिक्रि हुने गरेको छ । विशेषगरी वृद्धावस्थामा सबै कुरा भुल्ने अर्थात् स्मरण शक्ति

लोप हुने रोगलाई अल्जाइमर भनिन्छ । यस रोगको मुख्य औषधि नै जिंको बायोलेबा हो । तर नेपालमा आजसम्म पनि यो वनस्पति जडीबुटी र अन्य Food suppliment को रूपमा प्रयोग गर्ने गरिएको छैन ।

वासिङ्टन डिसीमा रहेको अमेरिकी राष्ट्रपति भवन ह्वाइट हाउसको अगाडि आँगनको दुवैपट्टि यसको रूख रोपिएका छन् । त्यसको नजिकै रहेको पार्लियामेन्ट भवन, सर्वोच्च अदालत, लाइब्रेरी अफ कांग्रेस, स्वायर पार्क लगायत डिसीका मुख्य बजारका सडक छेउमा पनि प्रशस्त रोपिएका छन् । यस लेखका लेखकले भ्रमण गरेका अमेरिकाको वासिङ्टन डिसी, न्यूयोर्क, भर्जिनिया, कोलोराडो, न्याया फल्स, सनफ्रान्सिस्को आदि ठाउँहरूका सडक किनार, पार्क, जंगल छेउछाउ र घर कम्पाउन्डमा समेत प्रशस्त मात्रामा रोपिएको देखियो । यस वृक्षको औषधीय, वातावणीय र ऐतिहासिक महत्वका कारण यस्ता महत्वपूर्ण स्थानमा यसले स्थान पाएको हुनसक्छ । वर्षाद याममा यसको पात हरियो हुन्छ भने हिउँदमा पहेँलो र सुनौलो हुन्छ । यसरी रङ्ग फेर्न सक्ने गुणले यो वनस्पतिप्रति सबैको आकर्षण बढेको छ । दुवै याममा यो रूख राम्रो देखिन्छ । सडकको दायँ बायाँ लगाएर सौन्दर्य बढाउन यो रूख अति नै महत्वपूर्ण मानिन्छ । गहिरो जरा जाने भएकाले पानीको स्रोत संरक्षण र भूक्षय रोक्न यो रूख अति उपयोगी मानिन्छ । बाटो किनार, खोला किनार, पार्क, घर छेउछाउ, पाखाबारी र भूक्षय हुने ठाउँमा यसको विरुवा लगाउन राम्रो हुन्छ । अति सुन्दर, आकर्षक, शोभनीय र बहुउपयोगी वृक्ष भएकाले मानिसले यस वृक्षप्रतिको आस्था, ममता, आत्मीयता र निकटता प्रदर्शन गर्न तथा यसको महत्वलाई चिरस्थायी बनाउन भोला, टिसर्ट, टाई, किरिड, डायरी, क्यालेन्डर, किचन तथा

फर्निचर लगायतका सामग्रीहरूमा समेत यसको बोट, हाँगा, फल, पातको चित्र राखेर प्रयोग गर्ने गरिएको छ ।

नेपालमा जिको बायोलेवाको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

करिब एक सय वर्षभन्दा पहिलादेखि काठमाडौंको गोस्वारा हुलाक अगाडि टुँडिखेल छेउमा यसका दुई रूख थिए । सम्भवतः जंगबहादुर राणाहरूले आफ्नो बेलायत भ्रमणबाट फर्कदा ल्याएर रोपेको हुन सक्छ । तर यसलाई तत्कालीन अवस्थामा सिंहदरबार, नारायणहिटी दरबार र राणाजीहरूका निजी दरबार एवं बगैँचाहरूमा सजाउने गहनाका रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ । टुँडिखेल छेउमा रहेको दुईमध्ये एउटा ठूलो रूखलाई बाटो विस्तार गर्दा सडकमा परेर मासिने भएकाले २०५३ सालतिर जरा नबिग्रिने गरी ठूलो माटोको ढिस्कोसमेत रहने गरी खनेर क्रेनले बोकेर गोदावरीस्थित राष्ट्रिय वनस्पति उद्यानमा सारिएको थियो जुन अहिले पनि जीवितै छ भने अर्को रूखलाई काटेर फालियो । विसं. २०५० साल पूर्व प्रकाशित नेपालका लेख रचना तथा पुस्तकहरूमा नेपालमा जिको बाइलोबा गोस्वारा हुलाक अगाडि पाइन्छ भनी उल्लेख गरेको पाइन्छ । गोदावरीमा सारिएको रूखको कलमीबाट र वनस्पतिशास्त्री बिन्देश्वर राय तालिमको सिलसिलामा जापान गएर फर्कदा ल्याएको बीउबाट विरुवा उत्पादन गरी नेपालमा यो रूखको वृद्धि गरिएको छ । हाल गोदावरीमा दुई दर्जन भन्दा बढी यसका रूखहरू हुर्किसकेका छन् । काठमाडौंको हावा, पानी, भूगोल र प्रकृतिको अनुकूल हुने गरी वृक्षारोपण गर्ने हो भने जिको बाइलोबा सबैभन्दा उपयुक्त वनस्पति हुन सक्छ । हालसम्म नेपालमा यसको व्यावसायिक रूपमा खेती भएको छैन । नेपालका परराष्ट्रविद् एवं संयुक्त राष्ट्र संघ न्यूयोर्कका लागि नेपाली स्थायी प्रतिनिधि (पूर्वराजदूत) प्रा.डा. जयराज आचार्यले आफ्ना वारीमा पनि यसको भन्डै दस फिट अग्लो विरुवा हुर्काउनु भएको छ । यसको अर्थ

र महत्व बुझेका अन्य धेरै व्यक्तिहरूले यसलाई हुर्काउन थालेका छन् । नेपालको त्रिवि केन्द्रीय वनस्पतिशास्त्र विभाग, कीर्तिपुरमा एमएससीमा जिम्नोर्सम वर्गका वनस्पतिको कोर्समा जिकोको बारेमा पढाइ हुन्छ । गुगलबाट खोजी गर्दा, यस सम्बन्धी हजारौं पेजहरूमा यसका इतिहास बोट, फल, फूल, औषधि, महत्व, व्यापार र प्रयोग सम्बन्धी जानकारीहरू पाउन सकिन्छ ।

तत्काल स्थानीय निकायहरूले गर्नुपर्ने:

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा ९६ को उपदफा (१) को खण्ड (ज) को बुँदा ३ मा नगरपालिकालाई ऐलानी तथा सरकारी पर्ती जग्गाहरूको संरक्षण गर्ने भन्ने अधिकार दिएको छ । त्यस्तै उक्त दफाको खण्ड (ख) र (ग) मा हरियो क्षेत्र, उद्यान, वन, वनस्पतिको विकास र संरक्षण गर्ने अधिकार छ । उक्त ऐनको दफा २८ को उपदफा (१) खण्ड (ट) विविध अन्तर्गत बुँदा (९) मा र खण्ड (ग) को बुँदा (१) मा गाविसलाई पनि पर्ती ऐलानी जग्गाको संरक्षणका साथै वृक्षारोपण गराउने अधिकार छ । यी अधिकारहरूको पालना गर्दै आफ्नै भोगाधिकारको जमीनमा उपयुक्त विरुवाहरू रोपे ५ वर्षपछि नेपालका कुनै पनि गाविस र नगरपालिका गरीब हुनेछैनन् । एकीकृत जिल्ला विकास योजना तयार गर्ने सिलसिलामा स्थानीय विकास अधिकारीले यसमा विशेष ध्यान दिनु जरुरी छ । सबभन्दा तल्लो तह वडाको स्वामित्वमा धेरै जग्गा जमिन छ र त्यसको उच्चतम परिचालन गर्न सक्थो भने त्यसको आम्दानीले विकास निर्माणका काममा मात्र होइन अरु वडा, निकाय, स्कूल वा स्वास्थ्य केन्द्रहरूलाई समेत सहयोग पुर्याउन सक्छन् । सहकारीको माध्यमबाट ऋण प्रवाह गरि आय र वचत बृद्धि गर्न सक्दछन् । नेपाल सरकार भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयले २०७१ साल पुस ७ गते नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरि “सरकारी जग्गा दर्ता तथा लिजमा उपलब्ध गराउने सम्बन्धी कार्यनीति २०७१” जारी गरेको छ ।

नेपाल सरकारको यस नीति र प्रावधानलाई समुचित प्रयोग गरी कार्य गरेमा जग्गा किन्न नसक्ने वा नचाहने कुनै पनि व्यक्ति, समुदाय वा संघसंस्थाहरूले धेरै राम्रो प्रतिफल लिन सक्ने छन् । तर यसमा सबभन्दा पहिला स्थानीय निकायले आफैं वा निजी तथा सामुदायिक संस्थाहरूसँग संयुक्त रूपमा पहल गर्नुपर्दछ ।

यी मूल्यवान् वृक्षफलबाट अबौं रुपैयाँको कारोवार हुने र यस्तो रकम गाउँ गाउँ जाने हुँदा यसले नयाँ उद्योगहरू ल्याउने, रोजगार प्रवर्द्धन गर्ने र अधिकांश उत्पादन विदेश निर्यात भइ विदेशी मुद्रा आर्जन र व्यापार घाटा कम गर्न मद्दत पुर्याउँछ । यसरी आर्जित रकमले रोजगारमा विदेशिएका युवा वर्गलाई फिर्ता आउन लोभ्याउने छ र विप्रेषणबाट भित्रिएको रकमलाई यो आम्दानीले प्रतिस्थापन गर्नेछ ।

यसरी राष्ट्रव्यापी रूपमा गरिन लागेको नगदे वृक्षसम्बन्धी खेतीको अभियानलाई सार्थक बनाउन डिल्लीबजार कालिकास्थान, काठमाण्डौमा एक नर्सरीको स्थापना भएको छ । नेपाल मल्टिपलान्ट प्रोडक्ट एण्ड रिसर्च सेन्टर (Nepal Multiplant Product and Research Center) बोधिचित्त नामको नर्सरीमा भोजपुरको दिङ्गला र काभ्रेको तिमालबाट ल्याइएका स्तरीय दानाबाट उमारिएका उच्च गुणस्तरका रुद्राक्ष र बोधिचित्तका विरुवाहरू तथा अन्य फलफूल जडिबुटी विरुवा बिक्रि हुँदै आएका छन् । आफ्नो करेसावारी घर, स्कूल, कलेज, उद्योग, मन्दिर, मस्जिद गुम्बाको कम्पाउण्ड वा अन्य खेत, वारी, पाखा, पखेरा, खोला किनार, सडक छेउमा खेती गर्न चाहने व्यक्ति र संस्थालाई यस नर्सरीले विरुवा बिक्रि गर्नुका साथै यसको खेती गर्ने तरिका र यसको उत्पादनको बजार प्रवर्द्धन गर्न सहयोग गर्ने काम समेत गर्दछ । यी वृक्षहरूलाई गाईवस्तुले नोक्सान नगर्ने, गोडमेल गरिरहनु नपर्ने, मल र जल हालिरहनु नपर्ने भएकाले कम श्रम र रुखोपाखोमा हुनेहुँदा कम लागतमा उच्चतम फल दिन्छ ।

अनुसन्धान सहितको विकास अभियान

वि. सं. २०६० सालमा स्थापना भएको नेपाल विकास अनुसन्धान प्रतिष्ठान (एनडिआरआई) गैरसरकारी संस्थाको हैसियतमा विकास गतिविधिमा समर्पित संस्था हो र यसको मूलभूत उद्देश्य अनुसन्धान सहितको विकास गर्ने र गराउने रहेको छ । अनुसन्धान सहितको विकासले मात्र गन्तव्यमा पुर्‍याउन सक्छ भन्ने तथ्यलाई हृदयङ्गम गर्दै जल्दा बल्दा विषयहरुमा नेपाल सरकार तथा विभिन्न संघ संस्थाहरुका लागि अनुसन्धान र परामर्श प्रदान गर्दै आएको छ ।

सेवाका क्षेत्रहरू :

Agriculture, Water Resources, Natural Resource Management, Environmental Engineering, Public Health, Climate Change Adaptation, Gender and Livelihood, Urban Planning and Linguistic

सेवाका किसिमहरू :

Research: Data Base Research, Formative Research, Policy Research

Study: Baseline Study, Monitoring and Evaluation Study, Project Impact Assessment, Case Study Preparation Expose visit, Internship, Volunteerism.

Discourse Organization: Workshop and Seminars, Interface Policy Dialogue.

Consulting: Proposal Preparation, Geo-Spatial Solution, Environment Friendly Urban Planning, ICT Base Agro-advisory Services, Strategic Document Preparation, Infrastructure Design, Project Management

Publication: Research Paper, Proceedings, Study findings, Books.

नेपाल विकास अनुसन्धान प्रतिष्ठान

पूल्चोक ललितपुर पोष्ट बक्स नं. ८९७५ इपिसी २२०१, काठमाडौं, नेपाल

फोन: ९७७-१-५५५४९७५, ५५३७३६२, फ्याक्स: ९७७-१-५५३७३६२

ईमेल: info@ndri.org.np, वेब: www.ndri.org.np

जिल्ला विकास समिति भक्तपुरको अनुरोध

भक्तपुर जिल्लालाई पूर्ण खोप जिल्ला घोषणा गर्न सहयोग गरौं ।

निरक्षरताको समाप्ति गरी शैक्षिक समृद्धि गर्न भक्तपुर जिल्लालाई पूर्ण साक्षर जिल्लाको रूपमा पहिचान बनाऔं ।

सफा, सुन्दर र शान्त सहर बनाउन पूर्ण सरसफाई अभियान सफल पारौं ।

बालश्रम शोषण नियन्त्रण गरी आ.व. २०७४/७५ सालभित्र बालश्रम शोषणमुक्त जिल्ला घोषणा गर्न सहयोग गरौं ।

जिल्ला विकास समितिको कार्यालय,
भक्तपुर

ग्रामीण खानेपानी आयोजनाहरूको अध्ययन, डिजाइन, निर्माण तथा सञ्चालन

- ई. गणेशराज वस्ती*

आयोजनाका विविध विषयहरूलाई बुझ्न आयोजना चक्र (Project Cycle) मा गई अध्ययन, मनन र विश्लेषण गर्नुपर्छ। आयोजना चक्रका मुख्य-मुख्य तहहरू आयोजना पहिचान, आयोजना तयारी, आयोजना प्रस्ताव, लागतको व्यवस्था, समझदारी/सम्झौता, आयोजना कार्यान्वयन, आयोजना अनुगमन तथा मूल्यांकन र मर्मतसम्भारको व्यवस्था छन्। ग्रामीण खानेपानी आयोजनाहरूको सम्भाव्यता अध्ययन गरी प्रतिवेदन तयार गर्ने क्रममा अपनाइने केही तह/तरिकाका बारेमा यहाँ संक्षिप्त उल्लेख गरिएको छ :-

१. सम्भाव्यता अध्ययन :

सम्भाव्यता अध्ययन गर्दा प्राविधिक, आर्थिक, सामाजिक र वातावरणीय सम्भाव्यताका पक्षहरूमा अध्ययन गरिन्छ। सरोकारवाला समुदायबाट विधिवत् माग (Demand) भएपछि मात्र सम्भाव्यता अध्ययनको कार्य सुरु हुन्छ। माग हुने बित्तिकै आयोजना कार्यान्वयन भइहाल्छ भन्ने कुरा भने बुझ्न हुँदैन। तर, मागको सिर्जना बेगर आयोजनाको जन्म नै हुँदैन। मागको सिर्जना हुनुलाई आयोजनाको गर्भावस्था पनि भन्न सकिन्छ। कुनै पनि समुदायले सुधारिएको खानेपानी प्रणालीको आवश्यकता महसुस गरेपछि माग सिर्जना हुन्छ। समुदायले सुविधाजनक खानेपानी सेवा चाहिएको महसुस गरेपछि मात्र कार्यान्वयनकर्ता, समुदायको विकास गर्न सामुदायिक स्तरमा खानेपानी तथा सरसफाईसम्बन्धी सचेतना अभिवृद्धि

गर्न जागरुक हुन्छ। यस प्रकार मागको सिर्जना भई सम्भाव्य देखिएका खानेपानी आयोजनाहरू कार्यान्वयन गर्ने क्रममा आयोजना कार्यान्वयनकर्ता (मूलतः सरकार/सम्बन्धित निकायहरू) ले सम्बन्धित उपभोक्ताहरूलाई आयोजना निर्माण गर्ने क्रममा उनीहरूसँग हुनुपर्ने सीप, उनीहरूसँग भएका मानव स्रोत एवं स्थानीय निर्माण सामग्रीको परिचालन गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक जानकारी गराउने उद्देश्यले आयोजना पूर्वको तालिम (Pre-Project Training) दिन्छ। आयोजना सम्पन्न भए पश्चात् सो सञ्चालन सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्थापकीय ज्ञान/सीप प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्य राखी आयोजनाको मूल कार्यान्वयनकर्ताले आयोजना निर्माण पश्चात्को तालिम (Post-Project Training) दिने व्यवस्था गरेको पाइन्छ।

सम्भाव्यता अध्ययन गर्दा आयोजनाको प्राविधिक, सामाजिक, आर्थिक तथा वातावरणीय पक्षका साथसाथै खानेपानी संकलनमा समुदायमा रहेको मौजुदा कठिनाई, उक्त प्रणाली कति दीगोपनाकासाथ सञ्चालन गर्न सकिने हो भन्ने सो समेत विशेष ख्याल गर्नुपर्छ। आयोजना कार्यान्वयन गर्ने निकायले पहिलो कार्यको रूपमा सम्भाव्यता सर्वेक्षण (Feasibility Survey) सञ्चालन गर्छ। उक्त सर्वेक्षणबाट प्राप्त सूचना/तथ्यांकहरू सो आयोजनालाई त्यसपछि कार्यान्वयन/निर्माण गरी सञ्चालन गर्ने कि नगर्ने भनी निर्णय गर्दा उपयोग गरिन्छ। यसरी निर्णय गर्दा आयोजना

कार्यान्वयन योग्य देखियो भने त्यसपछि उक्त आयोजनाको विस्तृत सर्वेक्षण गरी आवश्यक पर्ने अरु थप सूचना थप गहिराईमा पुगी संकलन गरिन्छ। विस्तृत सर्वेक्षण कार्यको लागि सुख्खा समय (Dry Season) मा गर्नु राम्रो हुन्छ। फरक-फरक व्यक्तिले विस्तृत सर्वेक्षण वा आयोजना कार्यान्वयनको कार्य गर्छ भन्ने कुराको सदा हेक्का राखी सर्वेक्षकले सर्वेक्षण कार्य सम्पादन गर्नुपर्छ। सुरु सर्वेक्षण जसले गर्छ त्यही व्यक्ति/टिम आयोजना हस्तान्तरण नगर्दासम्म रहन सके राम्रो हुने कुरा निश्चित हो। तर सधैं यो सम्भव हुँदैन। नयाँ व्यक्तिलाई उपयोगी सिद्ध हुन सक्ने हरसूचना, तथ्यांक संग्रह गरी राख्नु राम्रो हुन्छ। त्यस्तै गरी नापी किताव (Field Book) सफासँग सिलसिला मिलाएर राखेको हुनु पर्दछ।

सम्भाव्यता अध्ययनका विभिन्न पक्षहरू:

(क) प्राविधिक पक्ष:

प्राविधिक पक्षको अध्ययन गर्दा खानेपानी प्रणाली स्थापना गर्न भौतिक रूपमा सम्भव छ वा छैन भनी हेरिन्छ। जनसांख्यिक अध्ययन (जनसंख्या र यसको वितरण कहाँ-कहाँ के कस्तो छ?), जलविज्ञानको अध्ययन (खानेपानी मुहानको रहावट, पानीको गुणस्तर र मात्रा याने परिमाण), टोपोग्राफिकल अध्ययन, (भूमिको प्रोफाइल, संरचनाहरू कहाँ-कहाँ के कस्ता रहने आदि) लजिस्टिक अध्ययन (नजिकको सडकसम्मको दुरी, स्थानीयस्तरमा निर्माण सामग्रीको उपलब्धता, प्राकृतिक

* सहसचिव (प्राविधिक), संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय

स्रोत साधनको स्थिति) आदि बारे जानकारी हासिल गर्नु प्राविधिक पक्ष अध्ययनको मूल उद्देश्य हो । प्राविधिक पक्षको अध्ययनबाट सर्वेक्षकले आयोजना भौतिक रुपमा कार्यान्वयन योग्य हो वा होइन भनी यकिन गर्न सक्छ । तर यो पक्षको अध्ययनबाट मात्रै आयोजनाको भविष्य एवं दीगोपना बारे भने यकिन गर्न सकिन्न । आयोजनाको दीगोपन बारे जानकारी हासिल गर्न यसको अप्राविधिक पक्ष याने सामाजिक तथा वातावरणीय पक्षको अध्ययन गर्न नितान्त जरुरी छ ।

(ख) सामाजिक तथा वातावरणीय पक्ष:

यस पक्षमा मूलतः समुदायको रुची, सहयोगी भावना, आयोजना निर्माण गरी सञ्चालन गर्न सम्बन्धित उपभोक्ता समुदायमा रहेको उत्साह, मनोबल लगायत आयोजना कार्यान्वयनबाट वातावरणमा पर्न सक्ने दुष्प्रभाव बारे अध्ययन गरिन्छ ।

सामाजिक तथा वातावरणीय पक्षको अध्ययन गर्दा समेटिनु पर्ने विषयहरू :

- भूअधिकार, पानीको स्रोतमाथि विवाद छ वा छैन ?
- राजनैतिक एकता,
- जातीय रुपमा एकता,
- सम्बन्धित गाउँहरूको आर्थिक अवस्था,
- गाउँलेले खानेपानी आयोजनालाई प्राथमिकतामा राखेका छन् वा छैनन् ?
- समुदायका अपेक्षाहरू,
- आयोजना व्यवस्थापन र स्वामित्व सम्बन्धी सोच,
- समुदायले गर्नसक्ने योगदानको स्तर,
- स्थानीय नेतृत्वको निर्णय क्षमता,
- आयोजनाको मर्मतसम्भारको

व्यवस्था,

- त्यस अगाडि कार्यान्वयन/सञ्चालन भएका विकास आयोजना (वन/सिंचाइ आदि सम्बन्धी) को अवस्था,
- समुदायको सरसफाइ सम्बन्धी मौजुदा अभ्यास,
- आयोजना कार्यान्वयन भएपछि वातावरणमा पर्न सक्ने सम्भावित दुष्प्रभाव ।

सामाजिक क्रियाकलापहरूले आयोजनाको निर्माण तथा सञ्चालनमा महत्वपूर्ण प्रभाव पार्दछ । साथै, सामाजिक गतिविधि पहिचान गरी आयोजनाप्रति उक्त समाजको व्यवहार यकिन गर्ने कार्य पनि निकै कठिन हुन्छ । यस सम्बन्धी सूचनाको शुद्धतामा अध्ययन विश्लेषण भरपर्दो भन्ने तथ्याङ्क संकलनको शुद्धता, सर्वेक्षकको व्यक्तित्व, अनुभव, ग्रामीण समुदायसँग घुलमिल हुनसक्ने कला, खूबी र समुदायसँग स्थापित गर्नसक्ने सम्बन्ध, सम्पर्कमा भर पर्दछ । अनुभवी इञ्जिनियर, ओभरसियरलाई समेत आयोजनाको सामाजिक पक्षबारे निकर्गोल गर्न हम्मेहम्मे परेको अवस्था नसुनेको नदेखेको होइन । खानेपानीको नयाँ आयोजना आउँदैछ भन्ने हल्ला हुनासाथ सम्बन्धित उपभोक्ता समुदायको रुची, सहयोगी भावना र उत्साह कृतिम रुपमा उचाईमा पुग्ने गरेको देखिन्छ । यो यथार्थतालाई सर्वेक्षकले पहिचान गर्न सकेन भने सामाजिक पक्षको सर्वेक्षण, अध्ययन, विश्लेषण र निष्कर्ष वास्तविकता भन्दा निकै फरक निस्कन सक्छ । ग्रामीण खानेपानी आयोजनाहरू निर्माण लागत तथा उपभोक्ताहरूको साइजको हिसाबले हेर्दा स-साना नै हुन्छन् र प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण (Initial Environmental Examination) र वातावरणीय

प्रभाव मूल्याङ्कन (Environmental Impact Assessment) को सीमाहरू (Thresholds) अन्तर्गत साधारणतया पर्दैनन् । यसो भए तापनि आयोजना कार्यान्वयन, मर्मतसम्भार र सञ्चालनका चरणमा गरिने क्रियाकलापहरूबाट वातावरणमा पर्नसक्ने नकरात्मक प्रभावप्रति सदा होसियार भन्ने हुनुपर्नेछ ।

(ग) आर्थिक पक्ष:

आयोजनाका आर्थिक पक्षको अध्ययन गर्दा प्राविधिक पक्ष र सामाजिक पक्षको अध्ययन गर्दाको तथ्याङ्कलाई उपयोग गर्नुपर्छ । अन्य हिसाबले सम्भाव्य देखिएका आयोजनाहरू पनि प्रतिव्यक्ति लागतको सीमा कटन गएको अवस्थामा कार्यान्वयन योग्य नहुन सक्छन् । वितरण क्षेत्र र मुहान बीचको दुरी टाढा हुनु, एक डाँडाको मुहानबाट बीचको खोंच कटाई अर्को डाँडाको वस्तीमा लैजानु, खहरे खोला पार गराउनु, चट्टानी भूभागबाट पाइपलाइन ल्याउनुपर्ने बाध्यात्मक अवस्था हुन् र वितरण क्षेत्रको जनघनत्व न्यून हुनु आदि अवस्थाले गर्दा आयोजनाको लागत बढ्न जान्छ । यसलाई खानेपानीको स्रोत/आयोजना स्थल छनौट गर्दा विशेष ख्याल गर्नुपर्ने हुन्छ ।

मुख्य-मुख्य क्रियाकलापहरू:

(क)गाउँले भेला:

कुनैपनि आयोजनाको दीगोपना मूलतः त्यस आयोजनासँग सम्बन्धित उपभोक्ताको सहभागितामा भर पर्दछ । विकास क्रियाकलापमा समुदायको सहभागिता गराउन गाउँबासीको भेला एक महत्वपूर्ण क्रियाकलाप हो । यस्ता बैठकहरूमा भाग लिने उत्साह गाउँबासीहरूको हुनु भनेको एक उपयुक्त अवस्था हो जसले गर्दा उनीहरूलाई

सम्बन्धित आयोजनाहरूको स्वामित्व बहन गर्न उत्प्रेरित गराउँछ । भेला/बैठकको मूल उद्देश्य नै आयोजनासँग सरोकार राख्नेहरू बीच समन्वय-संवाद गर्ने वातावरण निर्माण गर्नु हो । सर्वेक्षक प्राविधिक हुनुको अलावा सामाजिक पनि हुनुपर्दछ । सबै जातजाति, महिला, गरिब वर्ग, विद्यालयहरू, कार्यालयहरू लगायत खानेपानी प्रणाली उपयोग कर्ताहरूको सारभूत सहभागिता जुटाउन यस्ता भेलाहरूले बल पुऱ्याउनु पर्दछ । खानेपानी प्रणालीको कार्यान्वयन प्रक्रिया, भविष्यमा यसको मर्मतसंभार एवं सञ्चालनको लागि के कस्तो तयारी हुनुपर्दछ, स्रोत साधन के चाहिन्छ, आदिबारे सरोकारवालालाई जानकारी तुल्याउन पनि यस भेलालाई एक अवसरको रूपमा लिने गरिन्छ ।

गाउँ भेला अगाडि गर्नु पर्ने कार्यहरू:

- बढिसे बढी स्थानीय तहका नेतृत्व वर्गलाई भेट्ने,
- भेटघाटको उद्देश्यबारे स्पष्टसँग बताउने,
- बढिसे बढी उपभोक्तालाई पायक पर्ने ठाउँमा बैठक बोलाउन स्थानीय नेतृत्वलाई अनुरोध गर्ने,
- बैठकको मिति, समय र एजेण्डाबारे निश्चित हुने,
- बैठकको लागि मोटामोटी प्रश्नोत्तर गर्ने,
- सम्भाव्यता अध्ययन सर्वेक्षणको लागि मोटामोटी समय तालिका तयार गर्ने ।

गाउँवासीहरू प्रायः यस्ता बैठकमा ढिला गरी आइपुग्छन् । यस्तो अवस्थामा सर्वेक्षकले बैठक सञ्चालन गर्न उपस्थिति पर्याप्त छ वा छैन भनी मुख्य-मुख्य व्यक्तिहरूलाई सोध्नु पर्दछ । बैठकको अध्यक्षता स्थानीय व्यक्तित्वहरू मध्येबाट गराउनु पर्दछ । सर्वेक्षकले

भने बैठकमा सक्रिय रूपमा भाग लिनुपर्दछ । प्रत्येक बैठकको मिति, उपस्थिति, छलफलको विषय र निर्णयलाई माइन्ट्यूटिङ्ग गरी अभिलेखको रूपमा संग्रह गर्नुपर्दछ । बैठक अवधिमा सर्वेक्षकले आयोजनाको सामाजिक पक्षको लेखाजोखा गर्न सुरु गर्नुपर्दछ । बैठकका सम्भाव्य विषयहरू:

- समुदायले महसुस गरेको आवश्यकता, समुदायको समस्या,
- आयोजनाबाट हुने सम्भाव्य सामाजिक र आर्थिक फाइदा,
- समस्या समाधान गर्न/समुदायको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने रणनीति,
- आयोजना कार्यान्वयन गर्ने निकाय र समुदायको अपेक्षा,
- उपभोक्ता समितिको गठन,
- उपभोक्ता समितिको जिम्मेवारी,
- उपभोक्ता समुदायले गर्नुपर्ने योगदान (निर्माण सामग्री, जनश्रम, ढुवानी, नगद आदि),
- अक्षय कोष (Revolving Fund) स्थापना,
- उपभोक्ता समितिमा महिला, आदिवासी/जनजाति, दलित लगायतका समाजमा पछाडि पारिएका वर्ग/समुदायको प्रतिनिधित्व र सहभागिता,
- विवादको संभावना र समाधान,
- संरचना निर्माणको लागि आवश्यक पर्ने जग्गा,
- आयोजना निर्माण प्रक्रिया,
- आयोजना सञ्चालन र मर्मतसम्भारमा ख्याल गर्नु पर्ने विषयहरू,
- सरकार (केन्द्रीय र स्थानीय), कार्यान्वयन गर्ने निकाय र उपभोक्ताको जिम्मेवारी,
- गाउँ नक्शांकन (धारा, पाइप-लाइन,

र अन्य संरचना) ।

- सरकारी बन वीचबाट लैजानुपर्ने भए त्यसको स्वीकृति ।

(ख) गाउँ नक्शांकन (Village Mapping)

गाउँवासीहरूलाई सहभागी गराई गाउँको नक्सा तयार गर्नुपर्दछ । यसो गर्दा प्रस्तावित आयोजना स्थलको छिटो गरी विश्वासिलो सूचना प्राप्त गर्न सकिन्छ । साथै, स्थानीय उपभोक्ताहरूलाई आयोजनाको सुरु चरणबाटै सहभागी गराउन यो एक उपयुक्त उपाय पनि हो । आयोजना स्थलका सबैसँग केही न केही ज्ञान, सूचना हुन्छ । जसको उपयोग गर्न पनि यस खालको सहभागिता सहयोगीसिद्ध हुन्छ । यस प्रकार गाउँको नक्सा राम्रोसँग तयार गरेमा सर्वेक्षकलाई आफ्नो कार्य सहज र छोटो, छिटो गरी सम्पन्न गर्न सघाउ पुग्छ । जम्मा घरधुरी, जम्मा घरपरिवार, जनसंख्या, खानेपानीको संभावित स्रोतहरू, पाइपलाइन र संरचना रहने संभावित ठाउँहरू र अन्य उपयुक्त सूचनाहरू यस प्रकार तयार गरिएको गाउँको नक्साबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

जमीनमा ट्रायल नक्सा खिच्न सकिन्छ । बाटोलाई लट्टीले र अन्य संरचनाहरू, जस्तै: घर, मन्दिर, पानीको मुहान, धारा आदिलाई अन्नका दाना, गिट्टी, ठूला ढुंगा आदिले जनाउन सकिन्छ । यसरी नक्सा बनाई सर्वेक्षकले निरन्तर रूपमा नक्सामा देखाएको मित्यो कि मिलेन, सूचना सहि रूपमा पहिचान भयो कि भएन भनी वास्तविक नक्सा खिच्नु अगाडि नै गाउँवासीहरूबाट नक्सा र सोमा अङ्कित सूचनाको रुजु गराउनु पर्दछ ।

नक्सामा समावेश गर्नुपर्ने कुराहरू:

- घरहरू, विद्यालयहरू,
- स्वास्थ्य चौकीहरू, कार्यालयहरू,
- मन्दिरहरू, घाटहरू, खेलमैदानहरू र अरु महत्वपूर्ण ठाउँहरू,

- वनजङ्गलहरु, चट्टानीय क्षेत्रहरु, नदीहरु, खोलाहरु,
  - सम्भाव्य सबै पानीका स्रोतहरु,
  - धारा राख्ने संभावित ठाउँहरु,
  - घरपरिवारको साइज, मोटामोटी दुरी, अन्य सान्दर्भिक सूचनाहरु ।
- यो ट्रायल नक्शांकन स्वीकृत भएपछि स्थायी प्रकृतिको नक्सामा उक्त सूचनाहरुलाई इङ्कित गरिन्छ ।

गाउँको नक्शांकन गर्दा गर्नुपर्ने अर्को कार्य:

१२ वटा विभिन्न लम्बाईका लट्टी राखिन्छ । हरेक लट्टीले वर्षका विभिन्न १२ वटा महिनाहरुलाई इङ्कित गर्दछ । यी लट्टी र तिनका सम्बन्धित लम्बाईले त्यस महिनामा सम्भावित कार्य बोझलाई इङ्कित गर्छन् । महिना पिच्छे गाउँलेको कार्यबोझ कसरी घटबढ हुन्छ भन्ने कुरा सजिलैसँग बुझ्न सकिन्छ । छोटो लट्टीले सो महिनामा कम काम छ भन्ने जनाउँछ भने लामो लट्टीले उक्त महिनामा बढी काम भई फाल्टु समय नहुने वा कम हुने कुराको इङ्कित गर्छ । यो तथ्याङ्कबाट आयोजना उक्त वर्षको कुन-कुन महिनामा कार्यान्वयन गर्ने भनी वार्षिक रुपमा आयोजना कार्यान्वयन अवधि यकिन गर्न सहयोग पुग्छ । हरेक महिनामा स्रोतमा हुने पानीको परिमाणलाई पनि माथिकै विधिबाट नक्शांकन गरी सबैभन्दा कम परिमाण कुन महिनामा हुन्छ, सो लाई सबभन्दा छोटो लट्टीले जनाउने गरी नक्शांकन गर्न सकिन्छ ।

स्रोतको अनुसन्धान:

- गाउँले भेलामा छलफल भई निर्णय भएको सम्भाव्य स्रोतको अनुसन्धान गर्ने,
- मौजुदा स्रोत र यसको फाइदा बेफाइदा विचार गर्ने,
- अहिलेको स्रोत किन संरक्षण गर्ने

वा किन त्याग्ने भन्ने बारे गाउँवासीसँग स्पष्टसँग छलफल गर्ने,

- सम्भावित नयाँ स्रोतको फाइदा बेफाइदाबारे पनि छलफल गर्नुपर्ने,
- उपभोक्ताहरुको सरसल्लाहमा सर्वेक्षकले संभावित स्रोतहरुको प्राथमिकता सूची तयार गर्ने,
- सर्वेक्षक र उपभोक्ताहरु बीच यथेष्ट छलफल भएपछि मात्र प्रस्तावित खानेपानी स्रोतको भौतिक अनुसन्धान सुरु गर्ने ।

माग पहिचान (Demand Assessment)

खानेपानी उपलब्ध गराउनु पर्ने वस्तीहरुको मौजुदा जनसंख्या खानेपानीको स्रोत पहिचान गर्नु अगावै थाहा हुनुपर्दछ । साथै डिजाइन अवधि पनि खानेपानीको मागको हिसाब गर्न आवश्यक हुन्छ । खानेपानी सेवा उपलब्ध गराइने गाउँको जनसंख्या वृद्धिदर दुई प्रतिशत वा सो भन्दा बढी हुँदा डिजाइन अवधि १५ वर्ष लिइन्छ भने जनसंख्या वृद्धिदर दुई प्रतिशत भन्दा कम भएको अवस्थामा भने डिजाइन अवधि २० वर्ष लिने अभ्यास छ । चालु वर्षको जनसंख्यालाई सम्बन्धित जिल्लाको जनसंख्या वृद्धिदर फ्याक्टरले गुणन गरी डिजाइन अवधिको अन्तिम वर्षको जनसंख्या हिसाव गरिन्छ । यसरी आएको जनसंख्यालाई ४५ लिटर प्रतिव्यक्ति प्रतिदिनको दरले गुणन गरी कूल खानेपानी माग निकालिन्छ । उक्त मागलाई १ दिनमा हुने कूल सेकेण्ड (८६४०० से.) ले भाग गरी मागलाई प्रतिसेकेण्ड मागमा रुपान्तरण गरिन्छ । यसरी हिसाव गरिएको माग प्रतिसेकेण्ड नै ग्रामीण क्षेत्रको हकमा न्यूनतम लगातार माग वहाव हो । यो नै न्यूनतम सुरक्षित परिमाण (Safe Yield) हो । जसले समुदायको मागलाई सम्बोधन गर्न सक्छ ।

स्रोत प्राथमिकता:

मूलको स्रोतलाई सधैं प्राथमिकता दिनुपर्छ । मूलको पानी प्रायः खोलाको पानी भन्दा उच्च गुणस्तरको हुन्छ र भविष्यमा हुन सक्ने प्रदूषणबाट पनि सजिलैसँग संरक्षण गर्न सकिन्छ । खोलाको पानी खानेपानीको रुपमा उपयोग गर्नुपर्दा ठूलो थिग्राउने ट्याङ्क (Sedimentation Tank) आवश्यक पर्नेहुन्छ । साथै इनटेक/क्याचमेन्टका संरचनाहरुलाई वर्षातको समयमा बाढीले विगार्ने सम्भावना बढी नै रहन्छ । खोला खानेपानीको स्रोत भएको अवस्थामा प्रणाली सञ्चालन तथा मर्मतसम्भारको लागि उच्चस्तरको तयारी तथा स्रोतसाधनको आवश्यकता पर्ने हुन्छ । दुईवटा मूल बीच छनौट गर्नुपर्दा पानीको गुणस्तर (Quality) र मितव्ययीतालाई भन्दा पानीको निश्चितता (Reliability) लाई प्राथमिकतामा राखी छनौट गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

खानेपानीको स्रोत छनौट गर्दा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरु:

- स्रोतको पानीमा अक्सिजन (Oxygen) को मात्रा,
- बढी अक्सिजन भएको (Much aerated) स्रोतले जी.आइ. पाइपमा खिया (Corrosion) लगाउने,
- पानीको कडापन (Hardness due to presence of compounds of Calcium & Magnesium)
- पानीको कडापनले पानीको पाइपलाई र फिटिङमा Irreversible scaling सिर्जना गर्ने,
- भूमिगत पानी बढी कडा हुने, कडापनले गर्दा खाना पकाउने समय ४२ प्रतिशतसम्म बढाउने, ४४ प्रतिशतसम्म बढी इन्धन (दाउरा) खपत गर्ने कुरा अध्ययनले देखाएको,
- साबुनको सफा गर्ने क्षमता घटाउने,

साबुनको खपत बढाउने ।

तुलनात्मक रूपमा पानीको कडापन के कति छ ? अनुमान गर्न स्थानीयरूपमै प्राप्त हुने साबुनले हात धोई सो बाट के कति ग्याज (फिंज) आयो यसबाट थाहा पाउन सकिन्छ । जुन मुहानको पानीले हात धुँदा बढी ग्याज आउँछ सो पानी तुलनात्मक रूपमा नरम पानी हो र खानेपानीको स्रोत छनौट गर्दा यस्तो स्रोत छनौट गर्न उपयुक्त हुन्छ ।

मुहानको स्वामित्व:

- मुख्य विषय स्रोतलाई हेर्ने,
- स्रोतको स्वामित्वमा विवाद छ भने उपलब्ध भएसम्म अर्को स्रोत लिने,
- गाउँको बैठकमा स्रोत रहेको जग्गाको मालिक, पानी उपयोगकर्ता र सरोकारवाला बीच लिखित सम्झौता गर्नुपर्ने, कम्तीमा पनि यस्तो सम्झौता जग्गा धनी, खानेपानी प्रणाली उपभोक्ता समिति र गाविस अध्यक्ष बीच भएको हुनुपर्ने,
- यस्तो सम्झौता नभएको खण्डमा पछि उपभोक्ता र स्रोतधनी बीच विवाद उत्पन्न भई पुरा खानेपानी आयोजनालाई नकरात्मक असर पर्न सक्ने ।

स्रोतमा पानीको मापन:

मुहान (मूल/खोला) मा पानीको मात्रा कति छ भनी नाप्न विशेषतः तीन प्रविधि/तरिका छन्:

क) बाल्टी र नाडी-घडी तरिका (Bucket and Wrist Watch Method)

ख) वेयर तरिका (Weir Method)

ग) गति-क्षेत्रफल तरिका (Velocity Area Method) ।

बढी प्रचलित र सजिलो तरिका बाल्टी र नाडी घडी तरिका भएकोले यहाँ सो बारे मात्रै संक्षिप्त उल्लेख

गरिन्छ ।

घ) बाल्टी र नाडी-घडी तरिका (Bucket Wrist Watch Method)

प्राविधिकबाट एउटा निश्चित आयतन भएको भाँडोमा पानी भरिन लागेको समय अवधि नोट गरिन्छ । प्रायः डेक्की प्रयोग गरिने र त्यसमा जम्मा भएको पानीको आयतन त्यसको उचाई र आधारको क्षेत्रफल थाहा पाएपछि सजिलैसँग निकाल्न सकिन्छ । आयतन = आधारको क्षेत्रफल X उचाई

$$= \frac{\pi D^2}{4} \times h$$

जहाँ, D = डेक्कीको आधारको व्यास र h = डेक्कीको उचाई । डेक्की कम्तीमा पनि १० सेकेन्ड बराबरको समय पानी भर्न लाग्ने साइजको हुनुपर्छ । पानी भर्न लाग्ने समय जति बढी हुन्छ त्यति नै सुनिश्चित भई पानीको बहाव नाप्न सकिन्छ । पानीको बहावको सुनिश्चितताको लागि बहाव कम्तीमा पनि ३ पटकसम्म मापन गर्नुपर्छ ।

सुरक्षित परिमाण (Self Yield)

मुहान/खोलामा पानीको परिमाण मापन गर्दा सुख्खा समय (फाल्गुन-चैत) को अन्तमा नाप्नुपर्छ । यसो गरेमा मात्र यथार्थमा न्यूनतम परिमाण मापन गर्न सकिन्छ । सर्भेक्षकले पानीको बहावको परिमाण मात्र नाप्ने होइन, पुराना स्थानीयवासिन्दालाई सो मापन गरेको भन्दा कम परिमाण कुनै बेला न्यूनतम परिमाण हुन पो सक्छ कि भनी सोधी न्यूनतम बहाव परिमाण यकिन गर्नुपर्छ । धेरैजसो खानेपानी आयोजनाहरु असफल हुनुमा कि त बहावको परिमाण एक पटक मात्र नापेर वा सुख्खा समयमा बहावको परिमाण नलिएर हुने गरेको पाइएको छ । यसरी सुख्खा यामको अन्तमा बहावको परिमाण लिन कुनै कारणवस् सम्भव नभएमा

मापन गरिएको परिमाणको कुनै निश्चित प्रतिशत मात्र लिएर न्यूनतम परिमाण एकीन गर्नुपर्दछ । तर, यो अभ्यास अपवादमा बाहेक गर्नुहुँदैन ।

टोपोग्राफिक सर्वेक्षण (Topographic Survey)

प्रस्तावित पाइपलाइनको लम्बाई टेप (फिता) प्रयोग गरी नापिन्छ भने उचाई (Elevation) अल्टीमिटरबाट नापिन्छ । गाउँभेलाबाट तयार गरिएको सूचना र नक्सालाई सर्भेक्षकले यो समयमा रुजु/परीक्षण गर्नुपर्दछ । खानेपानीको स्रोत, पाइपलाइनको रुट लगायतका सबै विकल्पहरुको लेखाजोखा राख्नु पर्दछ । नजिकको सडकसँगको दुरी, बालुवा, गिट्टी लगायत अन्य निर्माण सामग्रीको स्रोतहरुको अभिलेख समेत राम्रोसँग राख्नु पर्दछ । सर्भेक्षकले यी सबै सूचना तथा तथ्याङ्क सफा, शुद्धसँग लेखी फिल्डबुक खडा गरेको हुनुपर्दछ । प्रस्तावित संरचना स्थल र खानेपानी पाइपलाइन स्थानीय मार्ग भन्दा अलग भई गएको खण्डमा सो को स्पष्टसँग संकेत हुनेगरी रुख वा चट्टानमा पेन्टिङ्ग गरी स्ट्यान्डर्ड (Benchmark) को रूपमा साधारण संकेतहरु राख्नुपर्दछ ।

क) इन्टेक (Intake)

इन्टेक साइट सावधानीपूर्वक छनौट गर्नुपर्छ । साइटको छनौट गर्दा सम्भावित भूक्षय, प्रदुषण, पानीको बहावको प्रेसर, पहुँच आदि कुराहरुलाई ख्याल गर्नुपर्दछ । थिग्राउने ट्यांकी (Sedimentation Tank) चाहिने भए (खानेपानीको स्रोत खोला भएको अवस्थामा) सो को लागि उपयुक्त ठाउँ समेत यकिन गरी इन्टेक क्षेत्रको एक खेसा नक्सा तयार गरी अभिलेख राख्नुपर्दछ ।

ख) पाइपलाइन

पैट्रो जाने क्षेत्र, भ्याली, गल्ली

(Gullies), चट्टानी भूबनोट भएका तथा पुग्न गाढो हुने जस्ता अस्वभाविक क्षेत्रहरु भए राम्रोसँग ख्याल गरी अभिलेख गर्नुपर्दछ । सकेसम्म मौजूदा सडकको एकातर्फको किनारबाट पाइपलाइन लानुपर्दछ । यसो गर्दा प्रणाली निर्माण, मर्मतसम्भार र संचालन गर्दा सजिलो हुन्छ । तर, कुनै बाटो, भ्याली काटेर गएको छ भने यो अवधारणा उपयुक्त हुँदैन । भ्याली काटेर गएको बाटोको पिछ्छा गरी पाइपलाइन निर्माण गरेको अवस्थामा खानेपानी प्रणाली संचालन तथा मर्मतसम्भारको चरणमा धेरै समस्याहरु आउँछ । तसर्थ, पाइपलाइन विछ्याउँदा सकेसम्म समान उचाईको लाइन (Contour line) को पिछ्छा गरी विछ्याउनु पर्दछ । यस्तो गर्दा यदाकदा बाटो र पाइपलाइनको रुट फरक फरक पनि हुनसक्दछ ।

ग) धारा

कहाँ कहाँ धारा राख्ने भन्ने कुरा गाउँवासीको बैठकमा नै मोटामोटी यकिन गरी प्रस्ताव गरेको हुनुपर्दछ । यसरी भेलामा प्रस्ताव गरिएको धाराहरु बारे सर्भेक्षणको चरणमा थप स्पष्ट भई भेलामा प्रस्ताव गरेको भन्दा केही फरक हुन गएमा उपभोक्तासँग समेत सल्लाह गरी धाराहरु कहाँ राख्ने भन्ने कुरा टुङ्ग्याइन्छ । निर्माणमा उपभोक्ताको बढि भन्दा बढी सहभागिता गराउने र संचालन तथा मर्मसम्भारमा दीगोपना ल्याउने अभिप्रायले गर्दा हाल आएर सकेसम्म निजी धारा वितरण गर्ने र आर्थिक हिसाबले विपन्न भई निजी धारा राख्न नसक्ने समुदायको हकमा समुदायलाई सजिलो हुने गरी केही निश्चित घरहरुको बीचमा सार्वजनिक धारा निर्माण गर्ने गरी धाराहरुको डिजाइन गर्नुपर्दछ ।

घ) मालसामान व्यवस्थापन सम्बन्धी सर्भेक्षण (Logistic Survey):

मालसामानहरु व्यवस्थापन निम्न अनुसारका बुँदाहरुबाट अध्ययन गरिन्छ :

- नजिकको सडक/एयरपोर्टसम्मको दुरी,
- भरियाद्वारा ढुवानी गर्दाको दररेट, निर्माण सामग्री निर्माणस्थल पुर्‍याउन लाग्ने अधिकतम समय
- स्थानीयस्तरमा दक्ष, अर्धदक्ष, अदक्ष जनशक्तिको अवस्था र सो को दररेट
- स्थानीयस्तरमा उपलब्ध हुनसक्ने निर्माण सामग्रीहरु (बालुवा, गिट्टी, ढुंगा, काठ आदि) को बारेमा जानकारी,
- सर्भेक्षणको क्रममा सहभागी गाउँवासीहरुको नामावली ।

जनसंख्या सर्भेक्षण

जमीनको सर्भेक्षण गर्दाकै बखत टिममा भएको मध्ये एक व्यक्तिले प्रतिघरपरिवार कति जना उपयोगकर्ता छन् भनी गाउँको नक्सांकन (Village Mapping) गर्दाका सूचना तथा तथ्याङ्कहरुलाई रुजु गर्नुपर्दछ । आयोजना डिजाइनका हरेक पक्ष उक्त आयोजनाले समेट्नु पर्ने जनसंख्यामा निर्भर हुने भएको हुँदा जनसंख्यासम्बन्धी तथ्याङ्कलाई सावधानीपूर्वक लेखाजोखा गर्नुपर्दछ । धाराहरुको उपयोग कर्ताहरुको विवरण राख्दा सम्बन्धित उपयोगकर्ताहरु मध्ये के कति उपयोगकर्ताहरु कुन कुन जातजाति, भाषाभाषी, वर्ग, समुदायका छन् सो समेत खुलाई विवरण तयार गर्दा राम्रो हुन्छ । यी विभिन्न जातजातिका मानिसहरु बीच धाराको उपयोगको विषयलाई लिएर सामाजिक आर्थिक सवालमा विवाद हुनसक्छ, ख्याल गर्नुपर्दछ । विवाद उत्पन्न भएमा सर्भेक्षकले सामाजिक परिचालक, स्थानीय

नेतृत्व आदिको सहयोगमा आफ्नो विवेक, कला, कौशल प्रयोग गरी समाधान खोज्नुपर्दछ ।

यसरी हरेक घरघर गरी जनसंख्या सर्भेक्षण गर्न सम्भव नभएमा जनसंख्याको अनुमान गर्नपर्दछ । २०६८ सालको जनगणनाबाट एक नेपालीको घरपरिवारको औषत संख्या करिब ५ जना रहेको पाइएकाले जम्मा घरपरिवार संख्याले औषत संख्यालाई गुणन गरी खानेपानी उपभोग गर्ने जनसंख्या निकाल्नु पर्दछ । घरघर गई जनसंख्या गणना गर्नु सर्वोत्तम तरिका हो । माथि उल्लेखित वैकल्पिक उपायलाई घरघर जनसंख्या गणनाको तरिका अपनाउन नसक्ने कुनै कारण भएको अवस्थामा मात्रै अपनाउनु पर्छ र यो तरिका अपनाएको अवस्थामा सर्भेक्षकले उक्त व्यहोरा आफ्नो नापी किताब, मूल्याङ्कन प्रतिवेदनमा स्पष्टसँग उल्लेख गरेको हुनुपर्दछ ताकि त्यसपछि लगत्तै विस्तृत सर्भेक्षण गर्दा सर्भेक्षकले जनसंख्या गन्ने सर्भेक्षण पनि सँगसँगै गर्न सक्नेछन् ।

निचोड:

गाउँभेला/बैठक, गाउँको नक्सांकन गरी टोपोग्राफिक सर्भेसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण क्रियाकलापहरु सम्पन्न गरिसकेपछि सर्भेक्षकसँग कुन प्रणाली/आयोजना उपयुक्त हुन्छ भन्ने एक आधारभूत विचार तयार हुन पुग्दछ । सो विचारलाई पुनः गाउँवासीको भेलामा राखी सम्भाव्य सबै विकल्पहरु माथि छलफल गराई आयोजना कार्यान्वयन प्रकृया दातृ निकाय र उपभोक्ताहरुको जिम्मेवारी, दायित्व र उत्तरदायित्व बारे फेरि स्पष्ट हुनुपर्दछ । सर्भेक्षक त्यसपछि आफ्नो कार्यालयमा फर्केर उक्त गाउँको खेसा (Layout Plan) बनाउँछ । जसमा निम्न कुराहरु खुलाइन्छ :

- प्रस्तावित धाराहरु भएको ठाउँ,
- पाइपलाइनको मोटामोटी रुट

- (Route) र लम्बाई,
- घरपरिवार संख्या,
- उचाई (Elevation),
- मुहानहरु, स्रोतहरु
- सान्दर्भिक भूमिचिन्ह (Landmark) र सो रहेको स्थल (Location) ।

सर्भेक्षकले माथिका विधिहरु पुरा गरेपछि आयोजनाको विभिन्न पक्षहरुको विश्लेषण गरी अन्तिम स्कोर सहित सिफारिस (Recommendation) पेश गर्नुपर्दछ । उक्त स्कोरलाई आयोजनाको प्राथमिकता सूची तयार गर्न प्रयोग गरिन्छ । यो स्कोरिङ प्रणाली एक यस्तो आदर्श प्रणाली हो जसले आयोजना छनौटमा हुने राजनैतिक तथा पहुँचवालाको अनावश्यक हस्तक्षेपलाई नियन्त्रण गर्दछ । मौजुदा खानेपानीको स्रोतबाट स्थानीय व्यक्तिहरुले एक गाग्री पानी ल्याउन (Fetching Time) कति समय लाग्छ भन्ने कुरालाई खानेपानी संकलनको मुख्य सूचक मान्ने गरिन्छ । यसलाई मुख्य कठिनाई (Main hardship) मानिने गरेको देखिन्छ । मौजुदा खानेपानीको गुणस्तर नराम्रो छ भन्ने पनि कठिनाईको स्कोर उच्च हुन आउँछ ।

खानेपानी सेवा सुविधालाई हाल आएर आधारभूत वस्तुको रुपमा लिएको पाइन्छ । राज्यले आफ्नो नागरिकलाई निःशुल्क खानेपानी सुविधा उपलब्ध गराउनु पर्दछ भन्ने मान्यता चाहिँ छैन तर खानेपानीको सुविधा हरनागरिकको आर्थिक पहुँचभित्र राख्नु पर्ने राज्यको कर्तव्य मानिन्छ । यस परिप्रेक्ष्यमा खानेपानीलाई आर्थिक रुपमा कम र सामाजिक रुपमा बढी महत्व भएको वस्तु (Social Goods) को रुपमा लिन थालिएको छ । अतः खानेपानी आयोजना सम्भाव्य छ वा छैन भनी अध्ययन गर्दा यसको भौतिक, आर्थिक, वातावरणीय पक्षको साथसाथै सामाजिक पक्षलाई पनि उत्तिकै वा सो भन्दा बढी

महत्वका साथ अध्ययन तथा विश्लेषण गरी सम्भाव्यता अध्ययन प्रतिवेदन तयार गर्नुपर्दछ ।

खानेपानी आयोजना, डिजाइन, कार्यान्वयन र सञ्चालन सम्बन्धी व्यवस्थापन

ग्रामीण खानेपानी आयोजनाहरुको डिजाइन, निर्माण तथा सञ्चालनसम्बन्धी मौजुदा व्यवस्थालाई समेत निकै संक्षिप्त रुपमा भए पनि उल्लेख गर्न सान्दर्भिक ठानी प्रस्तुत गरिएको छ :

ग्रामीण खानेपानी आयोजनाहरु माथि उल्लेख भए अनुसार कार्यान्वयनयोग्य ठहर भए पछि उक्त आयोजनाहरुको विस्तृत रुपमा सर्वेक्षण गरिन्छ । यस चरणमा सम्भाव्यता अध्ययनका बेला गरिएका छलफल र तथ्याङ्क संकलन तथा सर्वेक्षणलाई रुजु गर्नुका साथै आवश्यकतानुसार थप विस्तृत रुपमा निश्चितता (Accuracy) का साथ सर्वेक्षण गरिन्छ । विस्तृत सर्वेक्षण कार्य सम्पन्न भएपछि सर्वेक्षण टीमले कार्यालयमा आई आयोजनाको डिजाइन रिपोर्ट तयार गर्नुपर्दछ । डिजाइन ड्रइङ्गको मद्दतले आयोजनाका विभिन्न क्रियाकलापहरुको परिमाण (Bill of Quantity) निकालिन्छ । स्वीकृत जिल्ला दररेट र दर विश्लेषण नमर्सको मद्दतले हरेक क्रियाकलापका आइटम रेट निकालेपछि क्रियाकलापगत रुपमा लागत अनुमान निकालिन्छ । सबै क्रियाकलापको लागत अनुमानलाई जम्मा गरेपछि आयोजनाको कुल लागत निकालिन्छ ।

आयोजनाको माथि उल्लेख भए अनुसार विस्तृत आयोजना प्रतिवेदन (DPR) तयार भएपछिको कार्य भनेको यसको कार्यान्वयन गर्नु हो । ग्रामीण खानेपानी आयोजनाहरु, खानेपानी तथा सरसफाई उपभोक्ता समितिहरु गठन गरी सो मार्फत् कार्यान्वयन तथा

सञ्चालन गर्ने नीति नेपाल सरकारको रही आएको छ । आयोजना कार्यान्वयन सुरु गर्नु अगाडि नै उपभोक्ता भेलाबाट उपभोक्ता समितिको गठन गरी खानेपानी प्रणाली सञ्चालन सम्बन्धी प्रकृया उल्लेख गरी उपभोक्ता समितिको विधान बनाएर खानेपानी प्रणाली नियमानुसार जिल्ला जलस्रोत समितिमा दर्ता गरेको हुनुपर्छ । स्थानीय निकायबाट प्राप्त अनुदानबाट सञ्चालन गरिने खानेपानी आयोजना सञ्चालन गर्दा स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन नियममा उल्लेख गरे अनुसारको उपभोक्ता समिति गठन गर्नुपर्दछ । यसरी दर्ता भएको उपभोक्ता समितिसँग आयोजना कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी पाएको मुख्य कार्यालयले सम्झौता गरी आयोजना कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ । आयोजनाको कुल अनुमानित लागतको एक प्रतिशत बराबर रकम सम्बन्धित उपभोक्ता समितिले खानेपानी उपभोग गर्नेहरुबाट उठाई अक्षय कोष (Revolving Fund) को रुपमा आयोजना कार्यान्वयन गर्नु अगाडि नै समितिको नाममा मुद्दति खाता खोली बैकमा दाखिला गरेको हुनुपर्दछ । उक्त अक्षय कोषको उद्देश्य सो बाट प्राप्त हुने व्याजबाट आयोजना सञ्चालनका चरणमा आइपर्ने स-साना मर्मत-सम्भारका कार्यसम्पादन गरी प्रणालीलाई चालु हालतमा राख्नु हो ।

आयोजनाको कुल अनुमानित लागत मध्ये स्थानीय श्रम, सामग्री र प्रविधि प्रयोग हुने कार्यको प्याकेज छुट्याई सो कार्य उपभोक्ता समिति मार्फत् सम्पादन गराइन्छ । आयतित श्रम, सामग्री र प्रविधि (गैरस्थानीय) आवश्यक पर्ने कार्यको छुट्टै प्याकेजिङ्ग गरी खरिद ऐन नियमावली अनुसार सम्झौता मार्फत् सम्पादन गरिन्छ ।

उपभोक्ता समितिले सम्पादन गरेको कामको आधारमा भुक्तानी दिइन्छ । ग्रामीण खानेपानी आयोजनाहरु लागत साभेदारी (Cost Sharing) को

अवधारणामा कार्यान्वयन गर्ने नीतिगत व्यवस्था छ। कुल लागतको बढीमा ८० प्रतिशतसम्म रकम नेपाल सरकारले व्यहोर्छ, भने कम्तीमा २० प्रतिशत रकम स्थानीय उपभोक्ताले स्थानीय श्रम, निर्माण सामग्री, आयोजनालाई आवश्यक पर्ने जग्गा, नगद आदि मार्फत् व्यहोर्नु पर्ने हुन्छ। कसले कति लागत खर्च व्यहोर्नु पर्छ, भन्ने कुरा ऋण तथा सशर्त अनुदानको हकमा नेपाल सरकारले र निशर्त अनुदानबाट व्यहोर्नु पर्ने रकममा स्थानीय निकायहरूले तोके

बमोजिम लागतको साभेदारी हुन्छ।

आयोजनाको निर्माण कार्य सम्पन्न भएपछि उक्त खानेपानी प्रणाली सम्बन्धित उपभोक्ता समितिलाई हस्तान्तरण गरिन्छ। यसरी हस्तान्तरण भई आएको खानेपानी आयोजना सञ्चालन राम्रोसँग व्यवस्थित रूपमा गर्नु सम्बन्धित उपभोक्ता समितिको कार्य हो। उपभोक्ताहरूलाई उपलब्ध गराइएको खानेपानी सेवा वापत न्यूनतम दस्तुर उठाई उपभोक्ता समितिले आफ्नो

कोषलाई दरिलो बनाउनु पर्दछ। सोही कोषबाट आवश्यक कर्मचारीको व्यवस्था गरी खानेपानी प्रणाली सञ्चालनमा आइपर्ने मर्मतसम्भारका कार्यहरू गर्नुपर्ने हुन्छ। उपभोक्ता समितिको काबू बाहिरको परिस्थिति आई खानेपानी प्रणाली क्षतिग्रस्त भएको अवस्थामा मात्रै पुनःस्थापनाको हदसम्म नेपाल सरकारले खानेपानी प्रणालीको मर्मतसम्भार गर्ने कुरा खानेपानी नियमावली, २०५५ मा उल्लेख गरेको पाइन्छ।

‘नेपालमा जनसंख्याको हिसाबले ८०३९ क्यू.मि. पानी प्रत्येक व्यक्तिको भागमा पर्छ र भूभागको दृष्टिले हेर्दा प्रति एक वर्ग मिटरमा १.४५ क्यू.मि. पानी पर्न आउँछ।’

‘(समुद्रको नुनिलो पानी बाहेक) मानिस र जीवजन्तुले पिउन, सिँचाई गर्न, जलविद्युत निकाल्न, वन जङ्गलले उपयोग गर्न देखि लिएर प्राणीहरूका विभिन्न आवश्यकताहरूलाई पूरा गर्न सक्ने पानीको मात्रा संसारमा भएको सबै खाले पानी ०.००७ प्रतिशत मात्र छ। यो प्रतिशत बढाउन सकिँदैन। प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो दैनिक सबै खाले खाँचो पूरा गरी स्वस्थ जीवन बिताउन दिनहुँ सालाखाला १०० लिटर भन्दा बढी पानी चाहिन्छ। यसको दैनिक उपभोग सालाखाला नेपालमा शहरी भेगमा ६० लिटर प्रतिव्यक्ति र ग्रामीण भेगमा ४५ लिटर प्रतिव्यक्ति मात्र छ।’

नेपालको कानूनले पानी प्रयोगको प्राथमिकता देहाय बमोजिम तोकेको छ :-

- (१) खानेपानी र घरेलु सरसफाई, (२) सिँचाई (३) पशुपालन तथा मत्स्यपालन जस्ता कृषिजन्य उद्योग
- (४) जलविद्युत (५) घरेलु उद्योग, औद्योगिक व्यवसाय तथा खानीजन्य उद्योग (६) जल यातायात
- (७) आमोदप्रमोदजन्य उपयोग, र (८) अन्य उपयोग

सूर्यनाथ उपाध्याय- ‘पानीका प्रश्नहरू?’

विश्व जलसाभेदारी/जविस, नेपाल, सन् २०१३ बाट उद्धृत

**नव वर्ष २०७२ सालको पावन अवसरमा समस्त नगरवासीहरूमा
सुस्वास्थ्य एवं दीर्घायुको कामना गर्दछौं।**

महामञ्जुश्री-नगरकोट नगरपालिकाको कार्यालय
भक्तपुर

लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट-स्थानीय स्तर बजेट सन्दर्भ

- पद्मा मोहिनी माथेमा*

विषय प्रवेश:

धादिङ्ग खरीबेंसी गाविसको मनकुमारी बुर्लाकोटी भन्छिन्- उनीले ४ कक्षा पढेकी छिन्, उनी त्यस गाविसको आमा समूहको सदस्य, त्यसै समूहबाट संचालित बचत तथा ऋण कार्यक्रममा सहभागी भई रु. ७,०००। जम्मा गरेकी छिन्। खेतीपाती सम्बन्धी तालिम लिएको र खेतीपातीबाट भएको आम्दानीबाट आफ्ना ३ छोराहरुलाई पढाउन सक्षम पनि भएकी छिन्। मनकुमारीको मात्र होइन देशमा रहेका करिब ३२७६ गाविसका आमा समूहका दिदीबहिनीहरुको जीवनचर्या हो। अन्तर्राष्ट्रिय महिला वर्ष सन् १९७५ तथा यस दशकमा गरिएको महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन महासन्धि (CEDAW) र बेजिङ्ग कार्ययोजना १९९५ र सहस्राब्दी लक्ष्य सन् २०१५ अन्तर्गत अपनाइएका नीति तथा कार्यक्रमले महिला सशक्तिकरण, मूलप्रवाहिकरण र समानताको लागि गरिएको उपलब्धि हो भन्नु बढी सान्दर्भिक नै हुन्छ। देश विकासको लागि अपनाइएको विविध आर्थिक, सामाजिक तथा पूर्वाधार नीति तथा कार्यक्रमहरुमा लैङ्गिक समानता र विकासका कार्यक्रमहरुको विस्तृतीकरणले गर्दा आवश्यक आर्थिक श्रोत व्यवस्था गर्न लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटको मागलाई पनि निम्त्याएको छ।

लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट भन्नाले लैङ्गिक समानताका पक्षहरुमा केन्द्रित बजेट हो। यस बजेटले लैङ्गिक समानता र विकासका विविध क्षेत्रहरुमा वार्षिक बजेट छुट्याउने र कर, लगानी, खर्च तथा आम्दानीबाट महिला र पुरुष बीचको समानता बारे विश्लेषणात्मक

मूल्याङ्कन गर्दछ। यस बजेट व्यवस्थालाई सन् १९८४ मा सर्वप्रथम अष्ट्रेलियाली सरकारबाट अपनाएको थियो र यसलाई 'महिला बजेट' भनिएको थियो। एक दशकपछि यसलाई लैङ्गिक बजेट, लैङ्गिक संवेदनशील बजेट, लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट भन्ने प्रचलनमा आएको छ। यस बजेटको अवधारणाले विशेष गरी आर्थिक, सामाजिक तथा राजनैतिक अवसरबाट बञ्चित महिलाहरुको समानतालाई सुनिश्चित गर्ने रहेको छ। वार्षिक कार्यक्रमको प्रत्येक तहमा लैङ्गिक पक्षबाट सम्बोधन गरी महिलाहरुको लागि सकारात्मक कार्यक्रम तथा बजेटमा समावेश गरिन्छ तर यो महिलाहरुको लागि छुट्टै बजेट भने होइन। महिला पुरुषको समाजमा आ-आफ्नो दायित्वलाई आधार मानी विविध समूहको विकासको लागि आवश्यक कार्यक्रमहरु बजेटमा समावेश गर्नु नै यस लैङ्गिक बजेटको प्राथमिक रणनीति रहेको छ। यस कार्ययोजना बजेटलाई बेजिङ्ग कार्ययोजना संयुक्त राष्ट्र संघीय विश्व महिला सम्मेलनले औपचारिक मान्यता प्रदान गरेको छ र यस बजेट व्यवस्थालाई ९० देशहरुले अपनाएको छ। ती देशहरु मध्ये नेपाल पनि सहभागी राष्ट्र हो। ती देशहरुमा लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट लागू गर्न UN WOMEN ले सहयोग गर्दै आएको छ। यस अनुसार लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटको क्षेत्रमा UN WOMEN लाई संयुक्त राष्ट्र संघबाट नेतृत्व लिने निकायको रूपमा स्थापित गरिएको छ।

नेपालको सन्दर्भ:

CEDAW १९७९, बेजिङ्ग कार्ययोजना १९९५ (BPFA), सहस्राब्दी लक्ष्य २०१५ तथा संयुक्त राष्ट्र संघीय

सुरक्षा परिषद्बाट पारित प्रस्ताव नं. १३२५ र १८२० को नेपाल सरकार संयुक्त राष्ट्र संघीय हस्ताक्षरी सदस्य राष्ट्रको रूपमा रहेको छ। यी प्रतिवद्धताहरु कार्यान्वयनको लागि लैङ्गिक समानता र महिला सशक्तिकरण राष्ट्रिय कार्ययोजना २०६१ (CEDAW) कार्ययोजना, १३२५ र १८२० कार्ययोजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरिएको छ। यसका साथै छैठौँ योजनामा विकासमा नारी सहभागिता नीतिबाट आरम्भ भएको महिला विकास नीति, विकासमा महिला, महिला र विकास, लैङ्गिक विकास नीतिहरु अवलम्बन गर्दै नवौँ योजना (२०५४-५९) देखि लैङ्गिक समानता र महिला सशक्तिकरण नीति अवलम्बन गर्दै आएको छ।

अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धता अनुरूपका राष्ट्रिय नीति तथा कार्ययोजनाहरुलाई कार्यान्वयन गर्न देशको प्रत्येक वार्षिक कार्यक्रम र बजेटमा समावेश गरी आर्थिक स्रोतको व्यवस्था गर्न लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटलाई UN Woman को सहयोगमा नेपाल सरकारबाट सन् २००७।०८ (२०६४।६५) देखि अपनाइएको छ। बजेट भाषणमा नीतिगत व्यवस्था समावेश गरी यस बजेटले सरकारलाई मानव अधिकार र लैङ्गिक समानताप्रति प्रतिवद्ध गरेर सरकारी स्रोतको निर्माण, बाँडफाँड र उपयोगलाई लैङ्गिक समवेदनशील बनाइएको छ। यसले गर्दा लैङ्गिक समानता लक्षित नीति, रणनीतिक कार्ययोजना र कार्यक्रमहरुको कार्यान्वयनको लागि आवश्यक स्रोत व्यवस्था गर्दछ। लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटले लैङ्गिक विकासका बहुक्षेत्रीय

* सामाजिक अर्थशास्त्री, कार्यसमिति सदस्य, स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठान

आवश्यकताका नीति तथा कार्यक्रमलाई मान्यता प्रदान गरी महिला तथा पुरुषको समान विकासलाई आत्मसात गरी पिछडिएका महिला तथा समुदायहरूको विकासको लागि विशेष अवसर प्रदान गर्ने, दिगो आर्थिक वृद्धि, शान्ति र विकासको लक्ष्य हासिल गर्ने दीर्घकालीन उद्देश्य रहेको छ ।

यसै आधारमा वार्षिक कार्यक्रमहरू समावेश गरिने नीति तथा कार्यक्रमको लैङ्गिक समानताको परिप्रेक्ष्यमा विश्लेषण गर्ने, उपलब्ध स्रोतको सन्दर्भमा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धता हासिल गर्ने, संस्थागत क्षमता विकास गर्ने, नीतिगत सम्बन्ध हासिल गर्ने तथा कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता ल्याउने यस बजेटको तत्कालिन उद्देश्यहरू रहेका छन् । यस लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटलाई बृहत, मध्यम र स्थानीय स्तरमा विभाजन गरिएको छ । यस अनुसार राष्ट्रिय, क्षेत्रीय, जिल्ला तथा स्थानीय स्तरमा यस बजेटलाई कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ । राष्ट्रिय तथा केन्द्रीय स्तरका कार्यक्रम र बजेट प्रत्येक आर्थिक वर्षको आयव्यय विवरण पुस्तिकामा नै क्षेत्रगत मन्त्रालयहरूको कार्यक्रममा उल्लेख गरिएको हुन्छ । जिल्ला तथा स्थानीय स्तरको लैङ्गिक बजेट भने आयव्यय विवरण तथा स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को आधारमा लैङ्गिक विकास तथा पिछडिएका महिलाहरूको लागि विशेष कार्यक्रम समावेश गर्ने गरी लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट व्यवस्था गरिएको हुन्छ ।

स्थानीय निकायको कूल पूँजीगत बजेटमा १०% बजेट महिलाहरूको लागि छुट्याउने व्यवस्था स्थानीय निकाय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि २०६९ ले गरेको छ भने लैङ्गिक उत्तरदायित्व बजेट व्यवस्थाले जिल्ला, नगर तथा गाविसमा कूल कार्यक्रम तथा बजेटको संरचनामा नै महिला, पुरुष र पिछडिएका विशेष

लक्षित समूहहरूको लागि कार्यक्रम तथा बजेट व्यवस्था गरिएको हुन्छ ।

आर्थिक स्रोत, क्रियाकलाप, उपलब्धि र प्रभावको आधारमा वार्षिक कार्यक्रम र आयव्यय विवरण पुस्तिकामा समावेश भएका कार्यक्रम तथा बजेटलाई ५०% भन्दा बढी महिलाहरू लाभान्वित हुने बजेटलाई प्रत्यक्ष लैङ्गिक उत्तरदायी, ५०% सम्मको लागि अप्रत्यक्ष र ३०% भन्दा कमको लाई लैङ्गिक तटस्थ बजेट शिर्षकमा विभाजन गरिएको छ । यसको लागि गुणात्मक सूचक भारमा महिला सक्षमता वृद्धि, योजना तथा कार्यक्रम तर्जुमा र कार्यान्वयन, लाभान्वित महिला, रोजगारी तथा आय सिर्जनामा सहयोग, महिलाहरूको समय तथा कार्यभारमा कमी आउने प्रत्येक सूचकहरू निर्धारण गरी प्रत्येक सूचकमा २०% संख्यात्मक सूचक निर्धारण गरिएको छ । यस सूचक अनुसार लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटको मूल्याङ्कन गरिन्छ ।

अवसर तथा चुनौतीहरू:

नेपाल सरकारले विगत ७ वर्षदेखि अपनाउँदै आएको लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट सम्बन्धमा विश्लेषणात्मक मूल्याङ्कन गरी हेर्ने हो भने अवसर तथा चुनौतीहरूको स्थिति अगाडि आउँछ । लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटलाई देशको आर्थिक विकास तथा बजेट तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्ने नीतिको रूपमा अपनाइएको, अर्थ मन्त्रालयमा लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट कमिटी गठन भई संस्थागत संरचनागत नेतृत्वमा अन्तरक्षेत्रीय मन्त्रालयहरूसँग समन्वयको व्यवस्था भएको छ । यसबाट महिला समानता र विकासको लागि कृषि, उद्योग, शिक्षा, स्वास्थ्य, यातायात, जलस्रोत जस्ता आर्थिक क्षेत्रहरू र सामाजिक तथा पूर्वाधार क्षेत्रहरूमा मन्त्रालयहरू बीचको समन्वयमा लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट तर्जुमा भई कार्यान्वयन भएको छ । यस बजेटको उद्देश्य अनुरूप

सामाजिक, आर्थिक र राजनैतिक अवसरहरूबाट वञ्चित महिला तथा समुदायलाई लक्षित समूहमा वर्गिकरण गरी लैङ्गिक समानता र विकासको बाटोमा विविध अवसरहरूको संस्थागत विकास भएको छ । स्थानीय स्तरमा लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटलाई संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय, स्थानीय निकाय तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रम कार्यान्वयन गरी संस्थागत गरिएको छ । यस कार्यक्रमलाई UN WOMEN ले सन् २०१० देखि परियोजनागत सहायता प्रदान गरेको छ । सन् २०१३/१४ देखि २०१६/१७ सम्म यस परियोजनाको दोस्रो चरण कार्यान्वयन भइरहेको छ ।

लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट प्रणालीबाट प्राप्त यी उपलब्धिहरूले बजेट प्रणालीलाई उपलब्धिमूलक तथा प्रभावकारी बनाउन बजेट तर्जुमा कार्यान्वयन तथा मूल्याङ्कन चक्रमा नै चुनौतिहरूलाई पनि निम्त्याएको छ । बजेट तर्जुमा अवधिमा हुने मार्ग निर्देशन, अनुमानित बजेट आङ्कलन आदि हुने प्रकृयागत ढिलाईले गर्दा लक्षित वर्गको लागि कार्यक्रम र बजेट विनियोजन गर्नु, विशेष गरी जिल्ला, नगरपालिका तथा गाउँ विकास समिति स्तरमा राष्ट्रिय नीति तथा स्थानीय विकास ऐन अनुरूप कार्यक्रम बजेट निर्धारण गर्नु, तालिम प्राप्त जनशक्तिको व्यवस्था गर्नु, कार्यक्रम बजेटको कार्यान्वयनमा बजेट निकास, अधिकार प्रत्यायोजन आदि प्रशासन तथा व्यवस्थापकीय ढिलाईलाई सुधार गर्नु चुनौतिहरू रहेका छन् । यसका साथै लैङ्गिक बजेट तथा कार्यक्रमहरूको प्रभावकारी मूल्याङ्कन गर्नु पनि त्यतिकै चुनौतिपूर्ण छ ।

निष्कर्ष:

वार्षिक कार्यक्रम तथा बजेट व्यवस्थामा नीतिगत, संरचनागत व्यवस्था भई मापन सूचकको आधारमा

मूल्याङ्कन व्यवस्था समेत अपनाइसकेको हुँदा देशको बजेट व्यवस्थामा लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटले मान्यता पाइसकेको छ । यस सन्दर्भमा बजेट व्यवस्थालाई उपलब्धिमूलक बनाई प्रभावकारी बनाउनु वर्तमान आवश्यकता रहेको छ । यसको लागि लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट कार्ययोजना, लैङ्गिक विभाजन सहितको उपलब्धिमूलक तथाङ्क व्यवस्था, बजेट विनियोजन र खर्च, भौतिक उपलब्धि, राजश्व व्यवस्थाको लेखाजोखा तथा प्रभावकारी मूल्याङ्कन व्यवस्था र प्रतिवेदनको व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ । जिल्ला तथा स्थानीय स्तरमा लैङ्गिक

उत्तरदायी बजेटलाई प्रभावकारी बनाउन स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन/नियमावली तथा वृहत् आर्थिक विकासको आधारमा विविध विषयमा अध्ययन, जनशक्ति तालिम तथा जनचेतना अभिवृद्धि सम्बन्धी कार्यक्रमको साथै क्षेत्रगत कार्यक्रमहरूको प्रभावकारी समन्वय गर्नुपर्ने हुन्छ ।

देशको ५१ प्रतिशत जनसंख्या ओगटेको महिला जनशक्तिलाई समानता, मूलप्रवाहिकरण र सशक्तिकरणको नीति अनुरूप नेपाली महिलाहरूको सहभागिता विकासका विविध क्षेत्रहरूमा तालिम

प्राप्त सक्षम जनशक्तिको जमात पनि निर्माण भइसकेको छ । लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटको उद्देश्य अनुरूप प्राविधिक रूपमा सक्षम महिला समूहहरूलाई केन्द्रदेखि स्थानीय स्तरहरूसम्म परिचालन गरी नीति निर्माणको प्रत्येक तहमा र विकास कार्यक्रमको वृहत् क्षेत्रमा नीति निर्माण स्तर तथा नेतृत्व लिन सक्ने गरी सहभागी गराउनुपर्ने पनि त्यत्तिकै आवश्यक भएको छ । स्थानीय निकायहरूले यस सम्बन्धमा वृहत् छलफल र प्रशिक्षण दिने कार्ययोजना बनाई प्राथमिकतामा राख्नुपर्छ ।

हार्दिक शुभकामना

तपाईंको भविष्य हाम्रो अभिभारा

नयाँ वर्ष २०७२ सालको अवसरमा सूर्या लाईफ इन्स्योरेन्सका सम्पूर्ण एजेन्सी म्यानेजर, टिम म्यानेजर, अभिकर्ता र बिमित सदस्यहरु एवं सम्पूर्ण जिल्लावासीहरूको सुस्वास्थ्य, दिर्घायु एवं समृद्धिको कामना गर्दै बीमा गर्ने ग्राहकहरूलाई छिटो र भरपदो सुबिधा प्रदान गर्न सूर्या लाईफ इलाम शाखाले तत्काल विमालेख जारी गर्ने सुबिधा सुरु गरेको जानकारी गराउँदछौं ।

लोकेन्द्र अधिकारी
शाखा प्रमुख
एवं
सूर्या लाईफ इन्स्योरेन्स कं. लि
इलाम शाखा कार्यालय परिवार
नारायणस्थान-२ इलाम
फोन नं-०२७-५२१७८२
Email-illam.suryalife@gmail.com

सामाजिक सुरक्षा बजेटले विकास बजेटको सिलिङ्गलाई घटाएको छ :

- डा. सोमलाल सुवेदी
सचिव, सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय

जनप्रतिनिधिविहीन स्थानीय निकायको सञ्चालनको जिम्मेवारी १२ वर्षदेखि कर्मचारीको काँधमा छ । जनप्रतिनिधि नहुँदा स्थानीय लोकतन्त्रका साथै विकास निर्माण, सेवाप्रवाह भद्रगोल छ । तर यस बीच कर्मचारीहरूले निर्भार रहेको भूमिकालाई भने नजरअन्दाज गर्न सकिन्न । निर्वाचित जनप्रतिनिधिले गर्नुपर्ने काम कर्मचारीले गरिरहेका छन् । स्थानीय विकासको वर्तमान अवस्था, वित्तीय व्यवस्थापन, राजश्व बाँडफाँडका बारे संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयका सचिव डा. सोमलाल सुवेदीसँग गरिएको कुराकानीको अंश :

आर्थिक वर्ष सकिन लाग्यो, मन्त्रालयको खर्च स्थिति कस्तो छ ?

खर्च प्रणाली सन्तोषजनक छ । गएको फागुनसम्म ३७ प्रतिशत खर्च भएको छ । १ अर्ब ९० करोड रुपैयाँ बेरुजु फछ्छोट भएको छ । चाडपर्वको लामो विदाका कारण पहिलो चौमासिकमा खर्च कम हुनु स्वभाविक हो । त्यसपछिको समयमा उपभोक्ता समूहमा संलग्न नागरिकहरू पनि आफ्नो खेतीपाती थन्क्याउन व्यस्त हुन्छन् । त्यहि भएर पछिल्ला चौमासिकहरूमा खर्च कम हुँदै आएको छ । करिब ९० प्रतिशत खर्च हुन्छ, भन्नेमा विश्वस्त छौं ।

कार्यक्रमहरू लागु गर्ने क्रममा कस्ता समस्या आउने गरेका छन् ?

योजना माँग धेरै आउने प्रवृत्ति बढेको छ । डिमान्ड साइड बलियो हुनु राम्रो भए पनि सप्लाई साइडमा बजेटको

अभाव र प्राविधिक पक्षमा केही समस्या छ । यी तीन पक्षबीच तालमेल मिलेको छैन । अन्य विषयगत मन्त्रालय र ती अन्तर्गतका निकायहरूसँग तालमेल हुन सकिरहेको अवस्था छैन । सरकारी सेवाप्रवाह र विकास निर्माण जति स्थानीयकरण हुनुपर्छ त्यो हुन सकिरहेको छैन । यस मन्त्रालयले स्थानीयकरणको केही प्रयास गरे पनि सोचे जति हुनसकेको छैन ।

राम्रो कुरा के भने नागरिकमा आकांक्षा बढेको छ । तर निर्वाचित जनप्रतिनिधि नहुँदा नागरिकको आकांक्षा अनुसार सेवाप्रवाह गर्न सकिएको छैन । तै पनि हामीले ४० हजार नागरिक समूहहरू खडा गरेका कारण डिमान्ड साइड बलियो भएको छ । तर सप्लाई साइडको कुरा गर्दा स्थानीय विकासका लागि अर्को वर्ष कुल बजेटको ९ प्रतिशत मात्रै बजेट आउने देखिन्छ । त्यसमध्ये सामाजिक सुरक्षाको हिस्सा ठूलो छ । सामाजिक सुरक्षा भत्ता बितरणमुखी बजेट हो, निर्माणमुखी होइन । भत्ता वापत बाँड्नु पर्ने बजेट बढे हाम्रो विकास बजेटको सिलिङ्गलाई असर पर्छ ।

सामाजिक सुरक्षा भत्तालाई मन्त्रालयको सिलिङ्ग भन्दा बाहिरबाट ल्याउनु पर्छ भन्ने धारणा हो ?

हो, हामी सामाजिक सुरक्षा भत्ताको विरोधी होइनौं, अझ बढ्नु पर्छ भन्छौं । तर यसलाई मन्त्रालयको सिलिङ्गभन्दा बाहिर पारेर ल्याउने हो भने निर्माणमुखी

कार्यक्रमलाई असर पुग्दैन । भत्ता वापत बितरण गर्नुपर्ने रकम वर्षेनी बढ्दै जाँदा निर्माणमुखी कार्यक्रमलाई असर पुगिरहेको छ ।

अहिले स्थानीय स्वायत्त शासनको अवस्था कस्तो छ ?

निर्वाचित जनप्रतिनिधि नहुँदा स्थानीयस्तरमा ठूलो 'ग्याप' छ । अहिले यो समस्यालाई पुरा गर्न कुनै ठूलो चमत्कार गर्न नसकिए पनि सरकारले स्थानीयस्तरमा न्यूनतम सेवाप्रवाह तथा विकास निर्माणहरू गरिरहेको अवस्था छ । अहिले स्थानीयस्तरमा भएका नराम्रा पक्षहरू मात्रै आइरहेका छन् । राम्रा कुराको रिपोर्टिङ्ग न मिडियामा भएको छ, न मन्त्रालयमा नै आएको छ । कतै नराम्रो पो भयो कि ! भनेर अनुगमनमा जाँदा धेरै ठाउँमा राम्रा काम भएको पनि देखिन्छ । सरकार वा जिविसबाट १५/२० लाख रुपैयाँ बजेट लगेर स्थानीयस्तरमा जनसहभागिता जुटाएर करोडौं रुपैयाँ लागतको विकास निर्माण गरेको पनि देखियो । यस्ता कुरा मिडियामा त आएनन् नै ! मन्त्रालयमा पनि रिपोर्टिङ्ग भएको अवस्था छैन । हामीले पटक-पटक भन्दै आएका छौं, नराम्रा कामलाई उजागर गर्नु, राम्रा कुरालाई फैलाउनु, तर नराम्रोको मात्रै चर्चा भइरहेको छ ।

स्मरण गराउँ, स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठान र संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम (यूएनडीपी) ले संयुक्त रुपमा आयोजना गरेको कार्यक्रम मैले नै

‘चेयर’ गर्ने मौका पाएको थिएँ । कार्यक्रम अन्तर्गत गाविस अनुदानको प्रभावकारिताका बारे अध्ययन गरेका थियौँ । राम्रा र नराम्रा कामका बारे सुक्ष्म ढंगले केलाएका थियौँ । गाउँमा नराम्रा भन्दा राम्रा कामहरू भइरहेको पाइयो । राम्रा काम हुनुको एउटै कारण ‘सोसल इम्पावर’ हो ।

सरकारी बजेट कहाँ कसरी खर्च भइरहेको छ, भनेर नागरिकले औंला उठाउन सक्छन् । तर जति आशा गरेका थिए त्यति सप्लाई साइडले पूर्ति गर्न सकेका छैनन् । वर्षेनी स्थानीय विकासको बजेट बढिरहेको छ, जनशक्ति विगतमा जति छ, आज पनि त्यत्तिकै छ । तरल राजनीतिक अवस्थाका कारण संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि गर्न अछिरो छ । भोलि संघीयतामा जाँदा स्थानीय निकायको स्वरूप कस्तो हुने भन्ने स्पष्ट छैन । अहिले गरेको निर्णय भोलि नमिल्न पनि सक्छ । यति हुँदाहुँदै पनि म यहाँ आएपछि ‘भोलि संघीयतामा जाँदा नगरपालिका, महानगरपालिका र गाउँपालिकाको स्वरूप कस्तो हुन सक्छ ?’ भनेर एउटा मस्यौदा बनाएको छु । मन्त्रालयको वेभसाईटमा राखेर पनि सुझाव मागिएको छ । सरोकारवाला निकायहरूसँग पनि सुझाव मागेका छौँ । सीमित दायरामा बसेर असिमित आवश्यकता पूरा गर्नु अहिलेको चुनौति हो ।

तपाईँ स्थानीय स्वायत्त शासन र बिकेन्द्रीकरणको बिज्ञ पनि हुनुहुन्छ । समृद्ध स्थानीय शासनलाई आवश्यक शर्तहरू के-के हुन् ?

राजनीतिक स्थिरता समृद्ध स्थानीय शासनको पहिलो शर्त हो । राजनीतिक स्थिरताविना समृद्ध स्थानीय शासनको कल्पना गर्न सकिन्न । दोस्रो, प्रतिस्पर्धात्मक र सृजनशील कर्मचारीतन्त्र हो । तेस्रो शर्त, नागरिकको सहयोग, जनचेतना, सकारात्मक सोचाई र

विषयगत निकायहरूको समन्वय हो । भोलिको अवस्था कस्तो हुन्छ ? भन्ने राजनीतिक निर्णयमा निर्भर रहन्छ । तर अहिले स्वायत्त शासन ऐनमा भएको व्यवस्थालाई मात्रै कार्यान्वयन गर्ने हो भने राम्रो हुन्थ्यो । ऐनले परिकल्पना गरेजस्तै विषयगत कार्यालयहरूलाई स्थानीय निकाय मातहत ल्याउने भनिएको छ, ल्याउन सकिएको छैन । तर जिम्मेवारी पन्छ्याएर स्थानीय निकायको थाप्लोमा दोष थोपर्ने काम भएको छ । राम्रा कामको जस आफैले लिने प्रवृत्ति छ । यसलाई हामीले ‘रेस्पान्सिबिलिटी अफलोड’ भन्ने गरेका छौँ । फड्सन, फड्सनरी र फण्ड एकैचोटी तल जानुपर्ने हो । माथि नै पनि भनिसकें विविध कारणले सकिएको छैन ।

राजश्व बाँडफाँडको कुरा गरौँ । जस्तो इलामको माईखोला र पुवाखोला जलविद्युत आयोजनाले तिरैको रोयल्टी इलामसहित पूर्वाञ्चलका सबै जिविसले पाउँछन् । तर सगरमाथा, आमडब्लम र पुमोरी हिमालबाट प्राप्त रोयल्टी सोलुखुम्बु जिविसले मात्रै पाउँछन् । यो न्यायोचित बाँडफाँड भयो र ?

राजश्व बाँडफाँड वित्तीय हस्तान्तरणको अभिन्न अंग हो । एक किसिमले हेर्दा तपाईँले भन्नु भएको सहि हो । तर ऐनले व्यवस्था गरे बमोजिम यसलाई कार्यान्वयन गर्न हामीलाई धेरै गाह्रो भएको थियो । सुरुमा रोयल्टीलाई वितरण प्रक्रियामा ल्याउनै गाह्रो भयो । अथक प्रयासले सम्भव भयो । यो मन्त्रालयमा म उपसचिव र सहसचिव हुँदा धेरै बैठकमा सहभागी हुने मौका पाएको थिएँ । रोयल्टी वितरण प्रक्रियाको थालनी भएको छ, यसलाई व्यवस्थित गर्न बाँकी छ । यसलाई खण्डिकृत तरिकाले भन्दा पनि समग्र वित्तीय हस्तान्तरणको दृष्टिकोणबाट हेर्दा राम्रो हुन्छ ।

राजश्व बाँडफाँडको व्यवस्थाहरू संशोधन गर्नुपर्ने कुरा पनि नउठेको होइन । तर ‘पोलिटिकल भ्याकुम’ भएको अहिलेको अवस्थामा सर्वस्वीकार्य हुन्छ कि हुन्न भन्ने छ । स्मरण गराउँ, स्थानीय निकायका संघ/महासंघका प्रतिनिधिलाई संलग्न गराएर ऐनको नियमावलीमा रोयल्टी बाँडफाँडको दर निर्धारण गरेका थियौँ । आज जनप्रतिनिधि नभएका बेला सबैले नस्वीकार्ला कि भन्ने आशंका छ । फेरि यो त्यति ठूलो अंकको बजेट बाँडफाँड पनि होइन । त्यसको खर्चलाई व्यवस्थित गर्नुपर्ने अवस्था छ ।

पैसाले के पाइन्छ ?

भौतिक सुख पाइन्छ	●> शान्ति पाइँदैन
औषधि पाइन्छ	●> आयु पाइँदैन
साथी पाइन्छ	●> मित्र पाइँदैन
स्त्री पाइन्छ	●> धर्मपत्नी पाइँदैन
सान पाइन्छ	●> मान पाइँदैन
गीता पाइन्छ	●> ज्ञान पाइँदैन
शिक्षक पाइन्छ	●> सद्गुरु पाइँदैन
पुस्तक पाइन्छ	●> विद्या पाइँदैन
चित्र पाइन्छ	●> चरित्र पाइँदैन
शरीर पाइन्छ	●> आत्मा पाइँदैन
कलम पाइन्छ	●> सुजना पाइँदैन
मूर्ति पाइन्छ	●> भगवान् पाइँदैन
प्रेमिका पाइन्छ	●> प्रेम पाइँदैन
ओह्यान पाइन्छ	●> निन्द्रा पाइँदैन

विविध : पुराना कुरा

(क) कर्मचारीहरू सुरुवा गर्ने आधार :

‘भगडियाहरुले लेखिदिएको र मिसिलबाट बुझ्न पर्ने देखिएको ऐनले बुझ्न हुने प्रमाण नबुझी फैसला गरेकोमा बुझिएसम्मका प्रमाणले फैसला हवस भन्ने सो प्रमाण लेखिदिने भगडियाको अकर्ण पनी नगराएको बुझ्नु पर्ने प्रमाण पनी नबुझी तेसै फैसला गरेको रहेछ र सो बुझी नदिएको प्रमाण पछि बुझ्दा तेहि प्रमाणबाट मुद्दा उल्टियो भने सो प्रमाण बुझी नदी फैसला गर्ने हाकिमलाई सरकारी अड्डाका श्रेस्तामा रहे भएका प्रमाण नबुझी फैसला गरेको रहेछ भने जागिर बर्खास गर्ने वा अन्त जिल्लामा सुरुवा गर्नालाई श्रीप्राइमिनिष्टरका हजुरमा जाहेर गर्नु’

वि.सं. १९९० को मुलुकी ऐनबाट ‘हाकिमका नाउँमा कराउनेको’ महल नं. १५ बाट साभार ।

‘गृह प्रशासन मेरो जिम्मामा, पुलिस मेरो जिम्मामा थियो । हाम्रा मानिसहरु थिए, तिनीहरु पनि उताउलो । प्रशासनको र कानून र व्यवस्थाको कुरा कहीं लागू नहुने । जस्तो वीरगञ्जको कुरा लिउँ । वीरगञ्जमा जसलाई वडाहाकिम बनाएर पठायो, धपाएर पठाइदिने । उनीहरुसँग हतियार थियो, समर्पण नगर्ने । अनि गृह सचिव मलाई काम नलाग्ने जस्तो लागेर मैले उसलाई वडाहाकिम बनाएर वीरगञ्ज पठाएँ ।’

विश्वेश्वर प्रसाद कोइराला, आत्मवृत्तान्त, जगदम्बा प्रकाशन, ०५५, पृष्ठ १५०

‘त्यसबखत संवैधानिक अङ्गको सचिवको पद प्रथम श्रेणीको थियो र म जलस्रोत मन्त्रालयमा विशिष्ट श्रेणीमा कार्यरत थिएँ । २०२७ साल भदौमा मलाई निर्वाचन आयोगमा सुरुवा गरियो । मलाई दिइएको सुरुवा पत्रमा लेखिएको छ, ‘निर्वाचन आयोगको सचिव पदलाई विशिष्ट बनाएर तपाईंलाई उक्त पदमा सुरुवा गरिएको छ ।’ त्यसपछि भने सबै संवैधानिक अङ्गका सचिवको पद विशिष्ट गरियो ।’

लक्ष्मण प्रसाद रिमाल ‘बितेका ती दिनहरु’ पुस्तकबाट, नई प्रकाशन, पृष्ठ २००

(ख) नेपाल सरकारको पाहुना भई आउनेलाई खानाको दर (मुलुकी सवालबाट)

क) भारतीय पाहुनालाई

दिन एकके कं. रु. ३१००

१. चामल अथवा आँटा सेर एकके	१६ पैसा
२. घीउ पाउ दुईके	३२ पैसा
३. रहरको दाल पाउ दुईके	२० पैसा
४. चिया	२ पैसा
५. दूध चारसेरके	९६ पैसा
६. माछा, मासु १ सेरके	१४ पैसा
७. मसला	१६ पैसा
८. नून	२ पैसा
९. तरकारी	१६ पैसा
१०. दाउरा	३२ पैसा
११. चिनी	४ पैसा
१२. तेल	८ पैसा
१३. फलफूल	८ पैसा
१४. विविध	३४ पैसा

जम्मा रु. ३१००

ख) युरोपियन पाहुनाको खानाको दर कं. रु. ४१०८

१. पाउरोटी २ के	२० पैसा
२. फलफूल	८ पैसा
३. कुखुरा २ के	रु. ११००
४. दूध सेर ६ के	रु. ११४४
५. चिया	२ पैसा
६. घीउके	४ पैसा
७. तरकारी	४ पैसा
८. दाउरा	१६ पैसा
९. कोइला	१२ पैसा
१०. चिनी	४ पैसा
११. सोडा सीसी २ के	८ पैसा
१२. मासु	६ पैसा
१३. विविध	रु. ११२
जम्मा	रु. ४१२८

त्यसबेला त्यो गनिन्थ्यो फस्टक्लास खाना । त्यो खानाको दरबन्दीले पाहुनाका परिवारलाई समेत प्रशस्त खान पुग्दथ्यो ।

साभार: त्यस बखतको नेपाल, राणाकालीन आखिरी तीन दशक, पहिलो भाग, राणा व्यवस्था चरम चोटिमा, सरदार भीमबहादुर पाँडे, एशियन तथा नेपाल अनुसन्धान केन्द्र, दोस्रो संस्करण, २०४४ साल, पृष्ठ ३३७

(ग) ख्याल राख्नुपर्ने कुरा

- १) वि.सं. २००७ साल चैत २० गतेदेखि सिंहदरवारबाट प्रजातन्त्र नेपाल रेडियोले आफ्नो कार्य शुरु गरेको हो । वि.सं. २००८।३।१५ देखि प्रजातन्त्र नेपाल रेडियोको नाम 'नेपाल रेडियो' राखिएको हो ।
- २) वि.सं. २००८।४।२२ गतेदेखि नेपाल सरकारद्वारा नेपाल गजेट प्रकाशित हुन थालेको हो ।
- ३) सबै अनेपालीलाई 'मुगलानिया' भनेर सम्बोधन गर्ने गरेकोमा वि.सं. २०१०।१।७ गते प्र.सं. राज्य व्यवस्थाको विज्ञप्तिद्वारा भारतबाट आउनेलाई 'भारतीय' र अरु सबै अनेपालीलाई 'विदेशी' भनिन थालिएको हो ।
- ४) वि.सं. २०१६ सालमा ने.का.को सरकारले 'देशमा ६६१५ गाउँ पञ्चायतहरु खडा गर्ने भनी ३३ पञ्चायत अफिसर १०९ सुपरभाइजहरु नियुक्ति गरेको थियो ।'

(नेपालको राजनीतिक दर्पण, दोस्रो भाग, २०३६ फागुनबाट उद्धृत)

**नव वर्ष २०७२ सालको पावन अवसरमा समस्त नगरवासीहरूमा
सुस्वास्थ्य एवं दीर्घायुको कामना गर्दछौं ।**

चाँगुनारायण नगरपालिकाको कार्यालय
चाँगुनारायण

(क) लोसेका महिला जागेपछि.....

- मधुसुदन श्रेष्ठ*

अनेकन गाउँहरुमध्ये एउटा गाउँ जसले नेपाल र नेपालीको वर्तमान अवस्थाको प्रतिनिधित्व गर्दछ। अनि त्यस्तो ठाउँ जहाँ अभावको बीचमा पनि मानव जीवनहरु न्यूनतम आवश्यकताहरुको लागि कसरी लडिरहेका छन्, देख्न मनन गर्न र हेर्न सकिन्छ। राज्यले दिनुपर्ने न्यूनतम भौतिक पूर्वाधारहरु मध्ये स्वास्थ्य र शिक्षाका लागि करिब २ घण्टा पैदल हिँडेपछि मात्रै सुविधा पाइन्छ। सिंचाइको कुनै गुन्जायस देखिन्न र सम्भावना पनि छैन। त्यसैले हरेक वर्षाँयाम कुनैपछि खेतीका लागि। अनि त्यही वर्षाँयाममा भिजेका खेत र पाखाका डल्लाहरुले वर्षाँनसम्मका लागि उज्जनी खोज्नुपर्ने हुन्छ। यदि समयमा पानी परेन भने खेतका गरा, पाखा सबै नाङ्गै हुन्छन् तर पनि बाँच्नुपर्छ लोसेका बासिन्दाहरुले। खानेपानीको नाउँमा त्यही बरपर वर्षाँयाममा परेको पानीले गर्दा कतैकतै पानी उम्रन्छन् र हिउँदमा सुक्छन्। तैपनि, लोसेका बासिन्दाहरु पर्खेर पनि खानेपानीको जोहो गर्छन्। भएका कुवा धारा पनि उही वर्षाले थग्ल्नुपर्ने। वर्षको ८ महिना भन्दा बढी खानेपानीकै लागि ४५ मिनेट ओरालो लोसेखोला लाग्नुपर्ने। विहान वेलुका गरी दैनिक ४ घण्टाको समय २ गाग्री पानीको लागि दिनुपर्ने। ४६ घरधुरीहरुको सबैको अवस्था हो यो। गाई वस्तुका लागि वनकेरा रोप्ने र पानीको साटो केराको दाम्चा खुवाउने गरेका सुन्दा मनै भसङ्ग हुन्छ।

इलाम जिल्ला महमाई गाविस वडा नं. ९ लोसेको यो कथा होइन, वास्तविकता हो। यसरी नै गुजिरहेको थियो लोसेवासीका दैनिकीहरु। समुदायको बसोबास नियाल्दा त्यस समुदायमा अहिलेसम्म कसैको पनि जमिन सरकारी दर्ता भएको छैन।

दलित र जनजातिहरुको विशेष बसोबास रहेको ती समुदायमा अत्यन्तै कमजोर आर्थिक अवस्था र विपन्नले छाएको छ।

विक्रम सम्बत् २०६९ श्रावण ३ गते पूर्ण लुङ्गेली, गाविस सहजकर्ताले नासाविकेसँग लोसेवासी मुनामाया खड्का र तुलसीराम सिन्चिउरीको भेट गराए। अनि सुरु भयो नामसालिङ सामुदायिक विकास केन्द्र, इलामको सामाजिक परिचालन तथा प्राविधिक सहयोगमा २ किलोमिटर टाढा रहेको भन्ज्याङ्ग खोलाको पानीलाई १७० मिटर उचाईमा सोलार पम्पिङ्ग गरी सौर्य उर्जामार्फत् खानेपानी योजनाको सम्भाव्यता अध्ययन र डिजाइन गर्न। स्थानीय उपभोक्ताहरुको सक्रियता र नासाविके इलामको प्राविधिक सहयोगमा सौर्य पम्पिङ्ग प्रणालीबाट समुदाय भन्दा तल रहेको खानेपानीलाई एक ठाउँमा जम्मा गरी लिफ्टिङ्गबाट गाउँभन्दा माथिको डाँडामा जम्मा गरियो। १८० मिटरको पाइपलाइनबाट भन्ज्याङ्ग खोलाको पानीलाई लोसेको शिरमा पुर्‍याइयो। १९५० मिटर पाइप बिछ्याएर गाउँमा रिजर्भ्वयर टंकी बनाई धारामा पानी झारियो। त्यसपछि लोसे जुमुराये, विकासको मूल ढोका खोलियो। १९ लाख ५० हजार कुल लगानी भएको यस परियोजनाले ४६ घरधुरीहरुलाई प्रत्यक्ष लाभ पुर्‍याइरहेको छ। वैकल्पिक ऊर्जा प्रवर्द्धन केन्द्रको १४ लाख ६२ हजार ५ सय अनुदान रकम र बाँकी रकम मध्ये नगद १ लाख ८३ हजार १३ र श्रमदान ३ लाख ४ हजार ४ सय ८७ विभिन्न स्रोतबाट जुटाई सो परियोजना गत मिति २०७० पौष ४ गते परीक्षण प्रसारण सम्पन्न गरी नियमित संचालनमा आएको हो।

विहानको राती २ बजेदेखि

नजिकैको कुवामा पानी थाप्न जाने समय अहिले बचत भएको छ। त्यति विहानै लाइनमा बस्दा पनि आफ्नो पालो आउँदा कुवाको पानी सकिएर रित्तै फर्कनुपर्ने र चाहिएको पानीको जोहो गर्न दिनभर हिँड्नु पर्ने कार्यमा कटौती भएको छ। महिलाहरुको यस प्रकारको दुःखले र उनीहरुले भोगेको भ्रन्कटबाट अहिले मुक्ति पाएकोले अन्य आयमूलक गतिविधि तथा सामाजिक क्रियाकलापमा महिलाहरुबाट समुदायको सहभागिता उल्लेखनीय बृद्धि भएको छ। सामूहिक सहभागिता र प्रयासबाट जस्तोसुकै समस्या पनि समाधान भएको प्रमाणित भएपछि सामूहिक प्रयासमा समुदायका मानिसहरुले पालोपालो गरी सबै उपभोक्ताको घरमा मापदण्डयुक्त चर्पी बनाए, सुधारिएको चुलो सबै उपभोक्ताको घरमा निर्माण गरी प्रयोगमा ल्याए। यो खानेपानी निर्माण तथा सम्पन्न गर्न गराउन विशेषगरी महिलाहरुको सक्रिय सहभागिता रह्यो। अहिले महिलाहरुले जस्तो पनि विकासको काम गर्न सक्छन् भन्ने विश्वास जगाएको छ।

* सिनियर सब-इन्जिनियर, नामसालिङ सामुदायिक विकास केन्द्र, इलाम

Sunrise
SENIOR CITIZEN
Saving Account

विशेषताहरू: न्यूनतम मौज्जात रु. २,५००/- । ५० वर्ष वा सो भन्दा माथिका लागि मात्र ।
ग्राहकवर्गहरूका लागि विभिन्न सेवा तथा आउटलेटहरूमा विशेष छुटको सुबिधा

सन्राइज बैंक लिमिटेड
SUNRISE BANK LIMITED

RISING TO SERVE

www.sunrisebank.com.np

प्रधान कार्यालय तथा मुख्य शाखा: सन्राइज प्लाजा, जेहीधारा क्रसिङ, काठमाडौं

टोल फ्री नम्बर: १६६००९२२८८८ फोन: ९७७-९-८००८५६८, ८००८५६० फ्याक्स: ९७७-९-८८२२८७५ ईमेल: info@sunrisebank.com.np

पूर्वाञ्चल: इलाम, काँकडभिट्टा, मदनपुर, बिर्तामोड, सुरुङ्गा, विराटचोक, दहबी, विराटनगर, धरान, महुवा, राजविराज, उदयपुर (जलजले), लाहल, **मध्यमाञ्चल:** बर्दिबास, गौर, वीरगञ्ज, नारायणघाट **काठमाडौं उपत्यका:** जेहीधारा, तीनकुने, जाबहाल, कालिमाटी, न्यूरोड, उचाडा, पुतलीसडक, माहाराजगञ्ज, मकपुर, चाबहिल, बुढाबिलकण्ठ, बौद्ध, शंखजुल, गौठाटार, गौशाला, लजानसेल, टोसेल, लुम्बु, नैसेपाटी बागियाटार, कलकरी, फर्पिङ **पश्चिमाञ्चल:** मध्य पश्चिमाञ्चल तथा सुदूर पश्चिमाञ्चल: दमौली, हुम्ले, सुनवल, बुटवल, कैलाली, बेसीशहर, सुन्दरबजार, पोखरा, सुरुसङ, धनगढी, डडेलधुरा, महेन्द्रनगर, नेपालगञ्ज

कुनै सुझाव वा प्रतिक्रिया भएमा माथि उल्लेखित टोल फ्री नम्बरमा सम्पर्क गर्नुहोला ।

**नयाँ वर्ष २०७२ सालको उपलक्ष्यमा सम्पूर्ण देशवासीहरूमा सुख, शान्ति एवं समृद्धिको कामना गर्दै
हार्दिक मंगलमय शुभकामना**

हाम्रो उद्देश्य:

सहकारीमा आधारित व्यवसायिक कृषि, उद्यम विकास र उत्पादन बजारीकरण मार्फत् ग्रामीण समुदायको आर्थिक विकास र दिगो जीविकोपार्जन सुनिश्चित गरौं ।

सबै प्रकारका घरेलु हिंसाहरूको अन्त्य गर्दै सामाजिक, आर्थिक, वातावरणीय र भौतिक विकासमा महिलाहरूको पहुँच र सहभागिता सुनिश्चित गरौं ।

सिर्जनात्मक, शान्त र समृद्ध समाज निर्माण गरौं ।

हाम्रो दक्षता:

सहकारी संस्थाहरूको व्यवसायिक योजना, कार्य संचालन निर्देशिका, उद्यम विकास, समन्वय, लेखा व्यवस्थापन, क्षमता अभिवृद्धि लगायत अन्य व्यवस्थापकीय तथा प्राविधिक सेवा र विभिन्न परियोजनाहरूको विकास र कार्यान्वयनको लागि महिला जागरण संघ इलामसँग सहकार्य गर्न सबै सरोकारवालाहरूलाई आह्वान गर्दछौं ।

महिला जागरण संघ
केन्द्रीय कार्यालय, इलाम नगरपालिका-६
फोन नं. ०२७-५२०४४५
<http://www.mjsilam.org>

मूल्यवान बिरुवा रोपौ आर्थिक सम्बृद्धिको बाटो रोजौ !

रुद्राक्ष, बोधिवित र रिष्टा : रोपेको चार-पाँच वर्षदेखि फल फल्ने, एकै रूखबाट लाखौं आम्दानी दिने भोजपुरको दिङ्गलाक्षेत्रबाट संकलन गरिएको बिजुवाट उमारिएका रुद्राक्ष र काभ्रेको तिमालक्षेत्रबाट संकलन गरिएको बिजुवाट उमारिएका बोधिचित्तका विरूवा आ-आफ्नो खेत, बारी, पाखा, पखेरा, करेसाबारीमा रोपेर आय वृद्धि गरौं । थप जानकारीका लागि यसकेन्द्रबाट निःशुल्क वितरण गरिने पुस्तिका अध्ययन गर्नुहोला । समुद्र सतहदेखि १००० - १५०० मि. सम्मको उचाईमा खेती गर्न सकिने रिष्टा (Soapnut) साबुन, स्याम्पो, डिटरजेन्ट पाउडर, फेसियल पाउडर बनाउन, गरगहना सफा गर्न प्रयोग हुने प्रमुख कच्चा पदार्थ हो । रोपेको ४ वर्षदेखि फल्ने, स्वदेशी र विदेशी बजारमा बिक्री हुने यसको खेतीगरी आयवृद्धि गरौं । **पाउलोनिया** : अति छिटो बढ्ने, फर्निचरका लागि हलुगो तर बलियो, नपसागिने, वासनादार फूल, घाँस र औषधिका रूपमा समेत प्रयोग हुने संसारमा पाइने १७ प्रजाति मध्ये नेपालमा उपयुक्त हुने टोमेन्टोसा (Tomentosa) ५००-१५०० मि. सम्म, फोर्चुनी (Fortune) ३००-५०० मि. सम्म, स्यान्टोड (Shantong) तराईदेखि १४०० मि. सम्म र इलङगटा (Elongata) ४००-२००० मि. सम्म खेती गर्न सकिने पाउलोनिया (Paulownia) खेतीगरी आयवृद्धि गरौं । **अलैंची** : खोल्साको कालो सुन भनेर चिनिने अलैंची (Nepal Cardamom) का रामसाई (१३००-१९०० मि.) गोलसाई (१०००-१५०० मि.), डम्बरसाई (८००-१२०० मि.) र जर्मलेसाई (७००-११०० मि.) को खेतीगरी आयवृद्धि गरौं । **दालचिनी** : तेजपात र सिन्कौलीका नामलेसमेत चिनिने दालचिनी (Cinnamon) नेपालको तराईदेखि २५०० मि. सम्म

खेती गर्न सकिने पात, वोक्रा र जरालाई औषधि, सुगन्धित तेल, मसला, व्हिस्की, केक लगायतका खाद्यपदार्थ, औषधि आदि बनाउन प्रयोग गरिन्छ । यसको खेतीगरी आमदानी बढाऔं । **सिस्नो** : तराईदेखि हिमाली भेगसम्म खेती गर्न सकिने तरकारी, सुप र खोले खाँदा पनि औषधिको काम गर्ने, गमला र करेसाबारीमा पनि खेती गर्न सकिने बहुगुणकारी सिस्नो (Aitia degcanettla) को विरूवा रोपि आयवृद्धि गरौं । **किवी** : उच्च आम्दानी दिने स्वादिष्ट फल किवीका हेवार्ड (Heward) १२००-२५०० मि., एलिशन (Alison) (१२००-१७०० मि.) र मन्टी (Munti) (११००-१६०० मि.) जातका विरूवा रोपि आयवृद्धि गरौं । **एभो काडो** : रोपेको ४-५ वर्षदेखि फल फल्ने तराई देखि २ हजार मि. सम्ममा खेती गर्न सकिने नेपालीमा अमृतफल र घिऊ फलका नामले समेत चिनिने एभोकाडो (Avocado) शरीरलाई उपयोगी हुने धेरै खनिज र पौष्टिक तत्वले भरिपूर्ण अति उपयोगी र मूल्यवान फल हो । यसको खेतीगरी आयवृद्धि गरौं ।

पेपिनो मेनल : रोपेको ४ महिनादेखि फल फल्न सुरुभई ३-४ वर्षसम्म फल दिने, वर्षमा ७-८ महिना फल फल्ने घरको छत, कौशी, पेटी, भन्याड, भन्याडमुनी, गमला, करेसाबारी, वगैँचा, पखाल वा बारका आडमा पनि रोप्न सकिने सदावाहार वृक्षान वर्गको वनस्पति हो । यसलाई काँचोमा तरकारी र पाकेपछि चाँहि फलको रूपमा खान सकिन्छ । **गुर्जो** : समुद्र सतहबाट ७०० देखि १५०० मि.सम्ममा रुखका फेद, र

घरको भित्तामा समेत खेती गर्न सकिने, दम, ग्यास्ट्रिक, अल्सर, झाडापखला, पिसावसम्बन्धी समस्यामा, मानिस र गाईबस्तुमा समेत प्रयोग गर्न सकिने, रोपेको २ वर्षदेखि प्रयोग गर्नमिल्ने बहुउपयोगी गुर्जो लहरा (Tinospora Spps Stam) को खेतीगरी आयवृद्धि गरौं । **गानोडोर्मा** : औषधिको राजा भनेर चिनिने सर्वगुणकारी एवं बहुमूल्य च्याऊ गानोडोर्मा लुसिडम (Ganoderma Lucidum) को बिउ, खेती र प्रविधिको लागि सम्पर्क गर्नुहोस् । **बोजो** : नेपालको तराईदेखि उच्च पहाडीभागसम्म ओसिलो, सेपिलो र सिमसार क्षेत्रमा सहजरूपमा खेती गर्न सकिने, रोपेको एकवर्षदेखि उत्पादन हुने धेरै रोगका लागि उपयोगी औषधि, तेल र सेन्टसमेत

उत्पादन गर्नमिल्ने, स्वदेश तथा विदेशमा बिक्रीगरी राम्रोआम्दानी लिन सकिने बोजो (Sweet flag) खेतीगरी उच्च आम्दानी गरौं । **टिमुर** : १२०० देखि २५०० मि. उचाईसम्ममा खेती गर्न सकिने, रोपेको ३ वर्षदेखि फल्ने टिमुर (Zanthoxylum) बाट धेरै रोगको उपचार गर्न, मसलाका रूपमा

प्रयोग गर्न, तेल बनाउन, माछा मार्न, जुका, किर्ना, जुम्रा मार्न/भार्न, अन्नपातको भण्डारण गर्दा किटपतङ्ग (घुनपुतली) बाट बचाउन समेत प्रयोग गरिन्छ । स्वदेश र विदेशमा उच्च माग भएको यसको खेतीगरी आयवृद्धि गरौं । **भुइँ स्याउ** : पातबाट चिया, फलबाट मिठो खाद्यान्न, स्न्याक, कन्फेक्सनरी, वाइन,ब्रान्डी आदि बनाउन सकिने दर्जनौं रोगका लागि औषधीमा प्रयोग हुने नेपालमा लोक प्रिय बन्दैगएको र विदेशमा समेत निर्यात गर्न सकिने याकुन (Yacon) र परभियन ग्राउन्ड एप्पल (Peruvian Ground Apple) को ८००-२२०० सम्मको उचाईमा खेती गरी आय वृद्धि गरौं ।

अन्य विभिन्न जाती-प्रजातीका फल, फूल, जडीबुटीका विरूवाहरू खरिद गर्न, खेती, प्रविधि र व्यापारिक कारोबार सम्बन्धी जानकारी लिन हामिकहाँ सम्पर्क गर्नुहोला । काठमाण्डौं उपत्यका बाहिरका व्यक्ति तथा संस्थाहरूले विरूवा अर्डर गर्दा यस संस्थाको माछापुच्छ्रे बैंक लि. पुतलीसडक शाखामा रहेको चलि खाता नं. ४१०१५८४२९५५८६०११ मा रकम जम्मा गरेपछि विरूवाहरू पठाउने व्यवस्था गरिनेछ ।

नोट : कृषि, पशुपालन, जाडबुटी, नगरेवृक्ष सम्बन्धि परिचय, महत्त्व, खेती, प्राविधि र व्यापारको विषयगत विज्ञका लेख, रचना, अनुभव समेटेर स्रोतान सासिकको कृषिसम्बन्धि सत्र प्रकाशन चाँडै प्रकाशन हुनेछ ।

घरेलु द.नं. ४३६५३/२१९, आयकर द. नं. ६०२३४१६६५

नेपाल मल्टिप्लान्ट प्रोडक्ट एण्ड रिसर्च सेन्टर
Nepal Multiplant Product and Research Center

Kalikasthan, Kathmandu, Nepal, Post Box No : 3880 ktm, Tel: 977-1-4433735, Mob: 9851053548, 9803681788

e-mail: nmprc2014@gmail.com, bddhakal@gmail.com, www.facebook.com/bodhichittanursery

(ख) गोबरले त्युंभेका प्रेम सर

- मधुसुदन श्रेष्ठ

गाईवस्तुको गोबरको प्रयोग के के कार्यमा हुन सक्दछ ? अन्नबालीमा मलको रुपमा प्रयोग, घर लितपोत अथवा गुँडठा, वा गोबर ग्याँस । गोबर ग्याँस भन्नासाथ खाना पकाउन प्रयोग हुने एक प्रकारको इन्धन भन्ने बुझिन्छ । नेपाली समाजमा यो चलनचल्तीको प्रचलित प्रविधि पनि हो । एउटा गोबर ग्याँस निर्माण भए पछि के के हुन सक्छ । उत्तर सहज छ, यसबाट खाना पकाउन चाहिने इन्धनको पर्याप्तता हुनसक्छ । त्यसैगरी ग्याँस निस्किसकेपछि पचेको गोबर राम्रो कम्पोष्ट मल पनि हो । त्यो बाहेक अरु के हुन सक्छ, गोबर ग्याँसबाट ?

४ वर्षअघि नामसालिङ सामुदायिक विकास केन्द्र, इलामको सहयोगमा निर्माण सम्पन्न गरी संचालनमा ल्याएको ६ घनमीटरको गोबर ग्याँस निर्माण गर्ने नामसालिङ गाविस वडा नं. ७, डाँडागाउँ बस्ने वर्ष ४५ का प्रेम लम्सालको कथा भने अर्कै छ । उनी सगौरव भन्छन् “मैले आर्थिक उपार्जन गर्ने ठूलो मौकाको रुपमा गोबर ग्याँसलाई पाएँ, अनि नासाविकेको गोबर ग्याँस अभियानमा जुटें । शुरु शुरुमा त लाग्यो, वरिपरि यतिधेरै बनजंगल र दाउरा भएको ठाउँमा किन गोबर ग्याँसमा लगानी गरी नभएको पैसा सक्नु । तर अभियानमा नजुटे पाएको सहूलियत समेत उम्कने डर । सहूलियतकै लागि पनि साँच्चै भएँ ।” उनी थप्छन् “अभियान त हो तर एकैचोटी ठूलो लगानी गर्न को हौसिन्छ र ? । घरसल्लाहमा कुरो मिले पनि मनमा आवश्यक जस्तो लागिरहेको थिएन ।” निर्माण सम्पन्न गरी गोबर ग्याँस प्रयोगमा ल्याएको ४ वर्ष वितिसक्दा भने त्यतिखेर दोमन भई बनाएको गोबर ग्याँस साँच्चै राम्रो लगानी भएको कुरा सम्झन्छन् उनी । प्रेम सर अगाडि भन्छन् “गोबर ग्याँस बनाएपछि गोबरको लागि अम्लिसोलाई घाँसको रुपमा लगाउन नै लाग्यो ।” शिक्षक

पेशाबाट अवकाश प्राप्त भएकोले पनि उनलाई कृषक भएर काम गर्न जाँगर उठिरहेको थिएन । “अम्लिसोले राम्रो दाम पाउँछ, जसबाट मैले पनि केही कमाउँछु भनेर अम्लिसो लगाएको थिइन अम्लिसोले त्यतिखेर २५ हजारको आम्दानी दियो । एकातिर पैसा अर्कोतिर गाईलाई घाँसको जोहो । कुरो मिलेजस्तो भयो, त्यसपछि अम्लिसोलाई अझ व्यवस्थित रुपमा रोप्न थालें ।” उनी सम्झन्छन् “अम्लिसोको घाँस उब्रिन थालेपछि एक थान माउ भैंसी पनि थपें । अहिले पर्याप्त दूध उत्पादन भइरहेको छ । खानको लागि मात्रै दूध उत्पादन हुने मेरो घरमा ८-१० लिटर दूध उत्पादन गरी स्थानीय डेरीमा बिक्रिको लागि लाने गरेको छु । गोबर ग्याँसले दाउराको भन्फट र आगो फुक्ने कुरालाई बिसाइदिएको छ अहिले । घरभित्रको धुँवामुक्त घर भएकोमा आफैलाई आनन्द लाग्छ । यस्तो अभियान समग्र गाविसमा भएपछि मननै प्रफुल्ल भएको छ ।” चुलोचौका गर्ने घरका महिलाहरुको समय उब्रिएको छ । वर्षेनी धुँवाले आँखा पाक्ने र अन्य रोगका लागि सदाभैँ दौडधूप र खर्चपातको जोहो गर्नु नपरेको अर्को हर्षको कुरा भएको छ ।

जब गोबर ग्याँसबाट निस्केको गोबरको लेदो राम्रो कम्पोष्ट मल हुन्छ, त्यो सुन्तलाको लागि सबभन्दा उपयुक्त हुने भन्ने कुरा थाहा हुन आयो । तब सुन्तला खेती सुरु गरी त्यो मल सुन्तलामा प्रयोग गरिहेरें । पोहोर मात्रै ५० हजार भन्दा बढीको सुन्तला उत्पादन गरी बिक्रि गरें । यसपाली सुन्तलालाई अझ व्यवस्थित गरेकोछु ।” सुन्तलाको वगान देखाउँदै उनी थप्छन् “वास्तवमै यो सबै कुराको देन गोबर ग्याँस र पचेर निस्केको गोबर नै हो । आगामी साल न्यूनतम १ लाख ५० हजार भन्दा बढीको सुन्तला बेच्छु ।” उनी उत्पादन हुने कुरामा विश्वस्त छन् । प्रेम सरको रसिलो प्रेम कथा सुनेर मनै आनन्द भयो ।

नासाविके, इलामको सहजीकरणले ठूलै परिवर्तन ल्याएछ । गोबर ग्याँस प्रयोग गर्न जान्यो भने चाहिने इन्धन मात्रै होइन, यसलाई आयआर्जन सँगै गतिलो जीविकोपार्जन गर्न सकिने रहेछ । प्रेम सरले दूध, कुचो, सुन्तलाको बिक्रिबाट मात्रै वार्षिक ३ लाख ८५ हजार भन्दा बढी आम्दानी गर्न सकेको कुराले मन हर्षित भयो । नासाविके, इलामको सहयोगमा बनेका अरु ५६ वटा गोबर ग्याँसको यही अनुपातमा आम्दानी हुने हो भने नामसालिङ गाविसमा वार्षिक २ करोड १५ लाख भन्दा बढी आम्दानी भित्रिने रहेछ । गरे के हुँदैन र ? आँट गर्नु सक्नु पर्छ । वास्तवमा ‘तँ चिता मात्रै, म पुर्‍याउँछु’ भन्ने कथन सही लाग्यो । समयमा गरेका कुराले समय अनुसार फल दिने रहेछ । इन्धनको आपूर्तिका लागि गोबर ग्याँस एउटा सानो माध्यम मात्रै हो ।

विकास एकैचोटी कहाँ आउँछ र समयसँग विकास परिमार्जन हुने रहेछ । मलाई लाग्छ, प्रेम सरले गर्नु भए जस्तै कार्य अरुले पनि सिकुन् । स्वास्थ्य लाभसँगै आर्थिक लाभ पनि उठाउनु । प्रेम सर व्युँझनु भएको छ, यो व्युँझाइ, छिमेकीहरुमा सरोस्, आफन्तमा सरोस् । नामसालिङ मात्रै होइन, समग्र इलाम र देशले अनुकरण गर्नुपर्छ । उहाँको आँट, जाँगर, मिहिनेत र हौसलालाई सधैं सलाम अनि साधुवाद प्रेम सरलाई ।

(ग) महिला र दलित वर्गको अधिकार सुनिश्चित गर्ने मञ्च: नागरिक सचेतना केन्द्र

“खोई दलित र महिलाहरूको लागि आएको वजेट गाविस सचिवज्यू ?”

सामान्यतः समाजमा महिलालाई दोश्रो दर्जाको रूपमा हेरिएको अवस्था छ। नेपालको जनसंख्या हेर्ने हो भने आधा हिस्सा भन्दा बढी महिलाले ओगटेको देखिन्छ। नेपालको कानूनले सबै धर्म, वर्ग, जातजातिलाई समान व्यवहार गर्ने, भेदभाव नगर्ने, राज्यको सेवा सुविधाबाट बञ्चित नगर्ने भनिए तापनि कानूनको कुनै प्रभाव परेको पाइँदैन। त्यसमा पनि अझ महिला-महिलामा पनि दलित महिलाको अवस्था हेर्दा भन्नु दयनीय स्थिति रहेको छ। महिलाहरूको स्रोत माथिको पहुँच सहज बनाउनका लागि मानवीय विकास, आयआर्जन र शिक्षाका क्षेत्रमा सरकारी, गैरसरकारी तथा नागरिक समाज सम्बद्ध संस्थाहरू प्रयासरत रहेको देखिन्छ। यति हुँदाहुँदै पनि समस्या सम्बोधन हुन सकेको छैन। महिला, दलित तथा पिछ्छाडिएका वर्गहरूलाई सशक्त बनाउनका लागि सरकारी, गैरसरकारी तथा नागरिक समाज आवद्ध संस्थाहरूको भूमिका अझ प्रभावकारी बनाउन आवश्यक देखिन्छ।

सिरहा जिल्ला सामाजिक दृष्टिकोणले विभिन्न तवरबाट पिछ्छाडिएको तथा कमजोर जिल्लाका रूपमा सावित भइरहेको छ। जिल्लाका अधिकांश गाविसमा रहेका दलित समुदायका महिलाहरू भने केही वर्षदेखि आफ्नो अधिकार र योजना माग गर्न थालेको देखिन्छ। “खोई दलित र महिलाहरूको लागि आएको वजेट गाविस सचिवज्यू ?” यो भनाई हो विष्णुपुरकट्टी गाविस वडा नं. ५ मा गठित वडा नागरिक मञ्च र नागरिक सचेतना केन्द्रका दलित महिलाहरूको, जो पहिले बोल्ललाई पनि गाह्रो मान्थे। अन्तरराष्ट्रिय दातृ निकायको सहयोगमा नेपाल सरकार संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालद्वारा संचालित स्थानीय शासन तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रम विगत पाँच वर्षदेखि निरन्तर पछाडि

स्रोत: एलजीसिडिपी, पिसिओ, सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय

पारिएका वर्गहरूको उत्थान तथा आवाज विहीनहरूको आवाज बुलन्द बनाउन र समाजमा पादशी र जवाफदेही कायम गर्नको लागि लैङ्गिक समानता, महिला सशक्तिकरण र समावेशी समाजको निर्माण गर्न प्रयासरत छ। विष्णुपुरकट्टी गाविसमा गठित वडा नागरिक मञ्च र नागरिक सचेतना केन्द्रको माध्यमले आवाज विहीनहरूको आवाज बुलन्द भएको छ। विभिन्न रिफ्लेक्ट कक्षा संचालन, तालिम, आयआर्जनका कार्यक्रमबाट दलित समुदायका महिलाहरूमा चेतना आएको छ। आफूहरू सबल भएको अनुभव गरेका छन्।

अन्य समुदाय सरह दलित समुदायका महिलाहरूले अधिकार र योजनाको माग गाविसमा गर्न थालेका छन्। नागरिक सचेतना केन्द्रका सदस्य ललिता सदायले “सचेतना केन्द्र सुरु नहुँदा हामीलाई कसैसँग कुरा गर्न लाज लाग्थ्यो। बोल्न सक्दैन थियौं। योजना बारे जानकारी हुँदैनथ्यो र परिषद के हो हामीलाई जानकारी नै थिएन। हाम्रो लागि पनि गाविसमा वजेट आउँछ भन्ने थाहा थिएन। नागरिकता के हो, यसको आवश्यकता बारेमा जानकारी थिएन। सचेतना केन्द्रको स्थापना भई कक्षा संचालन हुन थालेपछि राज्यले दिने सेवा सुविधा र गाविसमा पहुँच बनाउनका लागि तालिम गोष्ठी, सेमिनारमा सहभागी हुन थालेको” सुनाइन्। रिफ्लेक्ट कक्षाको माध्यमले मुसहर समुदायमा व्याप्त रहेको नागरिकता समस्याको समाधान भयो र पुस्तौंदेखि नागरिकता नपाएकाले नागरिकता पाए। योजना बारे जानकारी थिएन तर गाउँमा विजुली बाल्न सफल भए, नागरिक सचेतना केन्द्रको भवन बनाउन गाविसबाट रकम विनियोजन गराई भवन बनाउन सुरु गरिसकेको सुनाइन्। यो कार्यक्रमको माध्यमले हामीलाई बोल्न र अधिकार खोज्न सिकाइदिएको धेरै सहभागीले सुनाए।

ललिता जस्तै सचेतना केन्द्रमा अन्य २६ जना दलित समुदायका महिला सहभागी छन्। सबैको अवस्था उस्तै थियो भने कक्षाको माध्यमले समुदायमा सकारात्मक परिवर्तनसँगै सशक्तिकरण भएको छ। तर यसलाई निरन्तरता दिनु पनि उत्तिकै आवश्यक रहेको देखिन्छ। “काममा सहभागिता बढेको छ। वडाका समस्या वडामा बसी छलफल गर्दा निकै प्रभावकारी हुँदो रहेछ। गाउँमा घरेलु हिंसा निकै घटेको छ। पहिला त हामीलाई श्रीमानले पिट्नु हिंसा हो भन्ने समेत थाहा थिएन, अब हामी श्रीमानको त्यस्तो व्यवहारको विरुद्धमा उत्र्न सक्ने भएका छौं”- छलफलका क्रममा गीता काफ्लेले भनिन्। गीताको यो भनाई सुनेपछि सहभागी पुरुषहरूले भने- ‘अब गाउँमा निकै चेतना बढ्यो, त्यसैले मादक पदार्थ सेवन गरी कुटपिट गर्ने क्रम घटेको छ।’ चेतनाको विकासले गर्दा गाउँमा घर घरमा शौचालय बनाउन थालेको समेत बताए। स्थानीय विनय डोटेल भन्छन्- एक वर्ष अघिसम्म गाउँमा एउटा पनि शौचालय थिएन तर अहिले धेरैले बनाए र कतिपयले बनाउने तयारी गरिरहेका छन्। सिरहा जिल्लाको विष्णुपुरकट्टीमा आएको यो परिवर्तनको प्रभाव सिरहाका अन्य गाउँमा समेत परेको पाइन्छ। उनीहरूले गाउँको विकासमा सहभागी विभिन्न दातृ निकायहरूलाई गाउँ परिषद्मा सहभागी गराई गाउँ परिषद्ले भने अनुसारको योजनामा लगानी गर्न बाध्य पारेका छन्।

(घ) नागरिक सचेतना केन्द्र मार्फत विपन्नहरुको स्रोत र साधनमा पहुँच

बागलुङ्ग नगरपालिका वडा नं ७ मालिका टोल विकासको हिसावले पछाडि परेको बस्ती हो । यस बस्तीका अधिकांश जनताको सामाजिक र आर्थिक जीवन ज्यादै दयनीय रहेको छ । उनीहरुलाई सरकारले दिने विकासका सेवा सुविधा कसरी प्राप्त गर्न सकिन्छ र यसको प्रकृयाको बारेमा केही जानकारी थिएन । दुई वर्ष अगाडिसम्म सो बस्तीमा कुनै पनि विकासका कृयाकलापहरु संचालन गर्न कठिनाई रहेको थियो ।

बागलुङ्ग नगरपालिकामा स्थानीय शासन तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रम अन्तर्गत उक्त वडा कार्यक्रम संचालन गर्न छनौट भएको थियो । वडामा, वडा नागरिक मंच तथा सामाजिक र आर्थिक रुपले पछाडि पर्नुका अन्तरनिहित कारणहरुको विश्लेषणको आधारमा मालिका टोल नागरिक सचेतना केन्द्र स्थापना गरियो । उक्त बस्तीका महिलाहरु एकजुट भई हप्ताको प्रत्येक शनिवार बैठक बस्न थाले । सामाजिक परिचालकको सहयोगमा परिवर्तनका लागि सामाजिक परिचालनको विधि र प्रकृया अनुसार आ-आफना सवाल तथा समस्याहरुको बारेमा छलफल र प्राथमिकता तोक्न थाले । बैठकमा स्रोत: एल्जीसिडिपी, पिसिओ, सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय

स्वास्थ्य र सरसफाई, घरेलु हिंसा, सामाजिक विभेद, शिक्षा, मानव अधिकार, सामाजिक सुरक्षा, पंजीकरण र नागरिकता जस्ता विषयहरु छलफलमा उठ्न थाले । यसैगरि स्थानीय निकायहरुमा योजना तर्जुमा प्रकृया, सरोकारवाला निकायहरुले दिने सेवा सुविधा जस्ता विषयहरुले बैठकमा प्राथमिकता पाउँदै जान थाले । निरन्तर छलफल र केही तालिमका कार्यक्रमहरुले ती विपन्न समुदायका मानिसहरुलाई ज्ञान र सीप दिँदै लग्यो । नागरिक सचेतना केन्द्रका सदस्यहरु पनि आफ्नो काम र भूमिका बारे सचेत हुँदै गए । हाल आएर उनीहरुले आफ्ना समस्याहरुलाई तर्कपूर्ण तरिकाले खुलारूपमा समूहमा राख्न सक्ने भएका छन् । समुदायका मानिसहरु सामाजिक र आर्थिक रुपान्तरणका लागि एकिकृत भएका छन् ।

नागरिक सचेतना केन्द्रका सदस्यहरुले सफा पिउने पानी विना स्वास्थ्य र सरसफाईको समस्यालाई कम गर्न सकिँदैन भन्ने मनन गरे । पिउने पानी योजना तर्जुमा गरी पहिलो प्राथमिकतामा राखेर वडा नागरिक मंच मार्फत नगरपालिकामा माग गरे ।

परिणामस्वरूप, नगरपरिषदले उक्त माग स्वीकृत गरि रु. एक लाख खानेपानी ट्यांकी निर्माणको लागि उपलब्ध गरायो । यसैमा समुदायले रु. ३२,०००/- थप गरि कुल रु. १,३२,०००/- को लागतमा उपभोक्ता समिति गठन गरि १५,००० लिटर बराबरको पानी ट्यांकी निर्माण गरि पानी संकलन र वितरण गर्ने गरेका छन् ।

यस भन्दा पहिले सो समुदायका मानिसहरु पानीको खोजीमा ४५ मिनेटको दुरीमा समय खर्च गर्नु पर्थ्यो । त्यो पनि घरेलु जनावरहरुले प्रदुषित गराएको

पानी हुन्थ्यो । प्रदुषित पानीबाट उत्पन्न हुने रोगहरुबाट ग्रस्त हुने गरेको नागरिक सचेतना केन्द्रका सदस्यहरु बताउँछन् ।

अहिले उनीहरुसँग सफा पिउने पानीको व्यवस्थाको साथै समयको पनि बचत भएको छ । समुदायका मानिसहरु आफ्नै खानेपानी ट्यांकीबाट सफा खानेपानीको प्रयोग गरिरहेका छन् । हाल यिनीहरु गर्वका साथ भन्ने गर्दछन्- सामाजिक परिचालनको प्रकृयाले हाम्रो सरकारी स्रोत र साधनको पहुँचमा वृद्धि भएको छ ।

(ड) आफ्नो योजना आफै बनाउँछन् बालबालिकाहरू

नेपाल सरकारबाट उप-महानगरपालिका घोषणा गरेपश्चात् २७ वटा वडाहरूमा विभाजित जनकपुर नेपालको मध्य तराई क्षेत्रमा अवस्थित धार्मिक तथा ऐतिहासिक नगरको रूपमा सुपरिचित छ। जनकपुर धनुषा जिल्लाको सदरमुकाम पनि हो। यहाँका धार्मिक स्थलहरू, बहुसंख्यक पोखरीहरू, सामाजिक साँस्कृतिक कुराहरू यहाँको अमूल्य सम्पत्ति हुन्।

अशिक्षा, अन्धविश्वास, बेरोजगार तथा सामाजिक साँस्कृतिक मूल्य र मान्यताको कारण “बालविवाह”, “बालश्रम” तथा “विद्यालय बाहिरका बालबालिका” अझै चुनौतिको रूपमा विद्यमान रहेको छ। यस नगरमा पछिल्लो समय यहाँ गठन भएका ५० भन्दा बढी बालक्लवहरू, नगर स्तरीय मिथिला बालक्लव सञ्जाल तथा सहयोगी निकायहरू : जनकपुर उप-महानगरपालिका, UNICEF नेपाल र केहि राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूको समेत सहयोग, मार्गदर्शन र अभिभावकत्वमा उप-महानगरपालिकाले बालबालिकाहरूलाई प्राथमिकतामा राखी लगानी गर्न सुरुवात गर्‍यो। यसबाट बालमैत्री स्थानीय शासनको अभ्यास सुरु भएको छ।

बाल बचाउ, बालसंरक्षण, बालविकास तथा बाल सहभागिता यी

चारवटै बालअधिकारका संभागहरूमा पछिल्ला केहि वर्षयता उदाहरणीय कार्यहरू हुनथालेका छन्। जनकपुर उप-महानगरपालिकाले संचालन गर्दै आईरहेको सहरी स्वास्थ्य क्लिनिक, खोप कार्यक्रम, बालश्रम न्यूनीकरण अभियान, बालपोषण र जन्म दर्ता गराउन व्यापक सहभागिता भएको छ।

उप-महानगरपालिकाले वार्षिक योजना तर्जुमा गर्दा बालबालिका लक्षित

बजेटमा १० प्रतिशतबाट बढाएर १५ प्रतिशत गर्ने सुखद अभ्यास प्रारम्भ गरेको छ। सोही अनुरूप आ.व. २०७२/७३ को वार्षिक योजना तर्जुमा मा १५ प्रतिशत बजेट विनियोजन गरी बालबालिकाको प्रत्यक्ष सहभागितामा

उनीहरूबाटै आगामी आ.व. २०७२/७३ का लागि कुल पूँजीगत बजेटको १५ प्रतिशतले हुन आउने बजेट विनियोजन गरिसकेको छ।

उप-महानगरपालिका स्थित

विभिन्न वडाहरूका बालक्लव, विद्यालय स्तरीय बालक्लवका बालबालिकाहरूको सकृय र प्रत्यक्ष सहभागितामा नगर स्तरीय बालभेलाको आयोजना गरी आगामी आ.व. २०७२/७३ का लागि बालबालिका लक्षित योजना तथा कार्यक्रमहरूको तर्जुमा गरिसकेको छ।

मिति २०७१ पौष १९ गते श्री देवशरण शंकटमोचन रामरती उ.मा.वि. जनकपुरमा १ दिने बालभेलाको आयोजना गरिएको थियो। ६१ जना बालबालिकाहरूको उपस्थित रहेको उक्त बालभेला UNICEF नेपालको समेत सहयोगमा आयोजना गरिएको थियो। बालभेलामा सहभागी सम्पूर्ण बालबालिकाहरूलाई ८-११ वर्षका मिश्रित, १२-१८ वर्षका बालक र १२-१८ वर्षका बालिका समूह गरी जम्मा ३ वटा उमेर समूहमा विभाजन गरियो। प्रत्येक समूहलाई स्वतन्त्र रूपमा उनीहरूलाई के मन पर्छ? के मन पर्दैन? कहाँ सुरक्षित? कहाँ असुरक्षित? र उनीहरूलाई मनपर्ने वातावरण तथा अवस्थाको परिकल्पना गर्न लगाई चित्र मार्फत छुट्टाछुट्टै प्रस्तुती गर्न लगाइयो। त्यसबाट आयोजना तथा कार्यक्रमहरूको सूची तयार गरिएको थियो। त्यसरी पहिचान गरिएको कार्यक्रम तथा आयोजनाहरू मध्ये उनीहरूकै प्रत्यक्ष सहभागितामा प्राथमिकीकरण गरियो। आगामी आ.व. को वार्षिक योजनामा समावेश गर्न नगरस्तरीय एकीकृत योजना तर्जुमा समितिमा पेश गर्ने निर्णय भयो। जनकपुर उपमहानगरपालिकाले उक्त बालभेलाबाट प्राथमिकीकरण भई आएका योजना तथा कार्यक्रमहरू आगामी आ.व. २०७२/७३ को वार्षिक योजनामा समावेश गराएको छ। त्यसरी बालभेलाबाट नगरपालिका समक्ष पेश

भएका र ज.उ.म.न.पा. बाट स्वीकृत भएका आयोजना तथा कार्यक्रमहरूमा बालश्रम न्यूनीकरण कार्यक्रम, बालविवाह न्यूनीकरण, बाल पुस्तकालयको स्थापना, अतिरिक्त क्रियाकलाप तथा खेलकुद सामग्री वितरण, गरीब तथा जेहेन्दार छात्रवृत्ति कार्यक्रम, छात्रामैत्री शौचालय निर्माण, बाल उद्यान निर्माण, बालिकाहरूका लागि निशुल्क स्यानिटरी प्याड वितरण, बालबालिकाहरूको स्थिति पत्र तयारी, बालकोष स्थापना, बाल दिवस तथा युवा दिवस कार्यक्रम प्रवर्द्धन, अपाङ्गमैत्री विद्यालय भवन निर्माण, पौष्टिक आहार कार्यक्रम, भेदभाव न्यूनीकरण कार्यक्रमहरू, बालपत्रिका प्रकाशन तथा बालअधिकार सम्बन्धी विभिन्न जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरू समेत रहेका छन् ।

ज.उ.म.न.पा.ले योजना तर्जुमाका साथसाथै यहाँका वडा नागरिक मञ्च, नागरिक सचेतना केन्द्र, बालमैत्री स्थानीय शासन नगर समन्वय समिति, स्रोत: एलजीसिडिपी, पिसिओ, सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय

नगरस्तरीय सामाजिक परिचालन समन्वय समिति, नगर स्तरीय खानेपानी, सरसफाई तथा स्वच्छता समन्वय समिति, वातावरणमैत्री स्थानीय शासन नगर समन्वय समिति, नगर स्तरीय एकिकृत योजना तर्जुमा समिति, वार्षिक प्रगति समिक्षा गोष्ठी, सार्वजनिक सुनुवाई तथा सामाजिक परिक्षण, लगायत

विभिन्न महत्वपूर्ण क्षेत्रहरूमा अनिवार्यरूपमा बालसहभागिता गराउँदै आईरहेको छ । हाल जनकपुर नगर क्षेत्रको सरसफाई प्रवर्द्धन, वातावरण संरक्षण, खुला दिशा मुक्त क्षेत्र घोषणा गर्ने अभियान जस्ता महत्वपूर्ण अभियानहरूमा समेत बालबालिकाहरूको सक्रिय सहभागिता रहेको छ ।

नयाँ वर्ष २०७२ सालको

पुनीत अवसरमा सम्पूर्ण देशवासीहरूमा हार्दिक मंगलमय शुभकामना व्यक्त गर्दछौं

“नगरपालिका क्षेत्र सौन्दर्यमय बनाऔं,
सभ्य नागरिकको पहिचान दिलाऔं”

चन्द्रबहादुर राउत
निमित्त कार्यकारी अधिकृत
देउमाई नगरपालिका परिवार
मंगलबारे, इलाम

स्थानीय शासन तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रम (एलजीसीडीपी) दोश्रो चरण

२०७० १७१ - २०७३ १७४

सामान्य परिचय

नेपालमा स्थानीयस्तरमा स्थानीय निकायहरू र सहयोगीका रूपमा सामुदायिक विद्यालय, स्वास्थ्य केन्द्र, वडा नागरिक मञ्च, नागरिक सचेतना केन्द्र, गैरसरकारी संस्था, सहकारी आदि क्रियाशील छन्। यिनीहरूलाई सञ्चालन गर्ने ऐन, नियम, विनियम, कार्यविधि, निर्देशिका, म्यानुअल पनि फरकफरक छन्। महिला, दलित, उत्पीडित, जनजाति, आदिवासीका दबाव समूहहरू पनि हुन्छन्। समग्रमा ऐन, नियम, विनियमबाट स्थापित पद्धति र प्रकृयाबाट यी संस्थाहरूले स्थानीय शासन सञ्चालन गरिरहेका छन्। यी संस्थाहरूबाट स्थानीय जनताको मागहरूको सम्बोधन गर्दै स्थानीय भौतिक पूर्वाधारहरू (सडक, खानेपानी, शौचालय, सिंचाइ, भवन, विद्युतीकरण आदि), सामाजिक विकास (शिक्षा, स्वास्थ्य, समावेशीतामा आधारित नेतृत्व विकास आदि), ज्ञान, शीप, प्रविधिमा आधारित तालिमहरू, आर्थिक विकास तथा उपार्जनका कुराहरू भइरहेका छन्। विगत १२ वर्षदेखि स्थानीय निकायको निर्वाचन भएको छैन। यी निकायहरू जनप्रतिनिधिविहीन अवस्थामा सञ्चालन गर्नु परेको छ। यस्तो अवस्थामा कसरी बढी भन्दा बढी जनताको सहभागितामा स्थानीय शासनलाई जनमुखी ढंगले सञ्चालन गर्न सकिन्छ भनी नेपाल सरकार र नेपाल स्थित विभिन्न दातृ निकायको संयुक्त प्रयासमा 'स्थानीय शासन तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रम' (एलजीसीडीपी) कार्यान्वयनमा रहेको छ। यो कार्यक्रमको पहिलो चरण जुलाई २००८ देखि जुलाई २०१३ सम्म सञ्चालन भएको थियो। पहिलो चरणको समाप्ति पश्चात् दोश्रो चरण सन्

०१३/०१४ देखि ०१६/१७ सम्मको लागि कार्यान्वयनमा रहेको छ।

यस कार्यक्रमको आवश्यकता र औचित्य कार्यक्रम दस्तावेजमा उल्लेख गरिएको छ। उक्त दस्तावेज अनुसार यो कार्यक्रम देहायका कारणले सञ्चालनमा आएको हो :

१. नेपालमा एक दशक भन्दा लामो द्वन्द्व चल्यो। वि.सं. २०६३ सालमा राजनीतिक दलहरू बीच विस्तृत शान्ति सम्झौता भयो। त्यसपछि शान्तिको लाभान्श स्वरूप स्थानीय तहमा जनसहभागिता परिचालन गरी स्थानीय विकास निर्माणका गतिविधिबाट सरकार र जनता बीच विश्वास आर्जन गरी शासकीय संरचनाको प्रभावकारिता बढाउनु परेको थियो। यसैगरी नागरिक केन्द्रित अधिकारमा आधारित विकास प्रक्रिया मार्फत् स्थानीय सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउन र सहभागितात्मक लोकतान्त्रिक मूल्यलाई निरन्तरता दिनु आवश्यक थियो।

२. यस अगाडि नेपालमा स्थानीय तहसँग काम गर्ने हरेक दाताले आ-आफ्नै ढंगले सहयोग र सहकार्य गर्दै आएकोले वैदेशिक सहायतालाई व्यवस्थित र एकीकृत गर्न सकिएको थिएन। जसको कारणले निम्न समस्याहरू देखा परेका थिए :

- यो कार्यक्रम सुरु हुनु भन्दा अगाडि तत्कालिन स्थानीय विकास मन्त्रालय अन्तर्गत सानो कार्य क्षेत्रका सानो रकमको, अस्पष्ट कार्यदिशा भएको

दातृ निकायको निर्देशनमा सञ्चालित अधिक कार्यक्रमहरू रहेका,

- कार्यक्रमै पिच्छे कार्यक्रम व्यवस्थापन इकाईहरू, निर्देशिका तथा कार्यविधिहरू र ती कार्यक्रमबाट फरक फरक कार्यविवरण र सेवा शर्तहरू रहेका र दातृ निकायबाट भर्ना गरिएका कर्मचारीहरू रहेका,
  - यी कार्यक्रमहरू सरकारी नीति, नियम र कार्यक्रमसँग आवद्ध हुने नगरेको र कार्यक्रमहरूमा सरकारी स्वामित्व कम रहेको,
  - कार्यक्रमको अत्यधिक प्रशासनिक खर्च हुने गरेको तथा कार्यक्रमको समाप्ति पश्चात् कार्यक्रमका राम्रा अभ्यास र सिकाईहरू नियमित सरकारी संयन्त्रमा स्थानान्तरण हुन नसकेको। यस्ता कार्यक्रमबाट विविध जटिलता सिर्जना गर्नुका साथै अपेक्षित उपलब्धि समेत हासिल हुन नसकेको, र
  - कार्यक्रमबाट भएका उपलब्धिको दिगोपना हासिल नभएको।
३. यस परिप्रेक्ष्यमा द्वन्द्वको प्रभावबाट स्थानीय समुदायलाई राहत दिन सरकार तथा दाताहरूबाट छुट्टाछुट्टै साना साना कार्यक्रम सञ्चालन भन्दा एकीकृत उद्देश्य प्राप्तिका लागि आपसी सहमतिमा स्रोतको एकीकरण गरी समावेशी र सहभागितामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु अत्यावश्यक देखिएको थियो।
४. सरकारको नेतृत्वमा समावेशी, सहभागितामूलक र सामुदायिक प्रयासमा आधारित विकास प्रक्रिया मार्फत् गरीबी घटाउने प्रयासमा योगदान दिन रुपान्तरणीय सामाजिक

परिचालन मार्फत् सामाजिक परिवर्तन गर्ने, स्थानीय सेवा प्रवाह प्रभावकारी बनाउने, स्थानीय तहमा संस्थागत तथा व्यक्तिगत क्षमता विकास गर्ने र नीतिगत सुधार मार्फत् दिगो पद्धति स्थापित गर्ने जस्ता उद्देश्य राखी 'स्थानीय शासन तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रम' को पहिलो चरण सन् २००८ मा १४ वटा दाता समुदायले प्रत्यक्ष तथा परोक्ष सहयोग गरी लागू गरिएको थियो ।

प्रथम चरण (सन् २००८ जुलाई देखि २०१३ जुलाई सम्म) मा कार्यक्रमका मुख्य क्रियाकलाप र उपलब्धिहरू

अ) सामाजिक परिचालन:

१. नेपालका सबै गाविसका सबै वडामा र ५० नगरपालिकाका ४०३ वडाहरूमा वडा नागरिक मञ्च स्थापना गरियो । उक्त मञ्चले वडा तहको विकासको सहजीकरण तथा विकास सूचनाको आदान प्रदान गरेर सहभागितामूलक योजना तर्जुमा पद्धतिलाई संस्थागत गर्दै नागरिकहरूलाई सशक्तिकरण गरिएको थियो ।
२. हरेक गाविस तथा नगरपालिकाका अत्यन्त विपन्न बस्तीमा नागरिक सचेतना केन्द्र स्थापना गरी नागरिक शिक्षाको प्रबन्धद्वारा विपन्न समुदायहरूको सशक्तिकरण तथा जीवनस्तर उकास्न सहयोग गरिएको । कार्यक्रम अवधि भरमा ३५,२८० वडा नागरिक मञ्च र ४,३०९ नागरिक सचेतना केन्द्रमा ९,११,२३४ जना (महिला ४७ प्रतिशत) नागरिकहरू आबद्ध भई सहभागितात्मक तथा समावेशी विकास प्रक्रियामा सामेल भएका थिए ।

आ) सेवा प्रवाह:

स्थानीय निकाय मार्फत् वार्षिक करिव चार अर्ब थप अनुदान प्रदान गरी स्थानीय तहका बाटो, घाटो, पुल, पुलेसा, ढल निकास, खानेपानी,

विद्युतीकरण, विद्यालय भवन निर्माण आदि विकास क्रियाकलापहरूमा सहयोग पुऱ्याएको छ । यस अवधिमा ७८,३४९ वटा सामुदायिक पूर्वाधारहरू सडक, सिंचाइ, विद्यालय भवन तथा खेल मैदान, खानेपानी तथा सरसफाई, स्वास्थ्य, शिक्षा, वातावरण, उर्जा, विद्युतीकरण तथा अन्य आर्थिक उपार्जनका परियोजनाहरू सञ्चालन भएका थिए ।

इ) वित्तीय विकेन्द्रीकरण :

१. सूत्रमा आधारित अनुदान पद्धति बसालेर संस्थागत गरिएको थियो । स्थानीय निकायहरूको न्यूनतम शर्त तथा कार्यसम्पादन मापन मूल्यांकन (एमसीपीएम) गरी सोको आधारमा थप पूँजीगत अनुदान उपलब्ध गराउने पद्धति बसालिएको छ । स्थानीय निकायहरूको आन्तरिक श्रोत परिचालनमा बृद्धि गर्न तालिम, क्षमता विकास कार्यक्रम र कम्प्युटर सफ्टवेयरको विकास गरिएको थियो ।

ई) वित्तीय सुशासन तथा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन:

- १) स्थानीय निकायहरूको लेखा, लेखांकन, लेखापरीक्षण, प्रतिवेदन आदिको सुधारद्वारा वित्तीय व्यवस्थापनलाई समयानुकूल सुदृढीकरण गरी वित्तीय सुशासन कायम गर्न वित्तीय जोखिम कार्य योजना तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको थियो । नतिजामूलक योजना तर्जुमा तथा अनुगमन पद्धति स्थापित गरी नतिजामूलक विकास व्यवस्थापन, कार्यसम्पादनमा आधारित बजेट व्यवस्था, सूचनामा आधारित निर्णय प्रक्रिया र सार्वजनिक जवाफदेही प्रवर्द्धन गरिएको छ ।
- २) स्थानीय निकायहरूको काम कारवाहीलाई योजनावद्ध, अनुमान योग्य, पारदर्शी र जवाफदेही बनाई स्थानीय सुशासनको अभिवृद्धिका लागि तेश्रो पक्षबाट गरिने अनुगमन तथा मन्त्रालयबाट सघन अनुगमन गर्ने परिपाटी बसाइएको थियो ।

- ३) पहिलो चरणको उपलब्धि सामाजिक परिचालन तथा स्थानीय निकायमा स्रोत बृद्धि गर्ने विषय र जनविश्वास आर्जन गर्ने कार्यमा उत्साहजनक रहे तापनि सेवा प्रवाह, क्षमता विकास र सार्वजनिक लेखा उत्तरदायित्व बहन गराउने विषयमा मिश्रित प्रगति रहेको थियो ।

- ४) पहिलो चरणको अन्त्यसम्ममा स्थानीय निकायको निर्वाचन अन्तरिम रूपमा भए पनि गराउने नेपाल सरकारको प्रयास सफल भएन । हालसम्म पनि उक्त प्रयास कार्यान्वयनमा ल्याउन सकिएको छैन । हाल दोश्रो संविधान सभा समयमै संविधान जारी गरी नागरिकको हक अधिकार स्थापित गर्ने कार्यमा लागि रहेको छ ।

यस परिप्रेक्षमा 'स्थानीय शासन तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रम' को दोश्रो चरणमा जनताका बहुदो आकांक्षालाई दक्ष र प्रभावकारी सेवा प्रवाह मार्फत् पुरा गर्दै जाने रहेको छ । स्थानीय तहको शासकीय कार्यमा जनतालाई प्रत्यक्ष संलग्न गराइ नेपालको अन्तरिम संविधान, स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, सुशासन ऐन, सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, आर्थिक ऐन तथा नियमावलीहरू लगायत आवधिक योजनाले लक्षित गरेका नीतिगत व्यवस्थालाई पारदर्शी र प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गरी जनताको जीवनस्तर माथि लैजाने उद्देश्यका साथ कार्यान्वयनमा आएको हो । यसले स्थानीय तहका सरोकारवालालाई समन्वय गर्दै स्थानीय निकायको संस्थागत क्षमता विकास गरी सामाजिक परिचालनको माध्यमबाट बढेको जनअपेक्षालाई सम्बोधन गर्न निक्षेपित क्षेत्रसमेतलाई सकृय बनाई, स्थानीय श्रोत परिचालनमा बृद्धि, सार्वजनिक लेखा उत्तरदायित्व बढाउन लेखा व्यवस्थामा सुधार, वित्तीय जोखिम न्यूनीकरण, नतिजामूलक योजना प्रक्रिया र अनुगमन मूल्यांकन, वातावरण तथा बालमैत्री क्रियाकलाप, समावेशी विनियोजन लगायतका कार्य गर्ने र निक्षेपण तथा संघीयतामा सुधार गर्ने लक्ष राखेको छ ।

स्थानीय शासन तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रम, दोश्रो चरण (२०७०।७१ -२०७३।७४) का मुख्य मुख्य विषयहरू देहाय बमोजिम रहेका छन् :

१. नागरिक संलग्नता र सार्वजनिक जवाफदेही अभिवृद्धि:

- स्थानीय तहमा कार्यमूलक प्रतिनिधित्व नभएको राजनैतिक जवाफदेही लिने पद्धति स्थापित नभएको अवस्थामा नागरिकप्रति जवाफदेही वहन गर्न उचित संस्थागत व्यवस्था मिलाउन अनिवार्य भएको,
- वडा नागरिक मंच, सामुदायिक सचेतना केन्द्र, नागरिक समाजका संस्थाहरु र स्वास्थ्य तथा विद्यालय व्यवस्थापन समिति जस्ता समुदायस्तरका संस्थाहरुले बहन गर्नुपर्ने भूमिका सुदृढ गर्न आवश्यक रहेको,
- स्थानीय शासन तथा जिम्मेवारीको सुनिश्चित गर्न सक्ने र सामाजिक जवाफदेही वहन गर्न सक्ने गरी वडा नागरिक मंच र नागरिक समाजका संस्थाहरुको क्षमता अभिवृद्धि गर्न आवश्यक रहेको,
- राष्ट्रिय तथा स्थानीयस्तरका सेवाप्रदायक निकायहरुले संयुक्त रुपमा खेल्ने भूमिका स्पष्ट गर्दै सामाजिक जवाफदेही सम्बन्धी अभ्यासहरुको बीचमा सामन्जस्यता कायम गर्न आवश्यक रहेको, र
- क्षेत्र (विषय) गत समन्वय र निक्षेपण कार्यलाई प्रभावकारी बनाउन विकेन्द्रीकरण कार्यान्वयन अनुगमन समितिलाई क्रियाशील गराउन आवश्यक रहेको ।

माग तर्फका क्रियाकलापहरू:

- विपन्न वस्तीहरुमा सामुदायिक सचेतना केन्द्र थप गरी विस्तार गर्ने र उनीहरुलाई अन्य सरकारी निकायहरुबाट प्रदान गरिने सेवासँग आवद्ध गर्ने,
- स्थानीय शासन सम्बन्धीका अन्य

निकाय र विद्यमान सामाजिक परिचालन सम्बन्धी क्रियाकलाप बीच सम्बन्ध विकास गर्ने,

- स्थानीय शासन सम्बन्धीका सबै सरोकारवालाहरुले रुपान्तरित अवधारणालाई सामाजिक परिचालनसँग पूर्ण रुपमा आन्तरिकीकरण गर्ने र यसै अनुरूप सामाजिक परिचालन पद्धतिको सुदृढीकरण गर्ने,
- गुणस्तर सुधारका लागि स्थानीय सेवा प्रदायकहरुको एकीकृत गर्ने, र
- सामाजिक परिचालनलाई वडा तहको प्रवेश बिन्दुको रुपमा विकास गर्न योजना तर्जुमा, विकासमा नागरिक दृष्टि, सामुदायिक मेलमिलाप, विकास समन्वय जस्ता क्षेत्रमा वडा नागरिक मंचको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने ।

आपूर्ति तर्फका क्रियाकलापहरू:

- कार्य सम्पादनमा आधारित वित्तीय हस्तान्तरण, सामाजिक जवाफदेही, सहभागितामूलक योजना तर्जुमा, सामाजिक परिचालन, नागरिक सोच जस्ता स्थानीय शासन पद्धतिका अवधारणाहरुको विस्तार गरी स्थानीय पूर्वाधार विकास तथा कृषि सडक विभाग (डोलिडार) र पूर्वाधार सम्बन्धी कार्यक्रमहरु स्थानीय शासन तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रम (एलजीसीडीपी) सँग मिलान गर्न आवश्यक रहेको,
- न्यूनतम शर्त पुरा गर्न असफल रहेका स्थानीय निकायहरुलाई उनीहरुको कमी कमजोरीलाई सम्बोधन गरी प्रतिस्पर्धी क्षमता विकास गर्न क्षमता विकास सहयोग सम्बन्धी कार्यक्रमहरु संचालन गर्न आवश्यक रहेको,
- स्थानीय निकायको क्षमता अभिवृद्धि र क्षमता विकास सम्बन्धी समग्र व्यवस्थापनका लागि स्थानीय विकास प्रशिक्षण प्रतिष्ठान र स्थानीय निकायका संघ महासंघहरुको सुदृढीकरण गर्न आवश्यक रहेको,
- गाविसका सचिवालयहरु (गाविसको

कार्यालय) लाई भरपर्दो र सजीव सरकारी ईकाईको रुपमा रुपान्तरण गरी तोकिएका सार्वजनिक सेवाहरु प्रवाह गर्न आवश्यक मानवीय, प्राविधिक, भौतिक र वित्तीय स्रोत सम्पन्न बनाई राख्न आवश्यक रहेको,

- स्थानीय सरकारका सबै तहहरुमा पर्याप्त र उपयुक्त कर्मचारीहरु रहेको सुनिश्चित गर्न र स्थानीय विकास अधिकारी, गाविस सचिव, लेखा कर्मचारी र नगरपालिकाका कार्यकारी अधिकृतहरुको कार्यालयमा रहने समयमा सुधार गर्न आवश्यक रहेको,
- सामुदायिक पूर्वाधार सम्बन्धी योजनाहरुको गुणस्तर सुनिश्चित गर्नका लागि जिल्ला प्राविधिक कार्यालयको क्षमता विकास गर्न आवश्यक रहेको,
- स्थानीय निकायहरुको आन्तरिक स्रोत वृद्धिको लागि प्राविधिक सहयोग गर्न आवश्यक रहेको, र
- उच्च जोखिम रहेका जिल्लाहरुमा विशिष्ट किसिमको योजना लगानी फ्रेम (PFM) व्यवस्था गर्न आवश्यक रहेको ।

नीति तर्जुमा र कार्यान्वयन:

- संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय र अन्य विषयगत कार्यालयहरु र सरोकारवाला निकायहरु बीच सम्बन्ध विकास गर्न आवश्यक रहेको,
- स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन र अन्य प्रचलित कानून बमोजिम स्थानीय निकायको नागरिक जवाफदेही पद्धति सुधार र एकीकृत योजना तर्जुमा समितिको सुदृढीकरण गरी स्थानीय सरकारका सेवाहरु प्रभावकारी रुपमा प्रवाह गर्न स्वस्थ नीतिगत वातावरण सृजना गर्न आवश्यक रहेको,
- भ्रष्टाचार न्यूनीकरणका लागि उपयुक्त किसिमका निरोधात्मक र सुधारात्मक कार्यहरु गर्न राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र स्थानीयस्तरमा दृष्टि

- पुन्याउनु पर्ने निकायहरु बीच समन्वय हुन आवश्यक रहेको,
- सामाजिक सुरक्षा भत्ता सामाजिक सुरक्षा सूचना पद्धतिमा आधारित भै बैङ्किङ पद्धतिबाट बितरण गर्न आवश्यक भएको, र
- प्रभावकारी रुपमा कार्यक्रम कार्यान्वयनको लागि संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय र डोलिडारको पुनर्संरचना गर्न आवश्यक रहेको ।

स्रोत परिचालन र सेवा प्रवाहमा ध्यान दिने

एल्जीसीडीपी दोस्रोले सेवा प्रवाह र आधारभूत सेवाहरुमा नागरिकहरुको पहुँच वृद्धि गर्न सामाजिक सुरक्षा भत्ताको भुक्तानी, व्यक्तिगत घटना दर्ता, सामुदायिक मेलमिलाप, र एकीकृत योजना तर्जुमा प्रक्रिया मार्फत् स्थानीय पूर्वाधार योजना तर्जुमा र प्राथमिकता निर्धारण गर्ने जस्ता स्थानीय निकायका खास कार्यहरुमा जोड दिएको छ । कार्य सम्पादनको आधारमा वित्त हस्तान्तरण गर्ने कार्यमा सुधार र यस पद्धतिको विस्तार लगायत स्रोत परिचालन यस चरणको अर्को महत्वपूर्ण विषय रहनेछ ।

योजना लगानी फ्रेम (PFM) र वित्तीय जोखिम व्यवस्थापन

संस्थागत वित्तीय जोखिम न्यूनीकरण गर्न एल्जीसीडीपीको दोस्रो चरणमा योजना लगानी फ्रेमलाई एक महत्वपूर्ण औजारको रुपमा लिइएको छ । यस सम्बन्धी धेरै विषयहरु एल्जीसीडीपी पहिलो चरणको समीक्षामा स्पष्ट रुपमा पत्ता लगाई वित्तीय जोखिम न्यूनीकरण कार्य योजना तयार गरिएको थियो ।

स्थानीय शासनको नयाँ पद्धति तयारी

संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयको विद्यमान भूमिका अनुसार यस मन्त्रालयले नयाँ संविधानमा राज्य पुनर्संरचना र स्थानीय शासनको सवालहरुलाई अपेक्षित रुपमा सम्बोधन गर्न सम्भावित पद्धतिहरुको बारेमा प्रारम्भिक कार्यहरु गर्नुपर्ने हुन्छ । नयाँ

संघीय प्रणालीमा जाँदा पर्न सक्ने केही सम्भावित असरहरुका बारेमा यस मन्त्रालयले काम गरिरहेको छ ।

एल्जीसीडीपी दोस्रोको खास सिद्धान्त

एल्जीसीडीपी दोस्रोले समता, सन्निकटता, सहभागिता र समन्वय,

आपसी जवाफदेही, दीगोपना र पैसाको महत्व, नागरिक जवाफदेही र पारदर्शिका कुराहरु, सम्बन्ध सुधार र एकआपसमा आवद्धता जस्ता विषयहरुलाई मार्गदर्शक सिद्धान्तको रुपमा लिएको छ ।

स्थानीय शासन तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रम - दोस्रो चरण (संक्षिप्त परिचय)

कार्यक्रम अवधि	श्रावण, २०७० देखि आषाढ, २०७४ (४ वर्ष)
संचालन निकाय	सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय
कार्यक्रम व्यवस्थापन	- स्थानीय निकायहरु - विषयगत मन्त्रालयका स्थानीय कार्यालयहरु
सहयोगी निकायहरु	- विषयगत मन्त्रालयहरु - गैरसरकारी संस्थाहरु - नागरिक समाज - निजी क्षेत्रका संघ संस्थाहरु
कार्यक्रम लागु हुने क्षेत्र विकास साभेदारहरु	७५ जिल्ला, सबै नगरपालिका र सबै गा.वि.स. ● ADB, World Bank, EU (Indirect) ● DFID, SDC, Norway, Denmark, JICA, GIZ, ● UNDP, UNCDF, UNICEF, UNFPA, UN Women, UNV
वित्तीय सहयोग	● नेपाल सरकार १ अरब, १२ करोड ६० लाख अमेरिकी डलर ● विकास साभेदारहरु २३ करोड ६१ लाख अमेरिकी डलर
वित्त परिचालन प्रक्रिया	● संयुक्त लगानी १६ करोड ४९ लाख अमेरिकी डलर ● प्राविधिक सहयोग ४ करोड ५ लाख अमेरिकी डलर ● समन्वयात्मक कार्यक्रम २ करोड ६१ लाख अमेरिकी डलर

कार्यक्रमको लक्षः

- स्थानीय सुशासन तथा सामुदायिक विकास मार्फत् गरीबी न्यूनीकरणमा योगदान पुऱ्याउने ।

कार्यक्रमको उद्देश्यः

- प्रभावकारी सेवा र नागरिक सशक्तिकरणका लागि स्थानीय सरकारको सुधार ।

कार्यक्रमका ४ उपलब्धिहरुः

- नागरिक र समुदायले स्थानीय निकायलाई उत्तरदायी र जवाफदेही बनाएको हुने ।
- स्थानीय निकायहरु जनताको मागप्रति संवेदनशील भएको हुने ।
- सबै नागरिकहरुलाई स्थानीय सेवाहरु प्रभावकारी ढंगले प्रदान गरेको हुने ।
- निक्षेपण, स्थानीय सरकार एवं स्थानीय सेवा सम्बन्धी नीति र संस्थागत ढाँचामा सुधार भएको हुने ।

**कार्यक्रमका १ वटा अपेक्षित
प्रातिफलहरूः**

१. नागरिक र सामुदायिक संस्थाहरू स्थानीय सरकारको शासन प्रणालीमा सकृय रुपमा भाग लिन सफल भएको हुने ।
२. स्थानीय सरकारमा जनउत्तरदायी व्यवस्था स्थापित हुने ।
३. स्थानीय श्रोतहरूमा स्थानीय सरकारको पहुँच बृद्धि भएको हुने ।
४. सार्वजनिक वित्त व्यवस्थामा सुधार भएको हुने ।
५. स्थानीय सरकारमा संलग्न स्थानीय एवं केन्द्रीय निकायहरूको संस्थागत र मानव संसाधनको क्षमता विकास भएको हुने ।
६. स्थानीय निकायहरूले व्यवस्थापन गर्ने पूर्वाधार र अन्य सामाजिक आर्थिक सेवाहरूमा पहुँच र स्तरमा सुधार भएको हुने ।

७. एकीकृत योजना तर्जुमा, अनुगमन, मूल्यांकन तथा बजेट व्यवस्था र स्थानीय निकायका सरोकारवालाहरू बीच समन्वय सुदृढ भएको हुने ।
८. स्थानीय सरकारको नीतिमा सुधार र अन्तर निकायको समन्वय सुदृढ भएको हुने ।
९. निक्षेपण र संघीयताको लागि नीतिहरू तर्जुमा भएको हुने ।

कार्यक्रमका २२ वटा कार्यक्षेत्रहरूः

१. स्थानीय सरकारको पुनर्संरचना
२. संघीय शासन प्रणाली
३. वित्तीय विकेन्द्रीकरण
४. वित्तीय जोखिम न्यूनीकरण
५. नतिजामूलक व्यवस्थापन
६. सामाजिक परिचालन
७. क्षमता विकास

८. लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण
९. बालमैत्री स्थानीय शासन
१०. सूचना, शिक्षा तथा संचार
११. स्थानीय शासन तथा उत्तरदायी संरचना
१२. व्यक्तिगत घटना दर्ता
१३. सामुदायिक मेलमिलाप
१४. सामाजिक सुरक्षा
१५. स्थानीय पूर्वाधार विकास
१६. सामाजिक विकास
१७. स्थानीय आर्थिक विकास
१८. जीविकोपार्जन सुधार योजना
१९. अध्ययन, अनुसन्धान तथा विकास
२०. सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन
२१. ग्रामीण ऊर्जा तथा जोखिम व्यवस्थापन
२२. वातावरणमैत्री स्थानीय शासन

स्रोतः एलजीसीडीपी, पिसिओ, संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय

नव वर्ष २०७२ सालको

पुनीत अवसरमा सम्पूर्ण देशवासी महानुभावहरूमा
हार्दिक मंगलमय शुभकामना
व्यक्त गर्दछौं ।

“सुशासनमा आधारित समृद्ध समाज निर्माणमा जुटौं”

अर्जुन थापा

अध्यक्ष

तथा

गाविस सचिव हकहित संरक्षण केन्द्र

जिल्ला कार्य समिति परिवार

इलाम

Local Governance and Community Development Programme (LGCDP)

An Introduction

Background

The Local Governance and Community Development Programme (LGCDP) is a national programme designed to address the commitment of the Government of Nepal at improving people's standards of living through citizen-centric governance. It aims at addressing effective service delivery based on democratic values and rights-based development. As such, the first phase of LGCDP was completed on 15 July 2013 and the second phase started, for a period of four years, from 16 July 2013.

LGCDP First Phase

In the aftermath of the conflict, the most significant achievements of LGCDP- phase I, have been the re-establishment of links between state and citizens. The reinforcement of participatory planning process in the absence of elected officials and the creation of citizens' institutions across the country are other achievements. The LGCDP programme has promoted inclusive and participatory development and has built government partnerships with Civil Society Organizations (CSOs) and Non-Government Organizations (NGOs) for citizens' empowerment. The allocation of fiscal transfers has been rationalized and a performance culture has been introduced at the local level. The program has also promoted social accountability processes like public auditing, public hearings and social auditing throughout the country.

On the demand side, LGCDP has followed a transformative approach to social mobilization. The approach uses local service providers to organize communities into Ward Citizens' Forums (WCF) and Citizen Awareness

Centers (CAC) to engage citizens in local governance processes and to ensure that the country's most disadvantaged groups are informed about their rights and that their demands are included in Local Bodies (LB) planning processes.

On the supply side of local governance, LGCDP has organized local body's staff orientation and training programmes in areas of accounting and financial management, poverty monitoring and analysis, child friendly local governance and information and education and communication.

Minimum Conditions and Performance Measures (MCPM) assessment was introduced in municipalities while Minimum Condition (MC) assessment was introduced in Village Development Committees (VDCs). The MCPM manual of District Development Committee (DDC) has been revised. Finally, the programme's performance-based grants system has now been initiated in all local bodies. In 2011/12, 85% of DDCs, 87% of VDCs and 91% of municipalities were in compliance with its minimum conditions and received a top-up grant.

LGCDP Second Phase

LGCDP - phase II acts as a framework to bring together all of the programmes, institutions and actors influenced and involved in the local governance process. It works through its enhanced network, collaboration and coordination mechanisms systems aimed at achieving programme outcomes and outputs. LGCDP phase II provides the systems, procedures, structures, tools and capacities for facilitating the transformation of LBs

into local government entities. It is visualized to enable local bodies to co-ordinate local governance actors for effective and efficient service delivery. It aims for community development in line with citizens' priorities. This overall vision has a number of noteworthy elements as it moves forward into LGCDP phase II programme.

First, it builds on the Ministry's service delivery capacities both at national and local levels. It has proven to be an effective mechanism for strengthening both the Ministry's capacity and that of the local governance actors and therefore is seen as a key instrument for continuing the momentum established in Phase I and making further advances in these areas.

Second, international experience makes it clear that building capacities for devolved local government and a transformed relationship between local bodies and local citizens and communities requires a long term strategy and a commitment to provide support covering more than just a four or five year of time span. Hence, many of LGCDP Phase I approach, structures (e.g. community groups, Citizen Awareness Centers's (CAC) and Ward Citizen Forums-WCF) and practices need to be fully consolidated or institutionalized. A sustained, long term investment of resources and effort is needed. To achieve this goal, LGCDP phase II represents the means by which this sustained effort can be delivered.

Third, LGCDP II is a bold experiment in the application of a programme approach to aid delivery in a very complex sector, local governance. Many steps were taken during LGCDP phase I to bring the

programme in line with the kind of programme approach to which both donors and the Government of Nepal (GoN) have expressed a commitment, consistent with the five core principles of development aid effectiveness. These include, for example, incorporating project structures (the Program Coordination Unit-PCU- and Cluster Coordination Units) into the Ministry, integrating donor funds into the blended block grant system, improving the management of fiduciary risks and other similar changes. Nonetheless, there remain many areas that need further attention, and LGCDP phase II continues to provide the structure for creating an environment within which a programme approach can confidently be applied.

Fourth, building a local governance system for enabling the country's social and economic development is critical to the nation's long term well-being. The ability of local government to continue its functions effectively despite the uncertainties of recent years has been and will continue to be an essential contribution to the peace and stability of Nepal. LGCDP continues to provide a solid platform for managing Nepal's transition towards federalism. It provides a strong foundation for harmonizing, coordinating and steering the development efforts of government, non-government and private sectors at the local level.

New Directions

The vision the programme visualizes for LGCDP II to act as a key support mechanism to the GoN's poverty reduction efforts. Building on the experience of Phase I, LGCDP phase II plans to embody a number of changes in its focus and approaches.

Accountability in Local Governance

In the long run, the return to representatives or political accountability requires the holding of local elections. In the absence of elected local bodies, LGCDP phase I initially worked through an interim arrangement in the form of an All Party Mechanism (APM) that lasted until 2012. Since the collapse of the APM, LGCDP phase II has been uniquely positioned among GoN programmes to promote alternative downward accountability mechanisms.

A number of initiatives have been planned along this path, each involving the revision and/or clarification of the roles and responsibilities of local bodies in the area of downward accountability and the strengthening of the capacity of the institutions involved to carry out their mandates.

- Integrated Plan Formulation Committees (IPFCs), which include representatives of political parties together with WCFs, line agencies and NGOs, is given a strengthened mandate with regard to planning, oversight and monitoring. They are responsible for finalizing the annual plans of LBs based on participatory planning processes. Plans are to be approved by respective councils.

- The Local Governance and Accountability Facility (LGAF) formed in LGCDP phase I is recognized as a unique player with a vital role in supporting the mechanisms and capacities for exercising social accountability, including carrying out local expenditure reviews, public hearings, public auditing and civic oversight and monitoring activities. The scope of LGAF has been further strengthened by entrusting it with the responsibility of carrying out citizen-centred, independent third party monitoring and building civic

oversight capacity of Civil Society Organizations (COS) including the WCFs. LGAF is the main instrument for executing social accountability function in local governance systems.

LGAF is strengthened to mobilize CSOs to perform public hearings, public audits and civic oversight functions.

- The capacity of WCF is to be further developed to allow them to engage in downward accountability activities that include planning (as members of IPFCs), civic facilitation, community monitoring, development coordination, community mediation and civic oversight. WCFs is positioned as the primary entry point for all types of community-led development initiatives, including devolved sector programmes and those of I/NGOs and other local actors at ward level.

Social Mobilization

On the demand side, WCFs is strengthened to fulfill their coordination and accountability functions related to planning, prioritization, monitoring and oversight. It facilitates in building linkages with service providers at local level. Downward linkages will be established with Citizen Awareness Centers (CAC) and other Social Mobilization (SM) groups while upward linkages will be created with local bodies and other service providers through IPFCs. As a result, more than one million people (40,000 WCFs with an estimated average of 25 members each) have been empowered to exercise choice and control over development outcomes of local governance activities.

WCFs is also the main vehicle of social harmony, social reform, and civic coordination at the grassroots level. WCFs engage in addressing social problems such as the dowry

system, untouchability, illiteracy, *Chhaupadi*, witchery, child marriage, early marriage, domestic violence and caste-based discrimination. The structure and functions of WCFs has been modified to make them more functional and relevant to these new mandates.

The existing LGCDP social mobilization programme is envisioned to harmonize and coordinate with other social mobilization programming through the District/Municipal Social Mobilization Committee (D/MSMC) mechanism. District Social Mobilization Committees (DSMCs) are empowered to monitor, coordinate and direct all aspects of the social mobilization process in their respective districts.

In addition, consistent with the overall focus of the programme on poverty alleviation, the creation of CACs has been accelerated to adopt a fully transparent process aimed at ensuring their complete independence. The number of CACs is determined on the basis of a detailed poverty mapping exercise. CACs are becoming the primary vehicle through which Livelihood Improvement Schemes have been implemented. Based on participatory planning processes, the bulk of the 35 % of the programme's non-tied capital resources targeted at disadvantaged groups are made available to graduated CACs to implement income generating activities for improving the livelihoods of women and other disadvantaged groups.

At the VDC level, LGCDP social mobilizer continues to act as the lead social mobilizer with responsibility of coordinating all of the social mobilizers and social mobilization programmes operating in their VDCs. This leads social mobilizer work runs under the supervision and guidance of their VDC

secretary. He/she mediates with the WCFs and CACs to link these institutions with VDC service delivery programs. Similarly, LGCDP recruited social mobilizer also acts as lead social mobilizer at the ward level.

The programme continues to involve NGOs/CSOs as the local service providers (LSPs) for the social mobilization programme. These LSPs will be accountable to the LBs under which they serve through the D/MSMC mechanism.

Focus on Service Delivery and Resource Mobilization

LGCDP Phase II places a greater emphasis on the supply side of local governance. It builds on concentrated effort of the Phase I program to launch demand side program. The Phase II emphasis on service delivery and citizens' access to better basic services will begin with the core functions of Ministry of Federal Affairs and Local Development (MoFALD): social security payments, vital registrations, community mediation and local infrastructure projects identified and prioritized through the integrated planning process. More than 140,000 disaster resilient local infrastructure projects such as community roads, culverts, trails, school buildings and health posts are expected to be added to the country's social inventory by the end of the program. LGCDP phase II also includes targeted CD programs, technical assistance and management support aimed at improving the performance of LBs especially of those that are consistently failing on the MCPM assessment system. LGCDP II also addresses the issues around staffing, including making available technical advice and support to LB officials through Ilaka level service centres. MoFALD aims to energize the community mediation roles of VDCs and municipalities by involving in

Ward Citizen's Forums and other agencies in community mediation processes.

A facility has been created in MoFALD to deliver public services through NGOs/CSOs in selected areas of high risk and remote VDCs. All development partners and agencies funding community development program through NGOs/CSOs will be expected to channel their funds through this facility. A detail operational modality will be developed to activate this facility

Phase II also sees the integrated planning processes extended to cover local level programs of other Ministries as well as the development initiatives of INGOs/NGOs and other development actors working at the local level. A more prominent role of the IPFCs described above constitutes a central feature of the reorientation of local government operations; other elements of it include a strengthened, integrated participatory planning process that encompasses the development and service delivery programs of all actors at the local level. Its reference points are the Local Development Plans and the standards and requirements for infrastructure projects and incorporate appropriate environmental safeguards.

Resource mobilization is a strong focus in this phase of the program, including improving and broadening the coverage of the performance-based fiscal transfer system. The parameters of the MCPM system have been reviewed in order to identify its LGCDP I limitations. Following these review, MCPM criteria have been modified to include consideration of LB performance related to its revenue mobilization, environmental stewardship, fiduciary risk, corruption reduction and mitigation and timely monitoring & evaluation (M&E)

reporting. Further, the scope of the MCPM system is expanded to cover all government regular grants to LBs. MCPMs is envisaged to be extended to financial flows in devolved sectors on a pilot basis in selected areas. Sector specific performance criteria will be devised based on national and international know-how. A further change in the use of MCPM scores to identify low performing bodies and link them to capacity building programs aimed at addressing identified shortcomings.

While revenue oriented activities in Phase I were limited to grants, the current focus is to encourage the mobilization of local resources, including LB's own revenues, in support of long term fiscal sustainability. Attention is provided to improving the capacity of local body institutions and staffs to be able to respond more effectively to the increasing demands and expectations of local citizens.

New Emphasis on Local Economic Development and Livelihood Improvement Schemes

LGCDP II is geared towards introducing local economic development and livelihood improvement schemes within the MoFALD programming mandate. The Local Economic Development Program is envisaged to be rolled out on a public/private partnership basis in selected municipalities and urban-centric VDCs. The program plans to provide technical inputs to entrepreneurs by linking them with financial institutions. LGCDP provides conditional grants to targeted LBs to roll out the LEDP in cooperation with private sector associations at the local level.

The main target for livelihood

improvement schemes are the poor and the disadvantaged. Graduated CACs will be the local partners for this part of LGCDP phase II. It links up with local resources, I/NGOs and local micro- financial institutions (MFIs) in order to engage their members in income generate and livelihood improvement activities. Top-up grants are to fund livelihood improvement schemes that are proposed by CACs. At least 100,000 households (4,000 CACs each with an estimated average of 25 household members) are envisaged to benefit from the livelihood improvement activities of LGCDP II.

Increased Emphasis on Public Finance Management (PFM) and Management of Fiduciary Risk

The need for a strong PFM system and the importance of addressing systemic fiduciary risks are recognized to be critical elements of LGCDP II. Many of these were clearly identified in Public Expenditure and Financial Accountability (PEFA) review that was carried out in LGCDP I and for which the Financial Risk Reduction Action Plan (FRRAP) was developed. The ADB funded Strengthening Public Management Program (SPMP) as an integral part of LGCDP phase II and is addressing many of the issues identified in relation to PFM and the management of fiduciary risks. The FRRAP is being updated and implemented through SPMP support.

Additional measures are also be taken to strengthen PFM in the local governance system. The program aims to introduce improvements in the procurement system, covering all of the levels of government at which procurement takes place. Procedures and systems for timely and reliable financial reporting are being strengthened with the objective of

achieving a significant reduction in audit arrears. Capacity building programs has been introduced covering internal processes and especially PFM systems, with a stronger focus on fiduciary risk reduction with the aim of reducing corruption vulnerabilities and increasing safeguards against fraud and corruption in government operations.

As part of PFM activities, the Ministry plans to investigate how to achieve better synchronization of program budgeting and funds release with the project planning and implementation cycle. This will result in ensuring the timely release of budgeted funds from the central level down to the DDCs and from the DDCs down to the VDCs, as well as ensuring that they are properly allocated to, and spent for -women, children and Disadvantaged Groups (DAG's) as per the block grant guidelines.

Preparing for a New System of Local Governance

In its current situation the role of the Ministry of Federal Affairs and Local Development, will have to undertake certain preparatory initiatives in anticipation of the expected resolution of the national conversation on a new constitution. The specifics of the new system of the local government will not be clarified until the final decisions on federal structures will have been made at the political level. However, it is important that the Ministry is endeavor to anticipate and begin to prepare for some of implications of a new federal system. For example, both the Ministry (from a policy and systems perspectives) and local bodies (from a capacity perspective) will have to be prepared to hand over responsibilities or respond to the needs of elected local bodies once elections will have been held

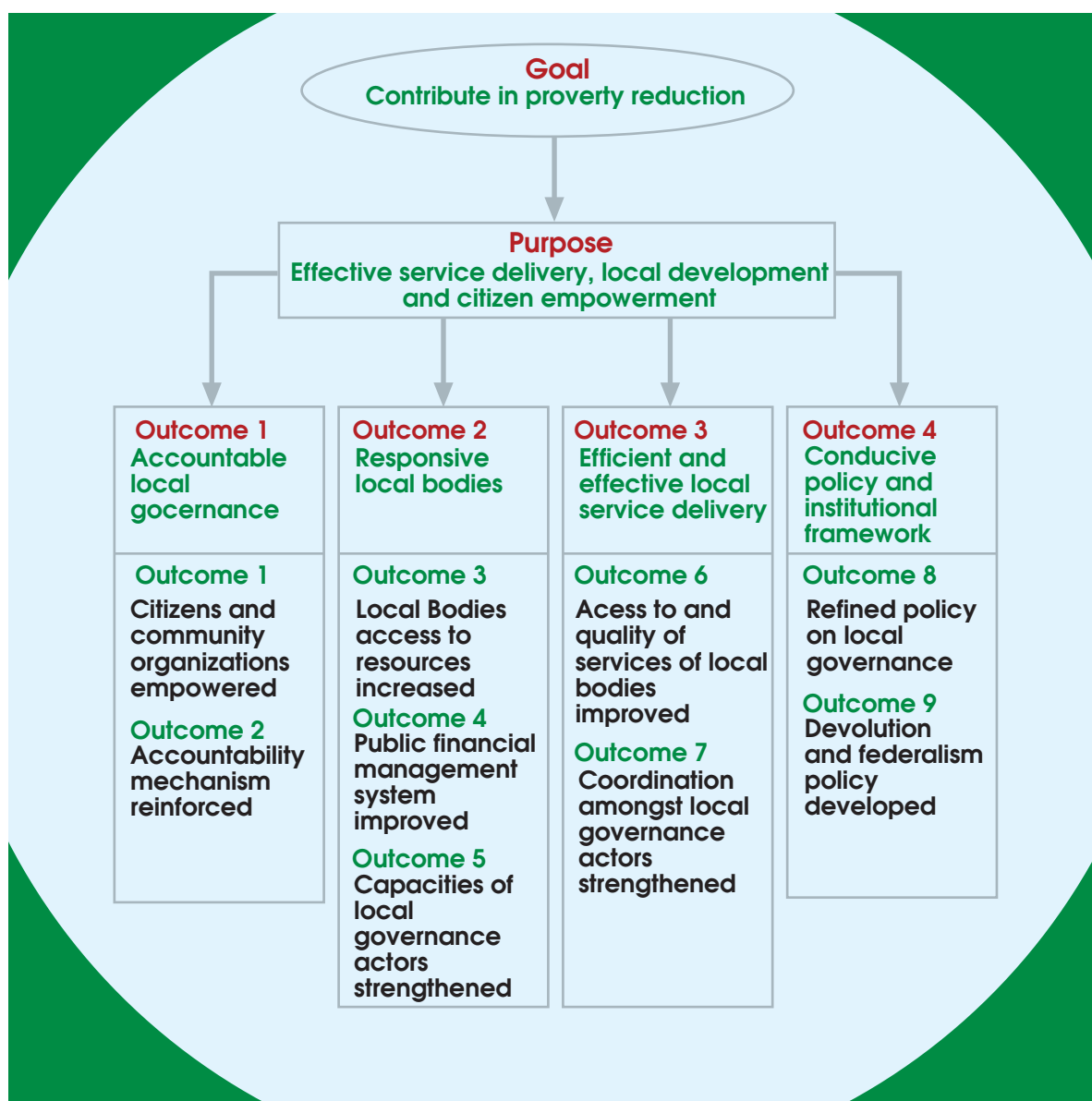
and the final form of delineated roles and responsibilities for devolved local governance will be determined. LGCDP phase II will support the Ministry's analytical and policy activities in relation to both its current and expected future obligations.

LGCDP II will also help to strengthen MoFALD's system-wide capacity in program monitoring, evaluation and quality assurance. This will include both strengthening the Ministry-level capacity in Result Based Management (RBM) and M&E and building LB capacities in M&E.

The Introduction of Environment Friendly Local Governance (EFLG)

LGCDP II is initiating out an environment friendly local governance framework by incorporating the principles of sustainable development as well as the recent burning issues of climate change under the broader umbrella of EFLG. Assessment criteria have been developed to declare the households, wards, VDCs and municipalities as environment-friendly entities. The entire program related to environment and local adaptation to

climate change under the MoFALD will be brought under the broader framework of EFLG. A Poverty and Environment Initiative (PEI) is being mobilized to finance EFLG. MoFALD coordinates with Ministry of Environment and other stakeholders to carry out specific programs on environment, green energy, climate change, disaster resilience, and sanitation at the local level. LBs are implementing agencies for all community focused environment, climate change and disaster management programs.

स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठान : एक चिनारी

नेपालको सर्वाङ्गीण विकास विकेन्द्रित शासन पद्धतिबाट मात्र सम्भव छ भन्ने सिद्धान्तबाट अभिप्रेरित भई स्थानीय स्वायत्त शासनका अनुभवी व्यक्तिहरुको प्रयासमा स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठान गठन गरिएको हो । संस्था दर्ता ऐन, २०३४ को अधिनमा रही वि.सं. २०६२ साल वैशाख ०६ गते जिल्ला प्रशासन कार्यालय काठमाडौंमा दर्ता भएको यो प्रतिष्ठान एक गैर-नाफामूलक र गैर-राजनैतिक संस्थाको रूपमा रहेको छ । यस संस्थाले नीति निर्माण तहमा रहेका केन्द्रीय निकायहरुलाई स्थानीय स्वायत्त शासनका पक्षमा नीति/रणनीति, कार्यविधि/निर्देशिका निर्माण गर्न सहयोग पुर्याउँदै आएको छ । स्थानीय निकायका अनुभव र सफल उदाहरणहरुलाई केन्द्रसम्म पुर्याई स्थानीय र केन्द्रीय निकायहरु बीचको समन्वय र सहयोगलाई सबल बनाउने काम गर्दै आएको छ । आवधिक तथा वार्षिक योजना तर्जुमा, संस्थागत क्षमता विकास, वित्तीय व्यवस्थापनमा सुधार, लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरण, सहभागितामूलक अनुगमन र मूल्यांकन प्रक्रिया जस्ता विषयमा स्थानीय निकायहरुलाई व्यावसायिक ज्ञान र सीप दिँदै आएको छ । स्थानीय स्वायत्त शासन र सङ्घीय शासन व्यवस्था सम्बन्धी क्षेत्रमा अध्ययन अनुसन्धान गरी सम्बन्धित पक्षलाई आवश्यक सुझावहरु उपलब्ध गराएको छ । स्थानीय स्वायत्त शासन पद्धतिको सिद्धान्त र नीतिलाई व्यवहारमा उतार्न स्थानीय स्वायत्त शासन पद्धतिको पक्षमा पैरवी, वकालती, एवं अध्ययन, अनुसन्धान गरी वस्तुनिष्ठ सूचना प्रवाह गरेको छ । स्थानीय सेवा प्रवाहमा सुधार ल्याउन नेपाल सरकार र स्थानीय निकायलाई उपायहरु सहित घच्च्याउने काम गरेको छ । यसरी सञ्चालनमा आएको यस प्रतिष्ठान हालको अवस्थामा आईपुग्दा विकेन्द्रीकरण र स्थानीय स्वायत्त शासनको क्षेत्रमा काम

गर्ने नेपालको एक विशिष्टीकृत संस्थाको रूपमा स्थापित भएको छ ।

प्रतिष्ठानको कार्यालय काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं. १० बानेश्वरमा रहेको छ । विकेन्द्रीकरण, स्थानीय स्वायत्त शासन, बालमैत्री स्थानीय शासन, वित्तीय व्यवस्थापन, भौतिक पूर्वाधार विकास, स्थानीय योजना तर्जुमा, संस्थागत क्षमता विकास, अध्ययन अनुसन्धान र तालिम तथा प्रशिक्षण जस्ता क्षेत्रहरुमा विज्ञता हासिल गरेका ३३ जना व्यक्तिगत सदस्य र नेपालको स्थानीय विकासका क्षेत्रमा कार्य गर्दै आईरहेका तीनवटा गैरसरकारी संस्थाहरु संस्थागत सदस्य गरी प्रतिष्ठानका सदस्यहरुको संख्या ३६ रहेको छ । यसरी ३६ सदस्य रहेको साधारणसभा प्रतिष्ठानको नीति निर्माणको निकाय हो । साधारण सभाको निर्णयहरु कार्यान्वयन गर्न र प्रतिष्ठानलाई सक्रियरूपमा सञ्चालन गर्ने जिम्मेवारी भने नौ सदस्यीय कार्यकारी समितिमा रहेको छ । कार्यालय व्यवस्थापन र दैनिक कार्यहरु सम्पादन गर्न कार्यसमितिको सचिव तथा प्रतिष्ठानको निर्देशकको नेतृत्वमा सचिवालय सञ्चालन गरिएको छ । विभिन्न योजना तथा कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्न आवश्यक हुने थप दक्ष जनशक्ति, विज्ञ, परामर्शदाताहरु प्रतिष्ठानको विनियम अनुसार रोष्टरबाट छनौट गर्ने र आवश्यकता अनुसार खुला प्रतियोगिताबाट समेत नियुक्त गरी कार्य सम्पादन हुँदै आएको छ ।

यस प्रतिष्ठानले सुशासन र स्थानीय निकाय प्रवर्द्धन गर्ने विषयका पुस्तकहरु पनि प्रकाशन गर्दै आएको छ । वार्षिकरूपमा प्रगति पुस्तिका प्रकाशन गर्ने गरेको छ । प्रतिष्ठानका कार्यहरुलाई संक्षेपीकरण गरी वेबसाइट मार्फत जनसमक्ष पुर्याउँदै आएको छ । पहिले त्रैमासिक रूपमा प्रकाशन गर्ने गरेको स्वायत्त शासन बुलेटिनलाई स्तर

वृद्धि गरी यसै अंकदेखि पत्रिकाको रूपमा प्रकाशन सुरु गरेको छ ।

स्थानीय स्वायत्त शासनका विविध क्षेत्रहरुमा कार्यमूलक अध्ययन अनुसन्धान गर्दै स्थानीय शासन सम्बन्धी नीति, रणनीति, कार्यविधि तयारी र योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन, मूल्याङ्कन प्रक्रियामा स्थानीय निकायहरुलाई सहयोग गरिरहेको प्रतिष्ठानले प्रभावकारीरूपमा आफ्ना गतिविधिहरु सञ्चालन गरिरहेको छ । तापनि, प्रतिष्ठानको विधानमा उल्लेख गरेका उद्देश्यहरुमा खासगरी औपचारिक विद्यालय शिक्षामा स्थानीय स्वायत्त शासनको पढाई गर्न सामग्री उत्पादन गर्ने र पैरवी गर्ने, स्थानीय स्वायत्तताका विषयमा योगदान पुर्याउनेलाई सम्मान गर्ने, विकेन्द्रीकरण तथा अधिकार निक्षेपणलाई समेटेर स्थानीय निकायको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने खालका तालिम सञ्चालन गर्ने जस्ता कार्यहरु गर्न बाँकी नै छन् । हुन त यस प्रतिष्ठानले अफगानिस्तान सरकारका ग्रामीण पूर्वाधारमा काम गर्ने अधिकृतहरुलाई समेत तालिम दिएको छ ।

विकेन्द्रीकरण, स्थानीय स्वायत्त शासन र स्थानीय विकासका क्षेत्रमा उच्चतम अनुभव हासिल गरेका विज्ञहरुको अगुवाईमा संचालित यस प्रतिष्ठानले विभिन्न विकास साभेदार, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैर-सरकारी संस्थाहरु, स्थानीय समुदाय, नेपाल सरकार र स्थानीय निकायहरुसँगको समन्वय र सहकार्यमा ९० भन्दा बढी आयोजना र कार्यक्रमहरु सञ्चालन गरिसकेको छ । आफ्नो उद्देश्यसँग मेल खाने विषयहरुमा समन्वय, सहकार्य, साभेदारी र सहयोगमा कार्य गर्न इच्छुक सरकारी, गैर-सरकारी, विकास साभेदार, सहकारी र निजी तथा सामुदायिक क्षेत्र र विज्ञहरुलाई प्रतिष्ठान हार्दिक स्वागत गर्दछ ।

स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानबाट प्रकाशित पुस्तकहरूः

१. भावी नेपालमा वित्तीय संघीयता

सिद्धान्त, अवधारणा र खाका

– डा. पुष्पराज कँडेल, २०६५ श्रावण, मूल्य रु. ३००।

- “वित्तीय संघीयताको सैद्धान्तिक पक्ष, विभिन्न मुलुकहरूले अवलम्बन गरेको पद्धति, यसको कार्यान्वयन पक्ष तथा आशातित प्रतिफल जस्ता विषयहरू समेटिएको” ।

२. समाज, संस्कार र शासन

– खेमराज नेपाल, २०६६ आषाढ, मूल्य रु. ४००।

- “यो देश किन अरुभन्दा पछाडि पऱ्यो ? हामीमा किन अझै यत्रो गरीबी, असमानता, कमजोर राज्यव्यवस्था, राजनीतिको यत्रो विगविगी, भ्रष्ट कर्मचारीतन्त्र, युवाहरूमा नैराश्यता र पलायनवादी सोच, अरुको पैसामा त्यत्रो निर्भरता ? किन ? हाम्रो आत्मबल, आत्मसम्मान कहाँ गयो ? यी सब प्रश्नहरूको उत्तर खोज्दै खेमराज नेपालजीले नेपाल राज्य र समाजको पत्र-पत्र केलाउनु भएको छ । नेपालप्रति संवेदनशील जो कोही व्यक्तिले पनि एक पटक यो पुस्तक पढ्ने पर्ने देखिन्छ” ।

प्रा. केदारभक्त माथेमा

- “विविध क्षेत्रका विज्ञहरूले यस पुस्तकमा प्रस्तुत अनुभव र थप सोचलाई आधार बनाएर विकासको नयाँ सिद्धान्त प्रतिपादन गर्ने सक्नेछन्” ।

डा. देवेन्द्रराज पाण्डे

- “सामाजिक रीतिस्थिति, धार्मिक, जातीय र क्षेत्रीय भिन्नताका कुराहरूको विश्लेषण गर्दा राजनीतिले मुलुकलाई विभाजन तर्फ उन्मुख गराएको छ वा एकताको सूत्रमा बाँध्ने मन्त्रको रूपमा अग्रसर गराएको छ भन्ने प्रश्न माथि सूक्ष्म विवेचना गरिएको छ” ।

डा. भेषबहादुर थापा

पुस्तक पसलहरूबाट वा यस प्रतिष्ठानबाट पनि सोभै खरिद गर्न सकिनेछ ।

नयाँ वर्ष २०७२ सालको
पुनीत अवसरमा सम्पूर्ण महानुभावहरूमा
हार्दिक मंगलमय शुभकामना न्यक्त गर्दछौं ।

शरदकुमार गौचन

अध्यक्ष

एवम

नेपाल निर्माण व्यवसायी महासंघ (परिवार)

अनामनगर, काठमाडौं ।

त्यक्तिगत घटना दर्ता गरौं ।

- जन्म दर्ता बालबालिकाको पहिलो अधिकार हो ।
- जन्म दर्ता भएपछि बालबालिकाको परिचय कायम हुन्छ । स्कूलमा भर्ना गर्न, नागरिकता प्रमाणपत्र पाउन लगायतका अन्य काम पर्दा जन्म दर्ता प्रमाणपत्र आवश्यक हुन्छ ।
- त्यसैले बालबालिकाको जन्म दर्ता गरौं ।
- साथै विवाह, बसाईसराई, सम्बन्ध विच्छेद र मृत्युको घटना समेत घटना घटेको ३५ दिनभित्र दर्ता गरौं ।

अनन्तलिङ्गेश्वर नगरपालिकाको कार्यालय
गाम्चा, भक्तपुर

भन्सार सम्बन्धी कुनै जिज्ञासा भएमा हामीलाई सम्भन्नुहोस् ।
हामी तपाईंको जिज्ञासाको समाधान गर्ने प्रयास गर्नेछौं ।
आफ्नो जिज्ञासाका सम्बन्धमा कार्यालय
समयभित्र स्वयं उपस्थित भएर
वा
फोन मार्फत पनि सम्पर्क राख्न सक्नुहुनेछ ।

भन्सार विभाग सेवाग्राही, सेवाकक्ष
त्रिपुरेश्वर, काठमाडौं ।
फोन नं. ४२५९८६९
टोल फ्री नं. ९६६००९२९२२३
इमेल: csd@customs.gov.np

व्यक्तिगत घटना दर्ता गरौं

घटना घटेको ३५ दिनभित्र सम्बन्धित गाउँ विकास समिति/नगरपालिकामा
गई निःशुल्क पाइने फाराम भरी घटना दर्ता गर्न नबिसौं ।

घटना दर्ता कसले गर्ने :

- जन्म तथा मृत्युको दर्ता परिवारको मुख्य व्यक्तिले ।
- विवाह तथा सम्बन्ध विच्छेद घटना पति पत्नी दुवैले ।
- बसाइँसराइको घटना परिवार भए मुख्य व्यक्तिले र व्यक्ति भए बसाइँ सरी जाने व्यक्तिले ।

समाज वा राष्ट्रलाई हुने फाइदा :

- राष्ट्रिय जनसंख्या नीति तर्जुमा गर्न मद्दत मिल्ने ।
- शिक्षा, स्वास्थ्य तथा खानेपानी सेवा उपलब्ध गराउन मद्दत मिल्ने ।
- खाद्यान्न कार्यक्रम संचालन गर्न सहयोग हुने ।
- आवासको व्यवस्था गर्न सहयोग पुग्ने ।

व्यक्तिलाई हुने फाइदा :

- घटना दर्ताको प्रमाणपत्रलाई कानूनी मान्यता प्राप्त भएकोले जुनसुकै अड्डा अदालतमा प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिने ।
- आमा, बाबु, उमेर आदिको वैधानिक प्रमाण हुने ।
- स्कुलमा भर्ना हुनको लागि सजिलो पर्ने ।
- नागरिकता प्रमाणपत्र लिन सजिलो पर्ने ।
- नाता कायम गर्न सजिलो पर्ने ।
- चलअचल सम्पत्ति नामसारी गर्न सजिलो पर्ने ।
- पति पत्नी बीच वैधानिक सम्बन्ध कायम हुने ।
- जीवन बीमा, पेन्सन, उपदान वा बैंकबाट रकम भिक्न सुविधा हुने ।
- विदेश जानको लागि भिसा प्राप्त गर्न सुविधा हुने ।

सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय
केन्द्रीय पञ्जीकरण विभाग, जावलाखेल, ललितपुर
फोन: ०१-४५३०७१९, ४५३२००८

स्थानीय निकायमा दिगो विकास प्रणाली स्थापित गर्न सहभागितात्मक आवधिक योजना पद्धति अवलम्बन गरौं ।

हाम्रा अनुभव र दक्षता : तीन दशकदेखि गरिरहेका छौं

- स्थानीय निकायको वस्तुगत विवरण सहितको योजना तयार गर्ने,
- सन्तुलित, समावेशी र वातावरणमैत्री योजना पहिचान र छनौटका लागि सहभागितात्मक प्रकृया अवलम्बन गर्ने,
- कम्प्युटर सफ्टवेयरमा आधारित स्थानीय निकायको वस्तुगत विवरण तयार गर्ने प्रविधिको प्रयोग गर्ने,
- गाउँ विकास समिति, नगरपालिका र जिल्ला विकास समितिको आवधिक योजना तर्जुमा गर्ने, तालिम दिने र सुशासन प्रवर्द्धन गर्ने,
- बैकल्पिक तथा नवीकरण उर्जा अन्तर्गत लघु जलविद्युत निर्माण, सुधारिएको पानीघट्टा, जैविकउर्जा (गोबरग्यास, सुधारिएको चुलो, रकेट चुलो, ग्यासीफायर (आदि), सौर्य उर्जा (सौर्य खानेपानी, सोलार बत्ति, सोलार कुकर, सोलार ड्रायर आदि) को निर्माण र प्रयोग गर्ने, र
- पचास लाख रुपैयाँको अक्षय कोष स्थापना गरी त्यसको व्याजबाट छात्राहरुलाई छात्रवृत्ति प्रदान गर्ने,

सफ्टवेयरमा आधारित वस्तुगत विवरण सहितको आवधिक योजना तयारी गर्न र नवीकरण उर्जा सम्बन्धी कार्यका लागि हामीसँग सम्पर्क गर्नुहोस् :

तपाईंहरूको सन्तुष्टी नै हाम्रो खुशी

सम्पूर्ण देशवासीमा **तवबर्ष २०७२ सालको उपलक्ष्यमा हार्दिक मंगलमय शुभकामना** प्रकट गर्दछौं ।

नामसालिङ सामुदायिक विकास केन्द्र (NCDC) परिवार, इलाम

०२७ - ५२०४९९, ५२०७९२

E-mail: ncdcilam@ntc.net.np

website: www.ncdcilam.org.np

